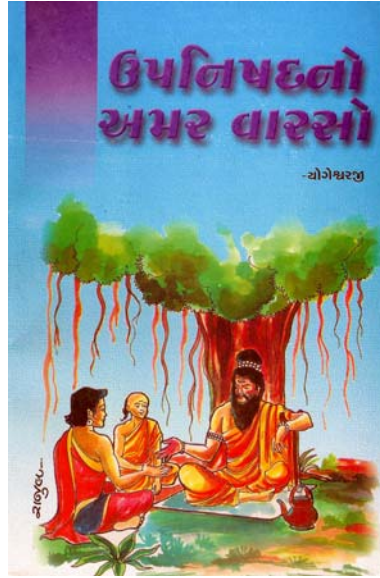

ઉપનિષદનો અમર વારસો

- શ્રી યોગેશ્વરજી

NOTICE**સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન**
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

* * *

e-book

Title : Upanishad No Amar Varaso
Language : Gujarati
Version : 1.0
Pages : 175
Created : December 1st, 2013.

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's literary work in digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original print version. However, if you find any error or omissions, please let us know. We welcome your comments.

* * *

પ્રસ્તાવના

હજારો વરસો પહેલાં ભારતના પ્રાતઃસ્મરણીય ઋષિવરો આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની કેવી ઉચ્ચોચ અવસ્થાએ પહોંચ્યા હતા, એમણે સાધનાની સ્વાનુભૂતિનાં કેવાં સુમેરુશિખરો સર કરેલાં, અને એમના વિચારો, ભાવો અને વ્યવહારો કેટલા બધા ઉદાત્ત અને વિશુદ્ધ હતા, અને એમણે કેવી ઉચ્ચત્તમ સંસ્કૃતિનું સર્જન કરેલું એનો ખ્યાલ મેળવવો હોય તો ઉપનિષદોને વાંચવા-વિચારવાની આવશ્યકતા છે. ઉપનિષદો એનો સમ્યક્ ચિતાર પૂરો પાડે છે. ભારત એમને માટે ગૌરવ લઈ શકે તેમ છે.

ઉપનિષદોને રચાવે સદીઓ વીતી ગઈ હોવા છતાં એમનો સંદેશ સનાતન અને સર્વોપયોગી હોવાથી આજે પણ માનવના અંતરાત્માને અનુપ્રાણિત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ભારતના આધ્યાત્મિક આકાશમાં પ્રકાશતાં પરમ જાજ્વલ્યમાન નક્ષત્રગણોમાં એમનું સ્થાન અનોખું છે. એમાં શાંતિનો શાશ્વત સંદેશ સમાયેલો છે, પ્રેરણાનો પારાવાર પડેલો છે અને માનવમનનું માંગલ્ય સાધવાની સામગ્રી છે. આપણી દુનિયામાં ભૌતિક અથવા વૈજ્ઞાનિક વિકાસ વધતો જાય છે એ એક સારું ચિહ્ન છે, પરંતુ એની સાથેસાથે માનવના મન અથવા અંતરને ઉદાત્ત બનાવવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. એ આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે ઉપનિષદો અમૂલ્ય ફાળો આપી શકે તેમ છે. એમનું અધ્યયન-અધ્યાપન જેટલું વધારે થાય એટલું શ્રેયસ્કર થઈ પડશે. એ દૃષ્ટિએ મેં આ નાનો સરખો પ્રયાસ કર્યો છે. એ પ્રયાસ સફળ ઠરશે અથવા ઉપયોગી બનશે એવી અપેક્ષા અસ્થાને નથી.

- શ્રી યોગેશ્વર

* * *

અનુક્રમણિકા

અ. પ્રસ્તાવના

- શ્રી યોગેશ્વરજી

૧. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ (૫)

શરૂઆત * શાંતિપાઠ * શ્લોક ૧ થી ૧૮

૨. કેન ઉપનિષદ (૩૩)

શાંતિપાઠ * પ્રથમ ખંડ * દ્વિતીય ખંડ * તૃતીય ખંડ * ચતુર્થ ખંડ *

૩. કઠ ઉપનિષદ (૬૦)

આરંભ * શાંતિપાઠ * સંસારરૂપી વૃક્ષ * પરમપદની પ્રાપ્તિ * મરણોત્તર ગતિનો વિચાર * આત્મજ્ઞાનની ઈતિકર્તવ્યતા * કઠ ઉપનિષદની વિશેષ વિચારણા

૪. મુંડક ઉપનિષદ (૭૬)

પ્રથમ મુંડક : પ્રથમ ખંડ * દ્વિતીય ખંડ • દ્વિતીય મુંડક : પ્રથમ ખંડ * દ્વિતીય ખંડ • તૃતીય મુંડક : પ્રથમ ખંડ * દ્વિતીય ખંડ

૫. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ (૧૦૨)

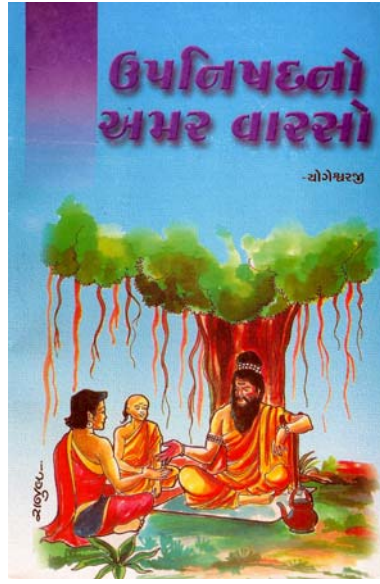
પ્રથમ અધ્યાય * દ્વિતીય અધ્યાય * તૃતીય અધ્યાય * ચતુર્થ અધ્યાય * પંચમ અધ્યાય * ષષ્ઠ અધ્યાય

૬. કલિસંતરણ ઉપનિષદ (૧૬૭)

કલિસંતરણ ઉપનિષદનો સંદેશ

* * *

ઈશાવાસ્યોપનિષદ

* * *

શરૂઆત

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ શુક્લ યજુર્વેદસંહિતાનો ચાલીસમો અધ્યાય છે. ઉપનિષદના મહામૂલ્યવાન સાહિત્યભંડારમાં એનું સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું, અત્યંત અગત્યનું, આગવું અને મોટું છે. કદની દૃષ્ટિએ એ ઘણું નાનું છે, એમાં બધા મળીને અઢાર શ્લોકો કે મંત્રોનો સમાવેશ થયેલો છે; પરંતુ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મોટું છે. એમાં વેદનો નીચોડ છે એવું કહીએ તો ચાલે. જીવનવિકાસના મહાન મંગલમય વિશદ વિચારોનો એ એક મધપૂડો છે. બીજા કોઈ ઉપનિષદોનું અધ્યયન, ચિંતન-મનન અને પરિશીલન કરવામાં ના આવે, એવો અવસર, સમય કે રસ ના હોય અને એકમાત્ર ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદને જ વાંચવા-વિચારવામાં આવે તોપણ તેમાં કશું જ ખોવાનું નથી. એથી ધારેલો હેતુ સરી રહે છે, પ્રકાશ સાંપડે છે, ને પ્રેરણા મળે છે. ઉપનિષદ વિષયક સમસ્ત જીવનોપયોગી સંદેશની સમજ એથી સહેલાઈથી પડે છે અને થાય છે કે જીવનના અણિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે આટલું જ્ઞાન પણ પર્યાપ્ત છે. એ શ્રેયસ્કર જ્ઞાનસંદેશનું શ્રવણમનન જેટલું પણ કરી શકાય એટલું ઓછું છે. ગાગરમાં ક્ષીરસાગરને સમાવી લેવાય અથવા જીવનોપયોગી પોષક દ્રવ્યોને નાનીસરખી વિટામિનની ગોળીમાં ભરી દેવાય, તેમ ઉપનિષદની જ્ઞાનગરિમાને આ નાનાસરખા ઉપનિષદમાં મૂર્તિમંત કરાઈ છે. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ, વિરાટ પરમાત્માનો વામન અવતાર છે. એમાં સ્વાનુભવસંપન્ન દિવ્ય ઋષિવરને જે કાંઈ કહેવાનું છે તે સંક્ષેપમાં છતાં પણ સરળ, સુમધુર, સારગર્ભિત ભાષામાં કહેવામાં આવ્યું છે. એની અસરકારકતા અદ્ભુત, અમોઘ અથવા અસાધારણ છે. એનો અલૌકિક ભાવ અને ભાષાપ્રવાહ અંતરના અંતરતમને સ્પર્શે છે, આર્દ્ર કરે છે, અને અનુપ્રાણિત બનાવે છે. વિદ્વાનો અને ઉપનિષદજ્ઞાનની અભિરુચિવાળા ઇતર જનોમાં એના અધ્યયનની પવિત્ર પરંપરા પ્રવર્તમાન છે, એ ઉચિત જ નહીં પરંતુ અત્યંત આવકારદાયક છે.

સંસારમાં બે પ્રકારનું સાહિત્ય જોવા મળે છે. એક તો સમકાલીન સાહિત્ય અને બીજું સર્વકાલીન સાહિત્ય. પહેલાને સરજાતું સાહિત્ય કહી શકાય અને બીજાને સરજાઈ ચૂકેલું સનાતન સાહિત્ય. એ સાહિત્ય શાશ્વત હોવાથી કદી જૂનું નથી થતું અને એનો રસ નથી સૂકાતો. દેશ કે કાળની અસરોથી એનું આકર્ષણ ઓગળતું નથી. ઓસરતું પણ નથી. પ્રત્યેક પળે, જેમ જેમ પરિશીલન કરવામાં આવે તેમ તેમ એનું સૌંદર્ય અને પ્રેરક બળ વધતું જાય છે. સમકાલીન સાહિત્યના સંબંધમાં હકીકત એથી ઉલટી જ હોય છે. એ સાહિત્ય દિલ કે દિમાગને આનંદ અર્પે છે ખરું, પરંતુ સર્વકાલીન સાહિત્યની પેઠે આત્માને અનુપ્રાણિત કરીને ઉપર નથી ઉઠાવતું. એ એકાદ વિશિષ્ટ દેશ, સમય, કાળ પ્રજા કે પરિસ્થિતિ પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. એટલે સાર્વત્રિક અથવા સાર્વજનિક નથી બની શકતું. એ દૃષ્ટિથી મૂલવીએ તો ઉપનિષદનું અસાધારણ સાહિત્ય સર્વકાલીન કે શાશ્વત ઠરે છે ને માનવ-અંતરને આજે પણ પ્રેરિત કરે છે તથા ઉર્ધ્વમુખી બનાવે છે. એમાં તત્કાલીન સમાજજીવનની છૂટી-છવાયી કથાઓ હોવા છતાં પણ એમની અંદરના મધ્યવર્તી વિચારો અને પ્રસંગચિત્રોનાં ધ્રુવપદો શાશ્વત છે.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં તો એવી કોઈ કથા નથી - કેવળ નિર્ભેળ સનાતન સત્ય જેવી કેટલીક વિચારસરણીનો જ સમાવેશ થયેલો છે. એ વિચારસરણીના વિમર્શથી દિલ ડોલી અને બોલી ઊઠે છે કે જે

રાષ્ટ્રે તથા પ્રજાએ હજારો વરસો પહેલાં જીવનવિકાસની આવી સર્વમંગલમયી સંજીવન-વાણીને વહેતી મૂકી તે રાષ્ટ્ર, પ્રજા તથા સંસ્કૃતિ ખરેખર ગૌરવ અને સવિશેષ સન્માનની અધિકારિણી છે. આજે એનું સ્વરૂપ આટલું બધું બદલાઈ કેમ ગયું એ વસ્તુ વિચારણીય હોવા છતાં એનું અધ્યયન કરતાં લાગે છે કે એ સ્વરૂપ ગમે તેટલું વિકૃત કે વિપરીત હોય તો પણ સુધરી શકે તેમ છે. એનું ચિંતન-મનન સમસ્ત માનવજાતિને માટે કલ્યાણકારક થઈ પડે તેવું છે. આવો ત્યારે, એના ક્રમશઃ અધ્યયનનો આરંભ કરીએ.

* * *

શાંતિપાઠ

ॐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ।
 પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥
 ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

અર્થ

ॐ - પરમાત્મા • અદઃ - એ (પરબ્રહ્મ પરમાત્મા) • પૂર્ણમ્ - સર્વપ્રકારે પૂર્ણ છે • ઇદમ્ - આ (જગત પણ) • પૂર્ણમ્ - પૂર્ણ (છે) • પૂર્ણાત્ - એ પૂર્ણ પરમાત્માથી જ • પૂર્ણમ્ - આ પૂર્ણ જગત • ઉદચ્યેત્ - ઉત્પન્ન થાય છે • પૂર્ણસ્ય - પૂર્ણના • પૂર્ણમ્ - પૂર્ણને • આદાય - લઈ લેવાથી • પૂર્ણમ્ - પૂર્ણ • એવ - જ • અવશિષ્યતે - બાકી રહે છે.

ભાવાર્થ

ઉપનિષદમાં શાંતિપાઠ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે, એનું મહત્વ અનોખું છે. પ્રત્યેક ઉપનિષદનો આરંભ અને અંત શાંતિપાઠથી જ થતો હોય છે. સંસારમાં મનુષ્ય સૌથી વધારે શાંતિને યાદે છે. તેવી રીતે પહેલાં પણ યાદતો એની પ્રતીતિ વેદ અથવા ઉપનિષદના શાંતિપાઠ પરથી સહેલાઈથી થઈ રહે છે. એટલે તો એણે શાંતિપાઠની રચના કરી છે. શાંતિપાઠમાં પરમાત્માનું સ્મરણ છે અને કેટલીક હૃદયસ્પર્શી સદ્ ભાવનાઓના પ્રતિઘોષ પડેલા છે. વેદ અને ઉપનિષદના પ્રાતઃસ્મરણીય પરમાત્મદર્શી ઋષિવરો પોતાના સ્વાનુભવના આધાર પર કહી બતાવે છે કે શાંતિ અથવા પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ પરમાત્મા સાથેના પ્રત્યક્ષ સંબંધની પ્રસ્થાપના સિવાય ના થઈ શકે. એ સંબંધની પ્રસ્થાપના માટે તન, મન, તથા વચનનો સંયમ આવશ્યક છે. આત્મસંયમ અને આત્મશુદ્ધિ સિવાય આત્મદર્શન ના થઈ શકે અને આ આત્મદર્શન અથવા આત્માનુભૂતિ સિવાય સનાતન શાંતિની ઉપલબ્ધિ આકાશકુસુમવત્ અશક્ય રહે છે. શાંતિની પ્રાપ્તિ માટે ભૌતિક પ્રદેશમાં પ્રયત્ન કરનારા માનવે આભ્યંતર ક્ષેત્રમાં પણ પ્રવેશ કરવો જોઈએ. એવા પ્રવેશ સિવાય શાંતિની યાત્રા અધૂરી રહી જાય.

આ શાંતિપાઠમાં પરમાત્મા તથા જગત વિશેનાં ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસનનો અનુભૂતિપૂર્ણ ઉદ્ગાર સમાયેલો છે. એ ઉદ્ગારને લક્ષમાં લેવા જેવો છે. જે જગત આપણી આજુબાજુ બધે જ પથરાયેલું છે, જેને આપણે અવલોકી અથવા અનુભવી રહ્યા છીએ તે જડ તત્વો કે પદાર્થોનો સંઘાત છે અને અપૂર્ણ છે

એવી માન્યતા મોટેભાગે પ્રચલિત છે. એ માન્યતાના ઉપલક્ષમાં એક અવનવીન વિશિષ્ટ વિચારધારાની રજૂઆત કરતાં અહીં સૂચવવામાં આવે છે કે જગત જડ નથી. એ ઉપરથી જોતાં જડ જણાતું હોય તોપણ અંદરથી ચિન્મય છે. સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી એનું દર્શન કરતાં એ ચૈતન્યના પરમ પારાવાર જેવું જ લાગે છે. એ ઉપરાંત એને અપૂર્ણ કહેવું એ બરાબર નથી, અજ્ઞાનની અર્ધદગ્ધ દશામાં એ અપૂર્ણ ભાસે છે ખરું, પરંતુ પરમ જ્ઞાનાભૂતિની પરિપૂર્ણ પાવન અલૌકિક અવસ્થામાં પૂર્ણ જ લાગે છે. એ વિચાર વિસ્મયકારક હોવા છતાં સાચો છે અને શાંતિપાઠ એને નિર્ભીક રીતે સહજતાપૂર્વક પ્રતીતિજનક રીતે રજૂ કરે છે.

શાંતિપાઠ સંક્ષિપ્ત છતાં સારગર્ભિત છે. એના ભાષા સીધીસાદી હોવાં છતાં ગહન છે. એની પાછળ બૌદ્ધિક પ્રતિભાનું પ્રગલ્ભ પીઠબળ નથી. પરંતુ વરસોની સાધનાના સુપરિણામે સાંપડલી સ્વાનુભૂતિનો રણકાર છે. એમાં કોઇપણ પ્રકારની શંકા-કુશંકા વિના સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે પરમાત્મા પૂર્ણ છે અને આ જગત કે બ્રહ્માંડ પણ પૂર્ણ જ છે. પરમાત્મા પૂર્ણ છે એ વિધાનમાં તો કોઇને શંકા ના હોઇ શકે. પરિપૂર્ણતા એટલે જ પરમાત્મા એવું કહીએ તો પણ ચાલે. પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ છે અને એમની અંદર કોઇપણ પ્રકારની અપૂર્ણતા નથી હોતી. જે અપૂર્ણ હોય એને પરમાત્મા કહી શકાય જ નહિ; કોઇક બીજું નામ ભલે આપી શકાય. પરમાત્મા જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, શક્તિની દૃષ્ટિએ અને યોગ્યતા અથવા વિકાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ છે. પરંતુ જગતને એવી રીતે પરિપૂર્ણ કહી શકાય ? હા. પરમાત્મા જ સર્વના મૂળમાં છે; પરમાત્મા સિવાય બીજું કશું પણ નહોતું અને નથી, તો પછી જગત પરમાત્માથી અલગ હોવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહે છે ? જગત પ્રકારાંતરે પરમાત્મા જ છે, એની અંદર-બહાર અને એના રૂપમાં જે કાંઇ દેખાય છે તે પરમાત્મા જ છે, એ પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે, એવું માનવું-મનાવવું બરાબર જ છે. સુવર્ણના અલંકારોને અલંકારોનું નામ આપીએ કે સુવર્ણ કહીએ બધું એક જ છે. એ પ્રમાણે જગતને જગત કહીએ કે પરમાત્માના પ્રતીક તરીકે ઓળખીએ, પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજીએ, બધું સરખું જ છે. જગતના રૂપમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા પોતે જ પોતાની લીલા કરી રહ્યા છે.

પરમાત્મા પૂર્ણ છે, જગત પણ પૂર્ણ છે, અને પરિપૂર્ણ પરમાત્મામાંથી આ પૂર્ણ જગતનું પ્રાકટ્ય થાય છે. એ વાતનો વિચાર એક બીજી રીતે પણ કરી લઇએ. સમુદ્ર સ્વયં સંપૂર્ણ છે, એની અંદર ઉત્પન્ન થતા તરંગો એનાથી જુદા નથી એટલે પૂર્ણ જ છે. એમના સ્વરૂપમાં સમુદ્ર જ દેખાય છે. એવી રીતે જગતના રૂપમાં પણ પરમાત્મા જ પ્રતીત થાય છે.

સંપૂર્ણ સમુદ્રમાંથી થોડું કે વધારે પાણી લઇ લઇએ તો સમુદ્રને હાનિ પહોંચતી નથી. સમુદ્ર તો એવો જ સુવિશાળ રહે છે. જગતના સર્જન અને વિસર્જનની ક્રિયાથી પરમાત્માને પણ એવી જ રીતે કોઇ પણ પ્રકારની હાનિ પહોંચતી નથી. એમની અંદરથી સૃષ્ટિનું સર્જન થાય તોપણ એ અપૂર્ણ નથી બનતા પરંતુ પૂર્ણ જ રહે છે.

શરીરની, મનની અને અંતરની ત્રિવિધ શાંતિની માનવને ઝંખના હોય છે. જીવનની પરિપૂર્ણતા, સ્વસ્થતા અને શાંતિ માટે એ ત્રણે પ્રકારની શાંતિની આવશ્યકતા હોય છે. એ ત્રિવિધ શાંતિને આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક શાંતિ પણ કહે છે. શાંતિપાઠમાં એની કામના કરવામાં આવી છે. ભૌતિક પરિસ્થિતિનો પ્રભાવ માનવના ચિત્તતંત્ર પર અતિશય પ્રબળપણે પડતો હોય છે. દૈવી સંકેતો, ઉત્પાતો કે

પ્રસંગો પણ એને અસર પહોંચાડે છે, અને એ આત્મિક રીતે, અવિદ્યાને લીધે દુઃખી, અસ્વસ્થ અથવા અશાંત રહ્યા કરે છે. એ ત્રણે પ્રકારની અશાંતિમાંથી મુક્તિને માટે અહીં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. પરિસ્થિતિ માનવની ઇચ્છાને અનુકૂળ ના થાય તોપણ માનવને અસ્વસ્થ તો ના જ કરે અને ચલાયમાન ના બનાવે, એની વચ્ચે વસીને પણ માનવ પોતાની આત્મસ્થ શાંતિને અખંડ રાખે એ ઇચ્છવા જેવું છે. આપણે પણ એવી અખંડ અલિપ્તાવસ્થાને મેળવવા પ્રાર્થના કરીએ.

* * *

॥ અથ ઈશોપનિષત્ ॥

(૧)

ॐ ઈશા વાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચ જગત્યાં જગત્ ।
તેન ત્યક્તેન ભુજ્જીથા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ધનમ્ ॥૧॥

અર્થ

જગત્યામ - સમસ્ત જગતમાં • યત્ કિં ચ - જે કાંઈ પણ • જગત્ - જડ ચેતનાત્મક જગત છે • ઇદમ્ - આ • સર્વમ્ - સઘળું • ઇશ - ઇશ્વર(શ્રી) • આવાસ્યમ્ - વ્યાપ્ત છે • તેન - એ ઇશ્વરને સાથે રાખીને • ત્યક્તેન - ત્યાગપૂર્વક, ત્યાગભાવે • ભુજ્જીથાઃ - (આને) ભોગવતાં રહો • મા ગૃધઃ - (આમાં) આસક્તિ ના કરો (કેમ કે) • ધનમ્ - ધન અથવા ભોગ્ય પદાર્થ • કસ્ય સ્વિત્ - કોનો છે, અર્થાત્ કોઈનો પણ નથી

ભાવાર્થ

ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદનો આ પ્રથમ મંત્ર એની અસાધારણ ભાવમયતા, અર્થઘનતા અને અસરકારકતાને લીધે સવિશેષ નોંધપાત્ર છે. એમાં સમાયેલો સંદેશ જીવનને માટેનો અને જીવનોપયોગી છે. એ સંદેશ વર્તમાન માનવજીવન અને જગતથી છૂટાછેડા લેવાની વાત નથી કરતો, જીવન કે જગતને અભિશાપરૂપ માનવાનું કે ધિક્કારવાનું નથી શીખવતો, જીવનને એક અશાંતિજનક અસહ્ય બીજો નથી માનતો, અને જીવન તથા જગતનો સંબંધવિચ્છેદ કરીને એમના પરિત્યાગની પ્રેરણા નથી પૂરી પાડતો. એની સાથે જીવન અને જગતની મોહવૃત્તિ અથવા આંધળી આસક્તિનો પાઠ પણ નથી શીખવતો. જીવન અને જગતનો તિરસ્કાર ઉચિત નથી તેમ રાગ પણ નકામો છે. જીવન ઇશ્વરનો અમૂલ્ય ઉપહાર છે અને સંસાર એમનું સરસ સવિશિષ્ટ સુધામય સર્જન. એ બંનેની સાથે આપણો એક અથવા બીજા કારણે સંબંધ થયેલો જ છે તો તેમની વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરીને એમનો લાભ લઈને આત્મવિકાસને માર્ગે આગળ વધવાની આવશ્યકતા છે. એને માટે વિવેકપૂર્વક જીવવાની કળામાં કુશળ થવું જોઈએ.

આપણે ત્યાં જુદીજુદી જાતના કેટલાય યોગો પ્રચલિત છે. હઠયોગ, રાજયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, કર્મયોગ, કુંડલિનીયોગ, મંત્રયોગ, નાદાનુસંધાનયોગ - એ બધા નામો આપણે સાંભળ્યા છે, પરંતુ જીવનનું કલ્યાણ કરનારો, જીવન જીવવાની કળા શીખવનારો અને જીવનને જ્યોતિર્મય બનાવવાની શક્યતાવાળો એક બીજો યોગ છે. એને જીવનયોગ કહી શકાય. એના નામથી આપણે પરંપરાગત રીતે પરિચિત ના હોઈએ અથવા ધર્મગ્રંથોમાં એનું નામ ના મળતું હોય તોપણ જીવનયોગ એક અત્યંત અગત્યનો યોગ છે અને એની

આવશ્યકતા સૌ કોઈને છે. એ યોગ બીજા પરંપરાગત પ્રવર્તમાન યોગો કરતાં લેશ પણ ઉતરતો નથી. એ યોગની જરૂરી સમજ ના હોવાને લીધે જ જીવન બોજારૂપ બની જાય છે, અમંગલ અથવા અવજ્ઞાકારક થાય છે, અને એનો વિશિષ્ટ લાભ નથી મળતો.

મોટા ભાગનાં મનુષ્યો જીવન જીવે છે ખરાં પરંતુ જીવનયોગથી અનભિજ્ઞ રહીને. પરિણામે જીવન એમને માટે ને બીજાને માટે દુઃખદ બની જાય છે. એ સુખદ તથા સર્વમંગલનું સાધન નથી બની શકતું. એનો સુયોગ્ય સર્વાંગીણ વિકાસ નથી થતો. આ શ્લોકમાં જીવનને જ્યોતિર્મય કરનારા, સુખ-શાંતિ-સમુન્નતિથી સંપન્ન બનાવનારા એ જીવનયોગનું સંક્ષિપ્ત છતાં વિશદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એને સમજીને એનો સમુચિત આશ્રય લેવામાં આવે તો જીવનમાં આજે જે જડત્વ, નીરસતા, અસ્વસ્થતા, વિસંવાદિતા તથા ક્લેશકારકતા દેખાય છે તે દૂર થાય અને અવનવી ચેતના તથા પ્રસન્નતા ફરી વળે. માનવ આજે અસંતુષ્ટ, અશાંત અને દુઃખી છે અને બીજાને દુઃખી કરી રહ્યો છે એનું એક મોટામાં મોટું કારણ એ પણ છે કે એની પાસે જીવન જીવવાની આદર્શ ઉદાત્ત દૃષ્ટિ નથી અને વિશદ વિશાળ વૃત્તિ નથી. એ ઉભયનો અભાવ મોટેભાગે એને સાલતો નથી. એને બદલે એ ઉભયથી એ સંપન્ન થાય તો એની અને બીજાની કેટલીય સમસ્યાઓ ટળી જાય અથવા એમનું સુખદ સમાધાન થાય. એ સંદર્ભમાં વિચારતાં ઉપનિષદમાં આ શ્લોકનું મહત્વ ઘણું મોટું છે.

જીવન જીવવાની કિંમતી કળા પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરતાં અહીં કહેવામાં આવે છે કે તેન ત્યક્તેન મુઞ્જીથાઃ । સંસારમાં જે કાંઈ છે, જે કાંઈ દેખાય છે કે અનુભવાય છે તેને ત્યાગભાવથી ભોગવતા રહો. ઋષિએ ભોગવવાની ના કહી, જીવન અને જગતથી દૂર નાસી જવાનું નથી જણાવ્યું, પરંતુ ત્યાગભાવે ભોગવવાની પ્રેરણા પૂરી પાડી છે. ત્યાગભાવે ભોગવવું એટલે ? એક રાગભાવે ભોગવવાનું હોય છે અને બીજું ત્યાગભાવે. બંનેમાં આભ-જમીનનો, ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેટલો તફાવત હોય છે. રાગભાવથી ભોગવવામાં અહંતા, મમતા, મોહવૃત્તિ, વિષયાસક્તિ, સ્વાર્થભાવના અને એ સૌની મૂળ માતા અવિદ્યા હોય છે. એવા ઉપભોગમાં ઘેન ચઢે છે ને ભાન ભૂલાય છે. એમાં માનવ પોતાનો જ વિચાર કરે છે ને પોતાને જ મહત્વનો માને છે. એને માટે બીજું બધું જ ગૌણ બની જાય છે. એ પોતાની જ સુખ-શાંતિ-સમૃદ્ધિ તથા સમુન્નતિના જપ જપે છે. એને માટે બીજાને સોસવું પડે તોપણ એને એ નથી સાલતું. એવા માનવો અવનીમાં આતંક ફેલાવે છે અને અશાંતિ તથા અવ્યવસ્થા ઉભી કરે છે. એથી ઉલટું ત્યાગભાવથી ભોગવવામાં નમ્રતા, નિર્મમતા, નિર્મોહવૃત્તિ, વિષય પ્રત્યેની ઉપરામતા અથવા અનાસક્તિ, નિસ્વાર્થભાવના અને પરમપાવની પ્રજ્ઞા હોય છે. ત્યાગભાવથી ભોગવનારને ભોગવવાનો નશો નથી ચઢતો. એ ભાન પણ નથી ભૂલતો. એની પાસે જે છે તેને એ પરમાત્માનો પ્રસાદ માનીને ભોગવે છે. એ કશાનો માલિક નથી બનતો. એ બીજાની સુખશાંતિ, સમૃદ્ધિ અને સમુન્નતિનો વિચાર પણ કરતો હોય છે અને એને સાકાર કરવાની સાધના કરે છે. એવી પરહિતને માટેની સાધનામાં કદાચ પોતાની વ્યક્તિગત સુખાકારી, શાંતિ તેમજ સમૃદ્ધિનો ભોગ આપવો પડે તોપણ એવો ભોગ આપવા પ્રસન્નતાપૂર્વક તૈયાર રહે છે. જગતના જુદાજુદા રૂપરંગાત્મક વાતાવરણની વચ્ચે વસીને પોતાના જીવનધ્યેયને સતત રીતે યાદ રાખે છે અને એની પરિપૂર્તિના પ્રયત્નોમાં નિરંતર મક્કમતાપૂર્વક મશગૂલ રહે છે.

જગતમાં પોતાને માટે જીવનારા અને બીજાને માટે જીવનારા એવા બે પ્રકારના માનવો જોવા મળે છે. એમાંથી એકને ફૂતરા જેવા ને બીજાને કાગડા જેવા કહી શકાય. ફૂતરાને જ્યારે રોટલો નાખવામાં આવે છે ત્યારે એ પોતાના પગ નીચે દબાવી રાખે છે, આજુબાજુ બધે જુએ છે, અને બીજું કોઈ ફૂતરું નથી આવતું એની ખાતરી થતા ખાવા માંડે છે. બીજું કોઈક ફૂતરું આવે તો રોટલાના ટુકડાને પગ નીચે દબાવીને એની સામે ભસવા માંડે છે, લડે છે, અને એ દૂર જાય ત્યારે જ જંપે છે. ફૂતરું આમ તો વફાદાર હોય છે પરંતુ એનામાં સાથે મળીને ખાવાની, ત્યાગભાવથી ભોગવવાની વૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિનો અભાવ દેખાય છે. કાગડાની કથા એનાં કરતાં જૂદી જ હોય છે. એ શું કરે છે ? એની આગળ કોઈપણ પ્રકારનો ખોરાક નાખવામાં આવે એટલે એકલપેટાપણાનો ઉપદેશ એને ગળથૂથીમાંથી જ ન આપવામાં આવ્યો હોય એમ એ પોતાના જ્ઞાતિબંધુ જેવા બીજા કાગડાઓને બોલાવવા કાગકાગ કરી મૂકે છે. અને બીજા કાગડાઓ એની આગળ એકઠા થાય છે પછી કોઈપણ પ્રકારના વિરોધ કે તજજન્ય ઘર્ષણ સિવાય શાંતિથી સંપીને આરોગે છે. કાગડાની બીજી વૃત્તિઓ કદાચ ખરાબ હશે કિન્તુ સાથે મળીને ખાવાની એ નિઃસ્વાર્થ સામાજિક વૃત્તિ આદરણીય, અભિનંદનીય અને અનુકરણીય છે. માનવે એમાંથી બોધપાઠ લઈને નક્કી કરવાનું છે કે પોતાના જીવનમાં કયી પ્રકારની વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ કેળવવી છે, ફૂતરા જેવી સ્વાર્થવૃત્તિ કે કાગડા જેવી સામાજિક સર્વ શ્રેયસ્કરી પરાર્થવૃત્તિ ? ઉપનિષદ કહે છે કે એણે ત્યાગવૃત્તિને અથવા પરહિતનું ધ્યાન રાખીને અનુભવાતી ભોગવૃત્તિ કેળવવી જોઈએ, એવી ભોગવૃત્તિ વિશુદ્ધ આત્મબલિદાન સાથે ભળીને એનું અધઃપતન નહીં આદરે પરંતુ એનું ને સમાજનું કલ્યાણ કરશે.

એ બંને વૃત્તિઓ કરતાં વિલક્ષણ એવી એક ત્રીજી વૃત્તિ તથા તજજન્ય પ્રવૃત્તિ પણ માનવની અંદર રહેલી છે. એ વૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ અત્યંત વિરલ હોવા છતાં વાસ્તવિક છે અને કોઈકોઈવાર એનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. એ વૃત્તિવાળો માનવ બીજાની સુખાકારી, શાંતિ, સમૃદ્ધિ કે સમુન્નતિને વિશેષ મહત્વ આપે છે એટલું જ નહીં પરંતુ એથી આગળ વધીને એને માટે પોતાની વ્યક્તિગત સુખાકારી, શાંતિ કે સમૃદ્ધિનું અને કોઈકોઈવાર જીવનનું પણ બલિદાન આપવું પડે તો આપવા તૈયાર રહે છે. અને હસતાં હસતાં આપે છે. પોતાની જાતને બીજાને માટે ખપાવી દે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ એ સંદેશ આપ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની એ વિશેષતા છે. એ વિશેષતાને જીવનમાં સંમિશ્રિત કરવાનું કે વણવાનું કઠિન લાગે તોપણ ઉપનિષદના ત્યાગીને ભોગવવાના આદેશનું અનુસરણ તો કરવું જ ઘટે. એ આદેશનું અનુસરણ જો સર્વકોઈ કરે તો સમાજની સૂરત બદલાઈ જાય.

ત્યાગભાવથી ભોગવવાનો અર્થ મમતા અને આસક્તિને પરિત્યાગીને, વસ્તુને ઇશ્વરનો પ્રસાદ માનીને ભોગવવાનો છે. જગતમાં અને જગતના રૂપમાં જે કંઈ છે તે બધું જ ઇશ્વરનું છે અને ઇશ્વરની એ મિલકતને પોતાની માનીને એમાં મમત્વ કરવાનું બરાબર નથી. જે ઇશ્વરનું અને ઇશ્વરે આપેલું છે તે ધન તેમજ જીવન ઇશ્વરની જ સેવા, પ્રસન્નતા અને ઇશ્વરના જગતની સુખાકારી માટે વપરાય તેમાં જ તેની શોભા, સફળતા કે સાર્થકતા સમાયેલી છે. જગતમાં અને જગતના રૂપમાં જે કંઈ જોવાય છે કે અનુભવાય છે તે પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. પરમાત્મા તેમાં રહેલા છે. તે બધું પરમાત્માથી પરિપ્લાવિત અથવા ઓતપ્રોત છે. એવી રીતે જ એનું અવલોકન કરવું જોઈએ. સૌની અંદર અને સર્વત્ર પરમાત્માનું દર્શન કરવામાં આવે

તો ભેદભાવ, ભય, મોહ, રાગ, દ્વેષ અને મિથ્યાભિમાન મટી જાય. જીવન પ્રેમથી પુલકિત, પ્રસન્ન અને પવિત્ર થાય. જે સર્વત્ર પરમાત્માદર્શન કરે છે તે જગતના બહિરંગ દર્શનથી સંમોહિત થયા ને ભાન ભૂલ્યા વિના, વિવિધ નામરૂપાત્મક જગતમાં રહેલી અંતરંગ એકતાને અનુભવે છે. એનું જીવન શાંત અને સંવાદી બને છે.

(૨)

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છત્તં સમાઃ ।
 एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥૨॥

અર્થ

કર્માણિ - શાસ્ત્રોક્ત સત્કર્મોને • કુર્વન્ - કરતાં કરતાં • જિજીવિષેત્ - જીવવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ • એવમ્ - એવી રીતે (ત્યાગભાવથી પરમાત્માની પ્રસન્નતાને માટે) • કર્મ - કરાતાં કર્મો • ત્વયિ - તને • નરે - માનવને • ન લિપ્યતે - લિપ્ત નહિ કરે • ઇતઃ - એથી (ભિન્ન) • અન્યથા - બીજો કોઈ માર્ગ કે ઉપાય • ન અસ્તિ - નથી (જેથી માનવ કર્મબંધનમાંથી છૂટીને જીવન મુક્તિ પામી શકે)

ભાવાર્થ

ધન, ભોગૈશ્વર્ય, સંપત્તિ અને આ જડચેતનાત્મક સમસ્ત જગત પર કોઈ પણ માનવનો એકાધિકાર નથી. એ બધું પરિવર્તનશીલ અથવા અસ્થાયી છે. પાણીના પરપોટાની પેઠે એક દિવસ પ્રકટીને ફૂટી જવાનું છે. ફૂલની પેઠે ખીલીને કરમાઈ જવાનું છે. સરિતાની પેઠે સલિલથી છલકાઈને છેવટે સુકાઈ જવાનું છે. કોઈક સુક્રોમળ પત્રની ઉપર ઝાકળનું જલબિંદુ પડે, થોડુંક ઠરે ને ખરી પડે તેમ ક્ષણ બે ક્ષણ રહીને ખરી પડવાનું છે. ધીરા ભગતે એ જ સંદર્ભમાં ગાયું છે કે -

ઝાકળજળ પળમાં વહી જાશે જેમ કાગળમાં પાણી;
 કાયાવાડી તારી એમ કરમાશે થઈ જાશે ધૂળધારી.
 પાછળથી પસ્તાશે રે મિથ્યા કરી મારું મારું;
 મન તુંહી તુંહી બોલે રે આ સપના જેવું તન છે તારું;
 અચાનક ઊડી જાશે રે જેમ દેવતામાં દારૂ.

છતાં પણ એવું જાણીને માનવે નિરાશ નથી થવાનું. સ્મશાન-વૈરાગ્યને કેળવીને હતોત્સાહ નથી બનવાનું, અને જીવનના રસને ખોઈ પણ નથી નાખવાનો. જીવનનો સાચો આનંદ આસક્તિને લીધે નહિ જન્મે, અનાસક્તિમાંથી જ પ્રાદુર્ભાવ પામશે. વાસ્તવિક રસ મમત્વમાંથી નહીં પ્રકટે, નિર્મમતામાંથી જ ઊગી નીકળશે. ચિરસ્થાયી અથવા અક્ષય ઉત્સાહ અવિવેક અથવા મોહમાંથી નહિ પ્રકટે, વિવેક અને નિર્મોહમાંથી જ પ્રકટી શકશે. જીવનની ચંચળતા અને જગતની પરિવર્તનશીલતાનું જ્ઞાન થયા પછીથી જીવનનો સાચો અક્ષય આનંદ પેદા થશે. એ પછી અનાસક્તિપૂર્વક વધારે સારી રીતે જીવી શકાશે. આ શ્લોક એની સાક્ષી પૂરે છે.

વેદમાં શતં જીવેમ શરદઃ । શતં પશ્યેમ શરદઃ । શતં શ્રુણુયામ શરદઃ । શતં પ્રબ્રવામ શરદઃ ।
 શતમદીનાઃ સ્યામ શરદઃ । શતં ભૂયશ્ચ શરદઃ શતાત । અર્થાત્ 'અમે સહુ સો શરદઋતુ સુધી જીવીએ, સો શરદઋતુ સુધી જોઈએ, સાંભળીએ તથા બોલીએ, સો શરદઋતુ સુધી દીન બનવાને બદલે સુખી તથા સમૃદ્ધ

રહીએ, એને એવી રીતે બીજી સો શરદઋતુ સુધી જીવતા રહીએ.' એવું કહીને જીવન પ્રત્યેના પ્રેમનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે. ક્યાંય જીવનને તિરસ્કારવાનો કે નગણ્ય સમજવાનો સંકેત નથી મળતો. વેદની એ વિચારધારાને અનુસરીને આ શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે માનવે જગતની પરિવર્તનશીલતાને સમજ્યા પછી પણ દીર્ઘાયુ થવાનો, સો વરસ સુધી શ્વાસ લેવાનો અથવા સારી પેઠે જીવવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. માનવ શરીરનો મહિમા ખૂબ જ મોટો છે. એ શરીરમાં પ્રવેશવાનો અવસર મેળવવો એ એક સર્વોત્તમ સૌભાગ્ય છે. અલબત્ત, જો એને ઓળખી શકાય તો. એ સુંદર પરમાશ્ચર્યકારક શરીર દ્વારા પ્રખરમાં પ્રખર પુરુષાર્થ કરીને પોતાનું ને બીજાનું હિત સાધી શકાય છે અને જીવન-મુક્તિના મંગલમય મંદિર-દ્વારને ખોલી શકાય છે. માટે જ એને શ્રેયસ્કર સમજવામાં આવે છે. એની મદદથી સત્કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ડગલે ને પગલે જાગૃતિપૂર્વક જીવીને જીવન-વિકાસના માર્ગે મક્કમતાપૂર્વક આગળ વધવું જોઈએ. કેવળ કર્મના નહિ પરંતુ સત્કર્મોના મહિમાને સમજવો જોઈએ. આ જીવનમાં અનેક પ્રકારની શક્યતાઓ પડેલી છે. તેમને બહાર કાઢવાનો અને વિકસાવવાનો બને તેટલો બધો જ પુરુષાર્થ કરી છૂટવો જોઈએ. પ્રમાદી પુરુષો કશું જ કરી શકતા નથી. એટલે પ્રમાદને પરિત્યાગીને જીવનને ઇચ્છાનુસાર આકાર આપવા માટે આગળ વધવાની આવશ્યકતા છે.

કર્મોને એટલા માટે નથી કરવાનાં કે એમની મદદથી પરલોક અથવા જન્માંતરને સુધારી શકાય. પરલોકને અથવા જન્માંતરને સુધારવાની ભાવના-વૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ છે તો સારી, પરંતુ એના કેફમાં પડીને અથવા એને આવશ્યકતાથી અધિક મહત્વની માનીને આ લોકને અથવા વર્તમાન જીવનને કે જન્મને અન્યાય નથી કરવાનો. આપણે ત્યાં ધર્માનુષ્ઠાનને નામે પરલોકને તથા જન્માંતરને એટલું બધું મહત્વ આપવામાં આવે છે કે એનો આધાર લેનાર વર્તમાન જન્મ કે જીવનને સુધારવાનો, સત્વશીલ કરવાનો કે ઉદાત્ત બનાવવાનો વિચાર નથી કરતો. સઘળા પ્રયત્નો શરીરને છોડ્યા પછીની ગતિ પર જ કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. એ હકીકતને આદર્શ ના કહી શકાય. જે સત્કર્મ કરવાનું છે તે આ જ લોકમાં, આ જ જીવનમાં, ફળ એવ કરવાનું છે. અને આ જીવનને ઉપર ઉઠાવવા માટે જ કરવાનું છે. આ જીવનને અને જગતને સ્વસ્થ, સુખમય, સમૃદ્ધ, સમુન્નત અને શાંત બનાવવાની પ્રવૃત્તિનો પરિત્યાગ કદાપિ કરવો ના જોઈએ.

ઉપનિષદ જણાવે છે કે જિજીવિષેત્ એટલે કે જીવવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ, મરવાની નહિ. જીવન જરૂરી છે. જીવન પ્રત્યે નિરાશ થવાથી અને અવજ્ઞાવૃત્તિ કેળવવાથી કશું જ નહિ વળે. જે જીવન ઇશ્વરે આપેલું છે તે ઇશ્વરને માટે અને ઇશ્વરની દૈવી દુનિયાને માટે વપરાવું જોઈએ. એની સફળતા તથા સાર્થકતા એમાં જ સમાયેલી છે. એવું જ જીવન શોભારૂપ છે જે ફૂલની પેઠે ફોરમ આપે છે અને અંતે દેવમંદિરમાં સમર્પિત બને છે. જીવનને કૃતાર્થ કરવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. માનવ પોતાના જીવન-ધ્યેયને ભૂલી જાય છે. તે પ્રકૃતિના પ્રલોભનાત્મક પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે. એ એના દુઃખનું, બંધનનું અને એની અશાંતિનું અગત્યનું કારણ છે. એ કર્મ કરે અને સંસારમાં શ્વાસ લે તોપણ એની અંદર આસક્તિ ના કરે અને એનાથી અલિપ્ત રહીને પરમાત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત બને એ આવશ્યક છે. એવું કરવાથી એનું જીવન ઉત્સવમય બની શકે. જીવન જીવવાની એવી અદ્ભૂત કળાનો અભાવ હોવાથી એનું જીવન અવ્યવસ્થિત અને અશાંત બની ગયું છે.

જીવનના મહિમાનું જયગાન ગાનારો આ શ્લોક સૌ કોઈને માટે કામનો છે. એની પ્રેરણાને ઝીલવામાં આવે તો જીવન જ્યોતિર્મય બને. જીવનને સુખશાંતિથી સંપન્ન કરવા માટે કર્મને દોષમય માનીને બાહ્ય જીવન-પ્રવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરવાનું કહેનારા અને જગત પ્રત્યે તિરસ્કાર બુદ્ધિ કેળવવામાં મદદરૂપ બનનારા શ્લોકો તો બીજા કેટલાય મળી આવે પરંતુ જગતને ઇશ્વરનું આવાસ-સ્થાન કહીને એને ચાહવાની અને અલિપ્તભાવે એનો ઉપયોગ કરવાની પ્રેરણા પાનારો આ શ્લોક ખરેખર અસાધારણ છે. એનું ઉચિત ગૌરવ કર્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી. એ આપણને જીવનવિમુખ નથી બનાવતો, જીવન પ્રત્યે અભિમુખ બનાવે છે, અને એ થતાં પણ નિર્મમતા શીખવે છે એ એની વિશેષતા છે.

(૩)

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३॥

અર્થ

असुर्या - असुरोना • नाम - प्रसिद्ध • लोकाः - જુદી જુદી યોગિ અથવા લોકો છે • તે - તે બધા • તમसा - અજ્ઞાન તથા દુઃખ ક્લેશરૂપ ગાઢ અંધકારથી • आवृताः - વીંટળાયેલા છે • ये के य - જે કોઈપણ • आत्महनः - આત્માની હત્યા કરનાર • जनाः - મનુષ્યો (હોય છે) • ते - તે • प्रेत्य - મરીને • तान् - એ લોકોને • अभिगच्छन्ति - અવારનવાર પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોક પણ કર્મના મહિમાનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. આપણે ત્યાં આત્મઘાતક શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એ શબ્દ પરંપરાગત રીતે પ્રચલિત છે અને જુદા, એક પ્રકારના વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાય છે. એ અર્થ જાણીતો છે. જે પોતાનો નાશ નોતરે અથવા આપઘાત કરે એને આત્મઘાતક કહેવાય છે. દુઃખ, ક્લેશ, વ્યાધિ, નિરાશા, કંગાલિયત, હાનિ અથવા બીજા કોઈયે કારણથી પ્રેરાઈને જીવનનો અંત આણનાર અથવા આણવાનો પ્રયત્ન કરનાર અપરાધી અથવા દંડપાત્ર પણ મનાય છે. જેમ માનવ બીજાનું ખૂન કરે છે તેમ પોતાનું પણ કરે છે. એ જીવનને ચાહી અથવા માણી નથી શકતો, ઉચિત ન્યાય નથી આપતો અને વિકસાવી નથી શકતો. હાથમાં આવેલા હીરાને ખોઈ દે છે. એવા આત્મઘાત કરનારા માનવોની સૂચિમાં એક અન્ય પ્રકારના માનવનો ઉમેરો કરવા જેવો છે. જે માનવો મહામોઘા દેવદુર્લભ શરીરને મેળવીને આત્મકલ્યાણ કરવાને બદલે આત્માને ભૂલીને અનાત્મ પદાર્થોની પ્રીતિ કરે છે અને માનવતાનો મૃત્યુઘંટ વગાડે છે, આત્મદર્શનના પુષ્પપથમાં પ્રવૃત્ત નથી થતા, આત્માની અશાંતિ અને આત્માનાં બંધનોને વધારે છે, એ બધા આત્મઘાતકો છે. ઉપનિષદ એમને આત્માનું હનન કરનારા કહે છે. એ જીવતા હોય છે તોપણ જીવનના રહસ્યને જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના મરેલા હોય એવી રીતે જીવે છે. એ બીજું બધું જ કરે છે પરંતુ આત્મકલ્યાણ કે આત્મવિકાસની પ્રવૃત્તિ નથી કરતા. એથી ઉલટું, પોતાના ને બીજાના બંધન, ક્લેશ, અશાંતિ અને દુઃખ વધે એવાં કુકર્મો કર્યા કરે છે.

એવા આત્મવિમુખ, આત્મઘાતક, માનવોનો સંસારમાં તોટો નથી. એ ઇન્દ્રિયોના ભોગોને જ સર્વકાંઈ સમજે છે અને એની અંદર ડૂબેલા રહે છે. એમની જીવતાં જ દુર્ગતિ થાય છે. એમને આત્મિક શાંતિનો અને

જીવનના વાસ્તવિક વિકાસનો લાભ નથી મળતો. એ આસુરી સંપત્તિના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ બનીને શ્વાસ લે છે. એમનું શરીર છૂટે છે ત્યારે શું થાય છે ? એમને કેવી મરણોત્તર ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે ? એનો ઉલ્લેખ કરતાં એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે એ ગતિ અતિશય અમંગળ હોય છે. એવા માનવોને મરણ પછી અવિદ્યાથી ભરેલા, આસુરી સંપત્તિના પ્રતીક જેવા, દુઃખ-દર્દ અને અશાંતિથી છલેલા લોકની અથવા યોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પૂર્ણતામાં પ્રતિષ્ઠિત નથી બનતા ને મુક્તિના મંગલ મંદિરદ્વારને નથી ઉઘાડી શકતા. આવા સર્વોત્તમ માનવ શરીરને મેળવીને એ કરવા યોગ્ય પુરુષાર્થને નથી કરતા એટલે જીવન દરમ્યાન અને એ પછી પ્રાપ્ત થનારી સર્વોત્તમ સદ્ગતિથી વંચિત રહી જાય છે.

પેલા ભક્ત કવિએ ઠીક જ કહ્યું છે -

મળ્યો મનુષ્યજનમ અવતાર માંડ કરીને,
તમે ભજ્યા નહીં ભગવાન હેત ધરીને,
તેથી ખાશો જમનો માર પેટ ભરીને,
માટે રામનામ સંભાર...

જમનો માર એટલે પીડા, પરિતાપ, દુઃખ, યંત્રણા, અશાંતિ. એમાંથી છૂટવા માટે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો જ એકમાત્ર અકસીર અમોઘ ઉપાય છે.

(૪)

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।
तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठतस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

અર્થ

તત્ - એ પરમાત્મા • અનેજત્ - અચળ • એકમ્ - એક • મનસઃ - મનથી (પક્ષ) • જવીયઃ - વિશેષ વેગવાળા છે • પૂર્વમ્ - સૌના આદિ • અર્ષત્ - જ્ઞાનસ્વરૂપ અથવા સૌના જ્ઞાતા છે. • એનત્ - એ પરમાત્માને • દેવાઃ - ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ • ન આપુવન્ - પામી કે જાણી શક્યા નથી • અન્યાન્ - બીજા • ધાવતઃ - દોડવાવાળાને • તિષ્ઠત્ - (સ્વયં) સ્થિત રહીને પણ • અત્યેતિ - અતિક્રમણ કરે છે અથવા પાછળ પાડી દે છે • તસ્મિન્ - એમને લીધે જ અથવા એમની જ સત્તાશક્તિથી • માતરિશ્વા - વાયુ વગેરે દેવતા • અપઃ - જલવર્ષા. જીવની પ્રાણધારણાદિ ક્રિયા જેવાં કર્મો • દધાતિ - સંપાદન કરવામાં સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ના કરનારા અને પરમાત્મા પ્રત્યે અભિમુખ ના બનનારા માનવો દુઃખી થાય છે ને દુર્ગતિને પામે છે એ હકિકતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન પેદા થાય છે કે, જેમને પામવાનો મહિમા આટલો બધો મોટો છે એ પરમાત્મા કેવા છે અને એમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? પરમાત્મા કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ શક્તિ છે, પરમ સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ છે, સર્વશક્તિમાન છે, એ સ્પષ્ટપણે સમજી લેવાનું છે. જેમ વિદ્યુત શક્તિ સામાન્ય જેવી હોવાં છતાં અનેક પ્રકારની શક્યતાવાળી છે અને આશ્ચર્યકારક કાર્યો કરી શકે છે તેવી રીતે પરમાત્મા એથીયે અધિક સૂક્ષ્મ તથા સામર્થ્યવાળા છે અને સંસારના સર્જન-વિસર્જનાદિ અનેકાનેક કાર્યોને કરી શકે છે. એ સાચેસાચ કેવા છે એ તો કોણ અને કેવી રીતે કહી શકે ? એ

મન અથવા વાણીના વિષય જ નથી, એમને અવાગ્મનસગોચર કહ્યા છે તોપણ મન એમનું મનન અને વાણી વર્ણન કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. એ પ્રયત્નો પરિપૂર્ણ છે એવું ના કહી શકાય. એમની પરિપૂર્ણતાનો દાવો પણ કોઈ નથી કરતું. છતાં પણ એમની રીતે એમનું મહત્વ છે અને એવા પ્રયત્નોથી પરમાત્માને સમજવામાં ઓછીવત્તી મદદ મળે છે. એ દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે પરમાત્મા એક અને અચળ છે. એમની બરાબરી બીજા કોઈનાથી નથી કરી શકાય તેમ. સંસારના સર્જનપૂર્વે એકમાત્ર એ જ હતા, અત્યારે પણ એ જ છે અને ભવિષ્યમાં પણ એ જ રહેશે. સંસારમાં ભયંકર પ્રલયંકર તોફાની પવનો વાય અને સર્જન-વિસર્જનના ક્રમ આરંભાય કે બદલાય તોપણ એમની ઉપર એની અસર નથી થતી. એ બધાની વચ્ચે એ અચળ રહે છે. અનેક પ્રકારના બાહ્યાભ્યંતર આઘાતો અને પ્રત્યાઘાતોની વચ્ચે પણ જે સ્વસ્થ, સ્થિર, એકરસ અને અચળ હોય એવી એક શાશ્વત સર્વોપરી સત્તાની શક્યતાને વિજ્ઞાન પણ નકારી નથી શકતું. અધ્યાત્મ, એ જ શાશ્વત સત્તાને પરમાત્મા કહે છે.

એ પરમાત્માનો વેગ મનથી પણ વધારે છે. એ સૌના આદિ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સર્વના જ્ઞાતા છે. મોટા મોટા મુનિવરો અને દેવો પણ એમના મહિમાનો પાર નથી પામી શક્યા. દુનિયામાં એ સૌથી વધારે દિવ્ય છે. એમને લીધે જ જુદા જુદા દેવતાઓ પોતપોતાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એમના મહિમાનું જયગાન પૂરેપૂરી રીતે કોઈપણ ગાઈ શકે તેમ નથી.

(૫)

તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદ્વન્તિકે ।
તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ ॥૧॥

અર્થ

તત્ - તે • એજતિ - ચાલે છે • તત્ - તે • ન એજતિ - નથી ચાલતા • તત્ - તે • દૂરે - દૂરથી પણ દૂર છે • તત્ - તે • ઉ અન્તિકે - અત્યંત પાસે છે • તત્ - તે • અસ્ય - આ • સર્વસ્ય - સમસ્ત જગતની • અન્તઃ - અંદર પરિપૂર્ણ છે (અને) • તત્ - તે • અસ્ય - આ • સર્વસ્ય - સમસ્ત જગતની • ઉ બાહ્યતઃ - બહાર પણ છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા સાચેસાચ કેવા છે તે વિશે આ શ્લોકમાં વિશેષ પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે. એમનું સામર્થ્ય અને જ્ઞાન અપ્રતિમ છે એ તો આપણે જોઈ લીધું. એ અત્યંત અસાધારણ, એક અને અનુપમ હોવાથી એમનું સર્વકાંઈ અનુપમ છે. આ શ્લોકમાં એમના વિશે બહારથી કેટલાક વિરોધાભાસી ભાવો કે વિચારોની અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવી છે. એ અભિવ્યક્તિ બહારથી વિરોધાભાસી હોવાં છતાં અંદરથી શાંતિપૂર્વક વિચારવાથી પૂરક દેખાય છે.

પરમાત્મા ચાલે છે એટલે કે ચાલનારા પદાર્થોને ચાલવાની શક્તિ અથવા ગતિ આપનારા બીજા કોઈ જ નહીં પરંતુ પરમાત્મા જ છે. પરમાત્મા જ એમની અંદર ગતિસંચાર કરે છે અથવા એમના રૂપમાં પરમાત્મા જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અથવા ચાલે છે. તે નથી ચાલતા એટલે સર્વ પ્રકારની ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓથી પર છે. પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત તથા સ્થિર છે. જગતનું ચક્ર નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. ઉષા તથા સંધ્યા,

દિવસ અને રાત, શરદ-વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા વારાફરતી આવે છે ને જાય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારામંડળ પોતપોતાની અને પવનની લલિત લહરી પોતાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત છે. વિલક્ષણ રીતે રાસલીલા રમ્યા કરે છે. સરિતા સમુદ્રની દિશામાં સતત અભિસરણ કરતી રહે છે અને સમુદ્ર ભરતી-ઓટની વિરોધાભાસી રમત રમે છે. સમસ્ત સર્જન એક ક્ષણને માટે પણ સ્થિર હોય એમ નથી લાગતું. એનો સ્થૂળ-સુક્ષ્મ વ્યાપાર અબાધિત રીતે એકધારો ચાલતો જ હોય છે. પરંતુ પરમાત્મા એવા સર્વ પ્રકારના વ્યાપારથી પર છે. એમને કશું જ નથી સ્પર્શતું. એ સૌથી અલિપ્ત હોય છે. એ દૂર-સુદૂરવર્તી પદાર્થોમાં તો રહેલા જ છે પરંતુ પાસેમાં પાસે પણ વિરાજે છે. પ્રાણની પણ પાસે છે. એ ઉપરાંત, આસુરી સંપત્તિવાળા, કુકર્મપરાયણ, પરમાત્માથી વિમુખ માનવોને માટે પરમાત્મા દૂર છે. પરંતુ પરમાત્માભિમુખ, સત્કર્મપરાયણ, દૈવી સંપત્તિવાળા માનવોને માટે તદ્દન પાસે અથવા સુલભ છે. અજ્ઞાનની અવસ્થા દરમ્યાન દૂર છે અને આત્મજ્ઞાનની અલૌકિક અનુભવપૂર્ણ અવસ્થા દરમિયાન પાસે. જીવનને નિર્મૂળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં જે ધ્યાનપરાયણ બને છે અને સત્સંગનો આધાર લે છે તેની છેક જ પાસે છે અને ઘોર વિષયી જનોથી દૂર. એ જગતની અંદર છે અને બહાર પણ છે. જગતમાં રહેવા છતાં જગતમાં પૂરેપૂરા કેદ નથી થઈ શકતાં. જગતમાં જે ચૈતન્ય, સૌન્દર્ય, આકર્ષણ અથવા માધુર્ય દેખાય એ તો એમના અનંત ચૈતન્ય, સૌન્દર્ય, આકર્ષણ અથવા માધુર્યના અંશ બરાબર પણ નથી એવું નિશંક રીતે કહી શકાય. એવી રીતે સમજવાથી સંસારનાં સાધારણ-અસાધારણ આકર્ષણોમાંથી સહેલાઈથી મુક્તિ મેળવી શકાય અને એવાં આકર્ષણોના શિકાર ના થવાય. સંસાર જ સર્વ કાંઈ છે અને એથી પર કે બહાર બીજું કાંઈ જ નથી એવી અજ્ઞાનજન્ય મોહમૂલક માન્યતાનો અંત આવે. સંસારમાં રહેલા પરમાત્માને પેખીને ભેદભાવથી છૂટવાથી વૃત્તિ બળવાન બની જાય ને તદનુસાર પ્રવૃત્તિ થવાથી જીવન સાર્થક થાય.

(૬)

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।
સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥૬॥

અર્થ

તુ - પરંતુ • યઃ - જે મનુષ્ય • સર્વાણિ - સંપુર્ણ • ભૂતાનિ - પ્રાણીને • આત્મનિ - પરમાત્મામાં • એવ - જ • અનુપશ્યતિ - નિરંતર જુએ છે • ય - અને • સર્વભૂતેષુ - સઘળાં પ્રાણીમાં • આત્માનમ્ - પરમાત્માને (પેખે છે) • તતઃ - તે પછી • ન વિજુગુપ્સતે - એ કોઈની ધૂણા કરતો નથી કરતો

ભાવાર્થ

માનવ બીજા પ્રત્યે ધૂણાની દૃષ્ટિએ શા માટે દેખતો હોય છે ? સ્વાર્થ, અહંકાર, ઈર્ષા જેવી વૃત્તિઓને લીધે, એવી અમંગલ વૃત્તિઓને લીધે એની સદ્બુદ્ધિ ઘેરાઈને ઢંકાઈ જાય છે, અને એનું દર્શન વિપરીત તથા વિકૃત થાય છે. સદ્બુદ્ધિને જાગૃત કરવા, વધારવા અને વૃત્તિ, દૃષ્ટિ તથા પ્રવૃત્તિને પવિત્ર બનાવવા પરમાત્માની સાથે સંબંધ બાંધવાનું અનિવાર્ય છે. પરમાત્માની સાથે સંબંધ બંધાવાથી પારસના સ્પર્શથી પલટાતા લોઢાની પેઠે માનવનું સર્વ કાંઈ પલટાઈ જાય છે. વ્યક્તિત્વ વિશદ બને છે અને દર્શન ઉદાત્ત અથવા અલૌકિક.

યોગી ભર્તૃહરિ પોતાના વૈરાગ્યશતકમાં જણાવે છે કે જીવનમાં જ્યારે કામવાસનાના વેગને લીધે અજ્ઞાન છવાયેલું ત્યારે સમસ્ત જગત નારીમય દેખાયા કરતું. પરંતુ હવે અંતરમાં અને આંખમાં સદસદ્ વિવેકરૂપી અંજન અંજાવાથી કામવાસનાનો કમળો દૂર થયો છે. એટલે અખિલ બ્રહ્માંડમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સિવાય બીજું કશું જ નથી દેખાતું. પ્રેમભક્તિમાં ડૂબેલી ગોપીઓ જડચેતનમાં સર્વત્ર ભગવાન કૃષ્ણનું દર્શન કરતી. આત્મજ્ઞાની, એવી રીતે ભગવદ્ ગીતાની ભાષામાં કહીએ તો સર્વે જીવોમાં અથવા સમસ્ત સંસારમાં પરમાત્માને અને સમસ્ત સંસારને પરમાત્મામાં જુએ છે. એવું દર્શન એને સારુ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. સર્વભૂતસ્થત્મા સર્વભૂતાની ચાત્મનિ ।

જે સૌની અંદર પરમાત્માને જ પેખે છે તે કોને તિરસ્કારે કે કોના પ્રત્યે દ્રેષ રાખે ? કોનો ભય રાખે ને કોનો મોહ ? કોને શત્રુ સમજે ને કોને મિત્ર માને ? જે સર્વત્ર પરમાત્માની જ પરમસત્તાને અનુભવતો હોય તે કોઈને તિરસ્કારી શકે જ નહિ. પરમાત્મભાવનું અનુસંધાન તૂટવાથી જ જીવનમાં એક અથવા બીજા અનર્થોની પરંપરા ઊભી થાય છે. જ્યાં પરમપવિત્ર પરમાત્મભાવ હોય છે ત્યાં અનર્થો નથી રહી શકતા. સંત તુલસીદાસે એનો મહિમા બતાવતાં રામાયણમાં કહ્યું છે તે ઉચિત જ છે કે

ઉમા જો રામચરનરત, વિગત કામ-મદ-ક્રોધ,
નિજ પ્રભુમય દેખહિ જગત, કેહિ સન કરહિ વિરોધ.

એ કથન ઉપનિષદના આ ઉદ્ગારોની માર્મિક રજૂઆત જેવું લાગે છે. એનો સૂચિતાર્થ સ્પષ્ટ છે, હૃદય જ્યાં સુધી કામક્રોધાદિનું ક્રીડાંગણ હોય અથવા નિર્મળ ના હોય ત્યાં સુધી પોતાની અંદર અને બહાર પરમાત્માનું પરમ પવિત્ર દર્શન કેવી રીતે થઈ શકે ? જીવનને નિર્મળ કરવાની આવશ્યકતા સૌથી મહત્વની ને મોટી છે. તેના સિવાય પરમાત્મભાવના સુમેરુ શિખર પર ના જ ચઢી શકાય.

કોઈ માનવ પરમાત્મ-દર્શનનો દાવો કરતી હોય અને છતાં પણ બીજાની અવજ્ઞા કે ધુણા કરતો હોય તો તેનો દાવો પોકળ છે અને આચાર સાથે મેળ નથી ખાતો એવું નિશ્ચયાત્મક રીતે સમજી લેવું. પરમાત્માની પાસે પહોંચનાર માનવનાં નેન અને વેણ બદલાય છે, વિમલ બને છે, એનો વ્યવહાર વિશદ થાય છે અને એની વૃત્તિ પણ ઉત્તમતા ધારણ કરે છે.

(૭)

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ ।
તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપશ્યતઃ ॥૭॥

અર્થ

યસ્મિન્ - જે સ્થિતિમાં • વિજાનતઃ - પરમાત્માને બરાબર જાણનારા મહાપુરુષના (અનુભવમાં) • સર્વાણિ - સંપૂર્ણ • ભૂતાનિ - પ્રાણી • આત્મા - એક પરમાત્મ સ્વરૂપ • એવ - જ • અભૂત્ - થઈ જાય છે. • તત્ર - તે સ્થિતિમાં • એકત્વમ્ - એકતાનો અથવા એકમાત્ર પરમાત્માનો • અનુપશ્યતઃ - સતત રીતે સ્વાનુભવ કરવાવાળા પુરુષને માટે • કઃ - કયો • મોહઃ - મોહ (રહી જાય છે અને) • કઃ - કયો • શોકઃ - શોક ?

ભાવાર્થ

આ શ્લોક આની પહેલાંના શ્લોકના અનુસંધાનમાં જ લખાયેલો લાગે છે. એનો ભાવ એ શ્લોકને અનુસરતો છે. પરમાત્મદર્શી, પરમાત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત મહાપુરુષને સર્વત્ર, સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં સતત રીતે પરમાત્માનો જ અનુભવ થતો હોય છે. એ પરમાત્મામાં જ રમે છે, રહે છે ને શ્વાસ લે છે. એ સંબંધ એક ક્ષણને માટે પણ નથી મટી જતો. એવા મહાપુરુષ પ્રસન્નતાના પારાવારમાં ડૂબીને પ્રસન્નતાની પ્રતિમા બની જાય છે. એમને શોક, મોહ કે સંતાપ નથી સતાવી શકતા. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ એ પોતાના ચિત્તતંત્રને સ્વસ્થ રાખી એમના આંતરિક આનંદને સાચવી શકે છે.

એવા આત્મદર્શી, આત્મારામ, આત્મતૃપ્ત, આત્મનિષ્ઠ મહાપુરુષો શોક તથા મોહમાંથી મુક્તિ મેળવીને આત્માનુસંધાનનો આનંદ અનુભવતા હોય છે. સંસારના સામાન્ય મનુષ્યો જે શોક, મોહ અને સંતાપથી ઘેરાયેલા હોય છે તે શોક, મોહ અને સંતાપના શિકાર કદીપણ તેઓ નથી બનતાં. કોઈ માનવ પરમાત્મદર્શી ના હોય અને પરમાત્મપ્રેમી હોય તોપણ શોક-મોહથી મુક્તિ મેળવે છે. જીવનમાં જે કાંઈ બને છે તે ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે મંગલને માટે જ બને છે એવો એને વિશ્વાસ હોય છે. એ વિશ્વાસથી પ્રેરાઈને જીવતો હોવાથી એ સર્વકાળે તથા સ્થળે સ્વસ્થતાપૂર્વક જીવી શકે છે.

પોતાની અંદર અને બહાર પરમાત્મનું દર્શન કરનારને મોહ થઈ શકે છે ? ના. કદાપિ નહિ. પરમાત્માનું દર્શન કરનાર તો પરમ પવિત્ર પ્રેમથી પરિપ્લાવિત બની જાય છે, પ્રેમરંગથી રંગાઈ જાય છે. સર્વત્ર પરમાત્મદર્શન કરીને એ સર્વપ્રત્યેના સ્નેહથી સંપન્ન બનીને સૌના હિતસાધનમાં તત્પર રહે છે. એવી તત્પરતા એને માટે સ્વાભાવિક બની જાય છે.

સામાન્ય માનવો પણ એવી ભાવના અથવા તત્પરતા કેળવે તો તે તેમને તથા બીજા બધાને માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેમાં શંકા નથી, વરસો પહેલાં યુદ્ધના સમય દરમિયાન સ્ટેશનો પર લખવામાં આવતું કે May I help you ? હું તમને મદદરૂપ થઈ શકું ? હું તમને શી મદદ કરું ? એના પાછળની ભાવના ખૂબ જ સારી હતી. બીજાને તન, મન, વચન, ધન, પદ, અથવા અધિકાર દ્વારા ઉપયોગી થવાની ભાવનાને સેવીને સમય પર ઉપયોગી થવામાં મનુષ્યતા રહેલી છે. એવી સદ્ભાવનાવાળા મનુષ્યો 'અમે બીજાની શી મદદ કરીએ' એવું વિચારીને બેસી રહેતા નથી, પરંતુ તદનુસાર પ્રયત્નો કરે છે એટલે કે બીજાને ઉપયોગી થવાના સાધનો શોધે છે. પ્રત્યેક પુરુષ જો એવી સદ્ભાવનાથી સંપન્ન બનીને જીવવા માંડે તો સમાજનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય અર્થાત્ વધારે સારું થાય. રાતે સૂતી વખતે પ્રત્યેકે પોતાની જાતને પૂછવું જોઈએ કે આજનો જે સ્વર્ણસમય મને જીવનના રૂપમાં પ્રાપ્ત થયેલો તે દરમિયાન મેં મારે માટે તો ઘણું ઘણું કર્યું પરંતુ બીજાને માટે શું કર્યું ? સવારે ઉઠીને પોતાની સમગ્ર શક્તિ તથા સાધનસામગ્રી દ્વારા બીજાને માટે પણ જીવવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. એવી રીતે જીવવામાં આવે તો સંસારના મોટાભાગનાં શાક-સંતાપ તથા મોહ દૂર થઈ જાય ને જીવન તથા જગત જીવવા જેવું થાય. બીજાને માટે જીવાયેલું જીવન સાર્થક જીવન છે.

(૮)

સ પર્યગાચ્છુક્રમકાયમવ્રણ- મસ્નાવિરં શુદ્ધમપાપવિદ્ધમ્ ।
 કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયમ્ભૂ-ર્યાથાતથ્યતોઽર્થાન્ વ્યદધાચ્છાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥૮॥
 અર્થ

સઃ - મહાપુરુષ • શુક્રમ્ - પરમ પ્રકાશમય • અકાયમ્ - સૂક્ષ્મ શરીરથી રહિત • અવ્રણમ્ - છિદ્રરહિત કે ક્ષતરહિત • અસ્નાવિરમ્ - શિરાઓ વગરના અથવા સ્થૂળ પંચભૌતિક શરીરથી રહિત • શુદ્ધમ્ - અપ્રાકૃત દિવ્ય સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ • અપાપવિદ્ધમ્ - શુભાશુભ કર્મ સંપર્કશૂન્ય પરમાત્માને • પર્યગાત્ - પામી લે છે. (જે) • કવિઃ - સર્વદ્રષ્ટા • મનીષી - સર્વજ્ઞ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ • પરિભૂઃ - સર્વત્ર રહેનારા, સર્વનિયંતા • સ્વયંભૂઃ - સ્વેચ્છાથી પ્રકટનારા છે (અને) • શાશ્વતીસ્યઃ - અનાદિ • સમાભ્યઃ - કાળથી • યાથાતથ્યતઃ - સર્વે પ્રાણીઓના કર્મ પ્રમાણે યથાયોગ્ય • અર્થાત્ - સંપૂર્ણ પદાર્થોની • વ્યદઘાત્ - રચના કરતા આવ્યા છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કેવી જાતની અસાધારણ આત્મિક યોગ્યતાની આવશ્યકતા હોય છે એનો નિર્દેશ અત્યાર સુધીની ચર્ચાવિચારણા પરથી સહેજે મળી શકે છે. શોક અને મોહમાં મગ્ન માનવને માટે પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું કાર્ય અતિશય કઠિન, લગભગ અશક્ય જેવું થઈ પડે છે. પરમાત્માની કૃપાને મેળવવા માગનારનું જીવન નિર્મળ જોઈએ અને મન સ્વસ્થ તથા સ્થિર. નિર્મળ મનના મહાપુરુષો શ્રદ્ધાભક્તિ સહિતની સતત સાધના દ્વારા પરમાત્માને પામી અને જાણી શકે છે. એ પરમાત્મા સ્થૂળ પ્રાકૃત શરીરથી રહિત સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. સર્વજ્ઞ, સ્વયંભૂ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. સર્વવ્યાપક તથા સૌના નિયંતા છે. એ સ્વેચ્છાનુસાર સ્વૈચ્છિક રૂપ લઈને પ્રકટ થવાની શક્તિવાળા છે. સમસ્ત સૃષ્ટિનું સંચાલન કરે છે અને સૌને એમના કર્મસંસ્કારોને અનુલક્ષીને ફળ આપે છે. સનાતન કાળથી સંસારના સૂત્રધાર તરીકે કાર્ય કરે છે.

પરમાત્મા જુદાજુદા જીવોનાં કર્મોની વ્યવસ્થા કરે છે અથવા કર્મફળપ્રદાતા બને છે તોપણ કર્મ અને કર્મફળની શુભાશુભ અસરોથી અલિપ્ત રહે છે. સૌના સૂત્રધાર અને સંરક્ષક હોવા છતાં સર્વે જાતની અહંતા-મમતામાંથી મુક્ત છે. એ આટલા વિશાળ વિશ્વનો ખેલ તો કરે છે પરંતુ તદ્દન ન્યારા રહીને. એમને કશું જ નથી સ્પર્શી શકતું.

એવા પરમાત્માને પામવા માટેની યોગ્યતા પણ એવી જ અનોખી હોવી જોઈએ. માનવે પોતે અહંતા, મમતા અને આસક્તિથી રહિત બનવું જોઈએ. એ સિવાય એનું જીવન ભાગ્યે જ કૃતકૃત્ય બની શકે.

એ પરમાત્મા માનવની પોતાની અંદર પણ વિરાજમાન છે. એની છેક જ પાસે. પ્રાણની પણ પાસે. એના અંતરના અંતરતમમાં. ત્યાં એમનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કટિબદ્ધ બનવું જોઈએ. એને માટે અંતરંગ સાધનાનો આધાર લેવો જોઈએ. અંતરંગ સાધન દ્વારા એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પોતાની અંદર સધાશે એટલે બહાર બધે પણ સહેલાઈથી શક્ય બનશે.

(૯)

અન્ધં તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽવિદ્યામુપાસતે ।
તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઓ વિદ્યાયાં રતાઃ ॥૧॥

અર્થ

યે - જે માનવ • અવિદ્યામ્ - અવિદ્યાને • ઉપાસતે - ઉપાસે છે (તે માનવ) • અન્યમ્ - અજ્ઞાન સ્વરૂપ • તમઃ - ધોર અંધકારમાં • પ્રવિશન્તિ - પ્રવેશે છે • યે - જે • વિદ્યાયામ્ - વિદ્યામાં • રતાઃ - રત

છે કે જ્ઞાનના મિથ્યાભિમાનથી મત્ત છે • તે - તે • તત: - એથી • ઉ - પણ • ભૂય: ઇવ - વધારે • તમ: - અંધકારમાં (પ્રવેશ છે)

ભાવાર્થ

આ શ્લોકનો સૂર અત્યાર સુધીના શ્લોકો કરતાં થોડોક બદલાય છે. ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ જીવન પ્રત્યે અભિમુખ બનવાનું ઉપનિષદ છે. એના આરંભમાં જીવનના મૂળભૂત ધ્યેયનો અને એ ધ્યેયપ્રાપ્તિના વ્યાવહારિક સર્વસામાન્ય સર્વસુલભ સાધનાનો સુપરિચય કરાવવામાં આવ્યો. એ ધ્યેયને પ્રાપ્ત નહિ કરનારી ગતિ વિશે પણ કહેવામાં આવ્યું. અને એ ધ્યેય-સિદ્ધિના સુમેરુ શિખર પર પહોંચેલા સ્વાનુભવસંપન્ન સત્પુરુષના વ્યક્તિત્વનું વિશદ, આહુંપાતળું છતાં રમણીય રેખાચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું. પરમાત્માનું વર્ણન કરવાનો પ્રયાસ પણ કરી લેવાયો. હવે વિદ્યા અને અવિદ્યાની ઉપાસના વિશે જણાવવામાં આવે છે. એના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં પહેલાં વિદ્યા અને અવિદ્યાના ભાવાર્થને સારી પેઠે સમજી લેવાની આવશ્યકતા છે.

કેટલાક વિચારકોએ વિદ્યાનો અર્થ જ્ઞાન અને અવિદ્યાનો અર્થ કર્મ ક્યો છે. તો કેટલાક બીજા વિચારકો વિદ્યાને ધ્યાન અને અવિદ્યાને કર્મ તરીકે ઓળખાવે છે. આપણે એ શબ્દોને જુદી રીતે સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું. વિદ્યા એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા, શાસ્ત્રવિદ્યા અને અવિદ્યા એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા અથવા શાસ્ત્રવિદ્યા સિવાયની બીજી બધી વિદ્યા, અનાત્મવિદ્યા અથવા લૌકિક વિદ્યા. એ બંને વિદ્યાનાં ક્ષેત્રો પોતપોતાની રીતે કાર્ય કરે છે. જે લૌકિક વિદ્યા અથવા અનાત્મવિદ્યાને જ જીવનનું સારસર્વસ્વ સમજે છે અને એના સિવાયની બીજી કોઈપણ અધ્યાત્મવિદ્યામાં અભિરુચિ નથી રાખતા, અધ્યાત્મવિદ્યામાં માનતા પણ નથી, એ ધોર અંધકારમાં રમે છે, જીવનને બરબાદ કરે છે ને દુ:ખી બનાવે છે. અનાત્મ પદાર્થો કે વિષયો જીવનનું આત્યંતિક શ્રેય નથી સાધી શકતા. લૌકિક વિદ્યાઓ છે તો સારી, પરંતુ એકલી લૌકિક વિદ્યાઓની ઉપાસના જીવનનું, વ્યક્તિ કે સમષ્ટિનું પરમ કલ્યાણ નથી કરી શકતી. એમને લીધે જીવનમાં પરમાત્માના પરમપ્રકાશનું દર્શન નથી થઈ શકતું.

પરંતુ જો અધ્યાત્મવિદ્યા પણ જો શાસ્ત્રાધ્યયન અને શાસ્ત્રજ્ઞાન પૂરતી જ મર્યાદિત હોય અને બીજી બધી જ લૌકિક વિદ્યાઓની અવજ્ઞા કરવાનું શીખવતી હોય અથવા એમને અનાવશ્યક અને અનુપયોગી કહી બતાવતી હોય તો ? તો એથી પણ જોઈએ તેવો વિશેષ હેતુ ના સરી શકે. વિદ્યા અપરોક્ષ ના હોય અને પરોક્ષ જ હોય તો એની આસક્તિ પણ માનવને આત્માના અલૌકિક આલોકમાં પ્રવેશાવીને જીવનમુક્તિના વાસ્તવિક આનંદથી કૃતાર્થ ના કરી શકે. પરોક્ષ જ્ઞાન અથવા શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં મગ્ન કેટલીકવાર અહંતા તથા મમતાનો શિકાર બનીને ક્ષુલ્લક રાગદ્વેષો તથા પૂર્વગ્રહોમાં સપડાઈ જાય છે. એ બાહ્ય પાંડિત્ય અથવા બૌદ્ધિક પ્રતિભાના, તર્કવિતર્કના સ્થૂળ કુંડાળામાંથી બહાર નથી નીકળી શકતો. જીવનભર એમાં જ રમ્યા કરે છે. અપરોક્ષ અનુભૂતિના પાવન પ્રદેશમાં નથી પ્રવેશતો. એથી અધિક અંધકાર બીજો કયો હોઈ શકે ? એથી વિશેષ દયનીય કરુણ દશા બીજી કયી હોઈ શકે ? આત્મવિદ્યાના મહિમાને સમજતા કે જાણતા જ નથી એમની વાત તો જુદી છે, પરંતુ જે જાણે કે સમજે છે એ પણ જ્ઞાનનો જીવનના વિકાસને માટે સમ્યક્ વિનિયોગ ના કરી શકે તો એમના જેવા અભાગી અથવા અજ્ઞ બીજા કોણ ? એ જો બીજી લૌકિક વિદ્યાઓને

તિરસ્કારે કે વૈરાગ્ય, ધર્મ, તત્વજ્ઞાન કે સાધનાને નામે નિતાંત અનાવશ્યક માને-મનાવે તો તેમાં તેમની ભૂલ થાય છે.

જીવનમાં સઘળી વિદ્યાઓ પોતપોતાની રીતે આવશ્યક છે એવું સમજીને એમનું એમની આગવી રીતે મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. જીવનને સમગ્ર રીતે જોવાની ને સર્વાંગીણ રીતે વિચારવાની વૃત્તિ કે પદ્ધતિ જ બરાબર છે. જીવન અને જગત એકલી આત્મવિદ્યાથી નથી ભરેલું અને લૌકિક વિદ્યાઓથી પણ નથી બનેલું. એ બંને પ્રકારની વિદ્યાઓનો સુભગ સમન્વય જરૂરી છે અને સૌને માટે કલ્યાણકારક છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ શ્લોક અત્યંત ઉપયોગી છે.

(૧૦)

અન્યદેવાહુર્વિદ્યાયાઽન્યદાહુરવિદ્યાયા ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥૧૦॥

અર્થ

વિદ્યાયા - જ્ઞાનના યથાર્થ અનુષ્ઠાનથી અથવા વિદ્યાથી • અન્યત્ એવ - બીજું જ ફળ • આહુઃ - કહ્યું છે. (અને) • અવિદ્યાયા - અવિદ્યાથી • અન્યત્ - બીજું જ ફળ • આહુઃ - કહી બતાવ્યું છે • ઇતિ - એવી રીતે • ધીરાણામ્ - ધીર પુરુષોનાં • શુશ્રુમ - અમે વચન સાંભળ્યા છે • યે - જેમણે • નઃ - અમને • તત્ - એ વિષયને • વિચક્ષિરે - સારી પેઠે વ્યાખ્યા દ્વારા સમજાવેલો

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં વિદ્યા અને અવિદ્યાની અલગ અલગ ફળશ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉલ્લેખ કરતી વખતે ઉલ્લેખ કરનાર પોતાનો અભિપ્રાય આપતી વખતે અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક જણાવે છે કે વિદ્યા અને અવિદ્યા વિશે પોતાના વિચારોની રજૂઆત કરનારા મહાપ્રતાપી મહાપુરુષોએ આ પ્રમાણે કહેલું. એ ઉદ્દગારોમાં અંતરની ઉદાત્તતાનું દર્શન થાય છે. એ ઉદ્દગારો વ્યક્તિગત નિરાભિમાનતા, નમ્રતા, નિખાલસતાના સૂચક તો છે જ, પરંતુ સાથે સાથે સંસ્કૃતિના પૂર્વપુરુષો, પરંપરાગત આદર્શો, સત્યનિષ્ઠ સિક્કાંતો અને જીવનવિષયક ઉદાત્ત અભિગમો પ્રત્યેના પરમપવિત્ર પૂજ્યભાવના પણ પરિચાયક છે. ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદના પ્રણેતા પ્રજ્ઞાથી પાવન પૂર્વપુરુષોની સગૌરવ સાભાર સ્મૃતિ કરે છે.

પૂર્વપુરુષો અને વર્તમાનકાળમાં વસતા મેઘાવી મહાપુરુષોનાં મંતવ્યોને લક્ષમાં લઈને, એમના પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહથી પીડાયા વિના કે પક્ષપાતથી પ્રભાવિત થયા સિવાય અહીં નિઃશંક રીતે જણાવવામાં આવે છે કે વિદ્યાનું અને અવિદ્યાનું ફળ જુદુંજુદું છે. એ બંનેના કાર્યક્ષેત્ર અલગ અલગ છે. એમનાં પ્રયોજન પણ પૃથક છે. એટલા માટે એ બંનેને એક માનીને ના ચાલવું જોઈએ.

એ બંનેની ફળશ્રુતિનો ઉલ્લેખ હવે પછીના શ્લોકમાં વધારે વિશદતાથી, સ્પષ્ટતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે.

(૧૧)

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयँ सह ।
अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते ॥૧૧॥

અર્થ

યઃ - જે માનવ • તત્ ઉભયમ્ - એ બંનેને (એટલે કે) • વિદ્યામ્ - વિદ્યાને • ચ - તથા • અવિદ્યામ્ - અવિદ્યાને • ચ - પણ • સહ - સાથેસાથે • વેદ - જાણી લે છે (તે) • અવિદ્યાયા - અવિદ્યાથી • મૃત્યુમ્ - મૃત્યુને • તીર્ત્વા - તરી જઈને • વિદ્યાયા -વિદ્યાની મદદથી • અમૃતમ્ - અમૃતને • અશ્રુતે - ભોગવે છે અથવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામી લે છે.

ભાવાર્થ

વિદ્યા અને અવિદ્યા બંને એવી એકદમ અલગ વસ્તુઓ છે જેમની વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારે, કોઈપણ પ્રકારનો સંમિલનસેતુ ના બંધાય ? એમની અંદર કદાપિ એકવાક્યતા નથી થઈ શકે તેમ ? શાસ્ત્રજ્ઞાન, આત્મવિદ્યા અને ભૌતિક કે લૌકિક વિદ્યાઓ પરસ્પર વિરોધી દેખાતી હોવા છતાં પણ એમની વચ્ચે અવિરોધ નથી સ્થાપી શકાય તેમ ? અવિદ્યાનો અર્થ પરંપરાગત રીતે પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે કર્મ કરીએ તોપણ આત્મજ્ઞાન સાથે એનો સુમેળ નથી સાધી શકાય તેમ ? આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળથી એક પ્રકારના વિદ્વાનો કે વિચારકો કેવળ આત્મજ્ઞાનને જ જીવનના આત્યંતિક અભ્યુદયને માટે અગત્ય આપે છે. તો બીજા પ્રકારના વિદ્વાનો કે વિચારકો લૌકિક વિદ્યાઓને જ ભૌતિક અભ્યુદ્યાનને માટે આવશ્યક લેખે છે. બંને પ્રકારના વિચારકો એકમેકને ઉપેક્ષાની નજરે પણ નિહાળે છે. ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેવા એ બંને પરસ્પર વિરોધી છેડાઓની વચ્ચે કોઈ પ્રકારનું સુખદ જીવનોપયોગી સાંમજસ્ય સ્થાપી શકાય તેમ છે ખરું ? કે પછી એ બંને અલગ અલગ રીતે રિપુભાવે રહેવા જ સરજાયેલા છે ? આ શ્લોક એનો સમ્યક્ સુવિચારપૂર્વકનો ઉત્તર પૂરો પાડે છે.

અહીં વિદ્યા અને અવિદ્યાને બંનેને જે સાથેસાથે (ઉભયં સહ) જાણે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એ કથન સમન્વયાત્મક હોઈને વિદ્યા અને અવિદ્યાના સમન્વયને સૂચવે છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા બંનેની, અધ્યાત્મવિદ્યા અને અનાત્મવિદ્યા અથવા લૌકિક વિદ્યા બંનેની, વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત જીવનવિકાસમાં પોતપોતાની રીતે આવશ્યકતા છે એવું મંતવ્ય રજૂ કરે છે. અધ્યાત્મવિદ્યાની અભિરુચિવાળા કેટલાય માનવો આધ્યાત્મિકતાને નામે લૌકિક વિદ્યાઓનો અથવા ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને સમુન્નતિનો તિરસ્કાર કરે છે અને લૌકિક વિદ્યાઓમાં કે સાંસારિક સમૃદ્ધિ અને સમુન્નતિમાં માનનારા આધ્યાત્મિકતાની અવજ્ઞા કરે છે, હાંસી ઉડાવે છે. આદર્શ સામાજિક જીવનનાં એ બંને ભયસ્થાનો છે, અને એમાંથી ઉગરવાનું આવશ્યક છે. વ્યક્તિગત તથા સમષ્ટિગત જીવનની પરિપૂર્ણતા માટે એ ભયસ્થાનોમાંથી બહાર નીકળવાનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

જ્યાં કેવળ આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષને જ સર્વકાંઈ સમજીને ભૌતિક વિકાસ પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કરવામાં આવે છે, ભૌતિક વિકાસની અવહેલના થાય છે ત્યાં ભૌતિક રીતે માનવ પછાત રહી જાય છે, એ કંગાળ થાય છે, દૈન્ય અને પરાધીનતાનો શિકાર બને છે, અને મૃતપ્રાય બનીને જીવે છે. એથી ઉલટું, ભૌતિક વિકાસમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, આધ્યાત્મિકતાની અભિરુચિ વિનાનો માનવ આત્મા વિનાના શરીર જેવો લાગે છે. એ શરીરમાં અને સંસારમાં કેદ થઈ જાય છે પરંતુ આત્માને નથી ઓળખતો અને આત્માનાં રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરવા આગળ વધીને જીવનને નિવિષ્ટ, નિર્વાસનિક, પરિપૂર્ણ અને અમૃતમય નથી બનાવી શકતો.

એટલે જ એ બંનેને સમુચિત ન્યાય કરવાની કે સ્થાન આપવાની અથવા એમનો સમન્વય સાધવાની આવશ્યકતા છે. એનું પરિણામ કેટલું બધું કલ્યાણકારક આવશે એ આટલી ચર્ચાવિચારણા પરથી સહેલાઈથી સમજી શકાશે. ભૌતિક વિદ્યાઓ દ્વારા સધાયેલો વિકાસ મૃત્યુને તરવામાં, મૃત્યુમાંથી મુક્તિ મેળવવામાં મદદરૂપ બનશે. દુઃખ, દરદ, દીનતા, ચિંતા, કંગાલિયત અને પરાધીનતા મૃત્યુ છે; એ બધાં જીવંત મૃત્યુના પર્યાયરૂપ છે. અને અધ્યાત્મવિદ્યા અથવા આધ્યાત્મિકતાથી અમૃતમય બનશે અથવા જીવનની વિશુદ્ધિને સાધીને મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયોનું નિયંત્રણ કરવાની કળામાં કુશળ થઈને, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકાશે.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો કહી શકાય કે જીવનને પ્રશાંત તથા પૂર્ણ કરવા માટે આધ્યાત્મિક બનાવવું જોઈએ. જીવનને અધ્યાત્મ પ્રત્યે અભિમુખ બનાવવું જોઈએ અને આધ્યાત્મિકતાએ જીવન તથા જગત સાથે સંબંધવિચ્છેદ કરવાને બદલે એમના પ્રત્યે અભિમુખ થવું જોઈએ અથવા એમની ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવો જોઈએ. અવિદ્યાનો અર્થ કર્મ કરીએ તોપણ કર્મ દ્વારા જ જીવનને જ્યોતિર્મય, સુખી, સમૃદ્ધ અને જીવવા જેનું બનાવી શકાય એ સહેલાઈથી સમજાય તેમ છે.

અમૃતમય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અથવા અપરોક્ષાનુભૂતિથી જ મૃત્યુંજયી બની શકાય છે, ધન્ય થવાય છે અને પોતાના શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત આત્મસ્વરૂપને આળખાય છે. એ પછી માનવ પોતાને પંચમહાભૂતના સ્થૂળ શરીરમાં સીમિત નથી સમજતો પરંતુ સમસ્ત સંસારમાં વ્યાપક માને છે. સંસારની સાથે આત્મીયતાનો અનુભવ કરે છે. એ અમૃતમય બને છે.

(૧૨)

અન્ધં તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽસમ્ભૂતિમુપાસતે ।
તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ડ સમ્ભૂત્યાં રતાઃ ॥૧૨॥

અર્થ

યે - જે • અસંભૂતિમ્ - અસંભૂતિની • ઉપાસતે - ઉપાસના કરે છે (તે) • અન્ધમ્ - અજ્ઞાનરૂપ ધોર • તમઃ - અંધકારમાં • પ્રવિશન્તિ - પ્રવેશે છે (અને) • યે - જે • સંભૂત્યામ્ - સંભૂતિમાં • રતાઃ - રત છે અથવા એમની ઉપાસનાના મિથ્યાભિમાનમાં મત્ત છે • તે - તે • તતઃ - એથી • ઉ - પણ • ભૂયઃ ઇવ - વધારે • તમઃ - અંધકારમાં (પ્રવેશે છે).

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં ઉપનિષદકારે બે નવા જ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે અને એમની વચ્ચેના ભેદનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે. એ શબ્દો છે સંભૂતિ અને અસંભૂતિ. સંભૂતિ અને અસંભૂતિ દ્વારા શું અભિપ્રેત છે એ સંબંધમાં ભારે મતભેદ છે. કોઈ વિચારકો કે વિદ્વાનો સંભૂતિ એટલે વિવિધ દેવદેવી, ઇશ્વરના અવતાર અથવા વ્યક્ત સાકાર ઇશ્વર અવો અર્થ કરે છે. અને અસંભૂતિ એટલે નિરાકાર અવ્યક્ત ઇશ્વર એનો અર્થ ઘટાવે છે. તો કોઈ સંભૂતિનો અર્થ ભક્તિ અને અસંભૂતિનો અર્થ જ્ઞાન કરે છે. એ અર્થો ના ચાલે એવા નથી; સહેલાઈથી ચાલી શકે છતાં પણ આપણે સંભૂતિનો અર્થ સર્જન, પ્રકૃતિ, સાંસારિક સુધારણા અથવા વિજ્ઞાન

અને અસંભૂતિનો અર્થ અવ્યક્ત પરમાત્મા એવો ઘટાવી શકીએ. એવા અર્થઘટન દ્વારા મૂળ શ્લોકને અને એના રહસ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો કશું ખોટું નથી.

સર્જન, સંસાર અથવા પ્રકૃતિને પરમાત્માનું શરીર અથવા વ્યક્ત સ્વરૂપ કહી શકાય. એનાં સૌંદર્ય, માધુર્ય, પ્રેમ અને ચૈશ્વર્યને અવલોકીને તથા અનુભવીને એના અધીશ્વર પરમાત્માના મહિમાનો ખ્યાલ આવે છે. સર્જનમાં જે વિશિષ્ટતા છે તે તો પરમાત્માની પરમ વિશિષ્ટતાના એકાદ અલ્પ અંશ બરાબર છે. છતાં એ અલ્પ અંશ પણ અતિશય આકર્ષક અને સંમોહક હોવાથી એના આસ્વાદથી કેટલાય મનુષ્યો ભાન ભૂલી જાય છે. સર્જન, પચરંગી પ્રકૃતિ, સાંસારિક સુધારણા અને સંસારના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન કરવાની મહત્વકાંક્ષાથી પંડિત બનીને એની સુખદ સફળતા માટે પ્રયોગાત્મક પ્રયત્નો કરાવવાનું વિજ્ઞાન, સર્વ કાંઈ છે તો સાટું અને પ્રશસ્ય, પરંતુ એમના નશામાં પડીને અને એમને જ સર્વ કાંઈ અથવા જીવનનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય સમજીને જો માનવ એમની અંદર આસક્ત થાય અને પ્રકૃતિના પાશમાં બંધાઈને ભગવાનને ભૂલી જાય તો એ વસ્તુ એને માટે આત્મઘાતક થઈ પડે અને એનું પરમકલ્યાણ ના કરી શકે. સંસારની વચ્ચે વસનારા માનવે સંસારના બનવાને બદલે ભગવાનના જ બની જવું જોઈએ. જે કેવળ સાંસારિક સુધારણામાં કે સુખોપભોગમાં જ રત બને છે તે ધોર અજ્ઞાનાંધકારમાં રમે છે. એ અવિવેકી છે. તે જીવનની પૂર્ણતામાં પ્રતિષ્ઠિત નથી બની શકતો.

એવી જ અવસ્થા જે કેવળ અવ્યક્ત પરમાત્માની જ ઉપાસના કરે છે અને એમના સાકાર વ્યક્ત સ્વરૂપ સરખાં સર્જન, સંસાર કે પ્રકૃતિ અને ભૌતિક-વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોની ઉપેક્ષા કરે છે એની છે. એવો માનવ, પછી તે ગમે તેવો અને તેટલો વિદ્વાન કે શાસ્ત્રજ્ઞાની હોય તોપણ, ઉપર્યુક્ત માનવ કરતાં પણ વધારે ધોર અજ્ઞાનાંધકારમાં રમતો હોય છે. પરમાત્માની ઉપાસનાના નામે કરતી સંસારની કે પ્રકૃતિના ઉપેક્ષા, અને સંસારની કે પ્રકૃતિના આરાધનાના નામે થતી પરમાત્માની અવજ્ઞા- બંનેમાંથી કશાને અભિનંદનીય, અનુકરણીય અથવા આદર્શ ના કહી શકાય. એ બંને છેડાઓ છે અને સામાન્ય રીતે સ્વસ્થ સંપૂર્ણ સમાજજીવનની દૃષ્ટિએ એ છેડાઓને ટાળવા જોઈએ અથવા એમનો મેળાપ કરવો જોઈએ.

(૧૩)

અન્યદેવાહુઃ સમ્ભવાદન્યદાહુરસમ્ભવાત્ ।
 ઇતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચક્ષિરે ॥૧૩॥

અર્થ

સંભવાત્ - સંભવની ઉપાસનાથી • અન્યત્ એવ - બીજું જ ફળ • આહુઃ - બતાવ્યું છે. (અને) • અસંભવાત્ - અસંભવની ઉપાસનાથી • અન્યત્ - બીજું (જ) ફળ • આહુઃ - કહેલું છે. • ઇતિ - એવી રીતે • ધીરાણામ્ - ધીર પુરુષોનાં • શુશ્રુમ - અમે વચન સાંભળ્યાં છે. • યે - જેમણે • નઃ - અમને • તત્ - એ વિષયને • વિચક્ષિરે - સારી પેઠે વ્યાખ્યા સાથે સમજાવેલો.

ભાવાર્થ

આ શ્લોકની ચર્ચાવિચારણા દ્વારા ઉપનિષદકાર પ્રજ્ઞાપૂત પ્રાતઃસ્મરણીય મહાપુરુષોનું સ્નેહપૂર્વક સ્મરણ કરે છે અને એમને અનુરાગની અંજલિ આપે છે. મહાપુરુષોના અનુભવસિદ્ધ અભિપ્રાયને પ્રમાણભૂત

માનવાની પરંપરાનું ઉપનિષદમાં અન્યત્ર પણ દર્શન થાય છે. એ અભિપ્રાયના આધાર પર અહીં કહેવામાં આવે કે સંભૂતિની ઉપાસનાથી બીજું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. બંનેના ફળ જુદાં જુદાં છે.

આ બધું જ્ઞાન પરંપરાગત છે અને મહાજ્ઞાની મહાપુરુષોનાં શ્રીચરણોમાં બેસીને એમના શ્રીમુખ દ્વારા સાંપડેલું છે એ હકીકતનો નિર્દેશ આ શ્લોક દ્વારા સહેલાઈથી થઈ રહે છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષોની કૃપાથી આપોઆપ થયા કરતી. એવા મહાપુરુષો અનુભવના આધાર પર સ્વાભાવિક કરુણાથી પ્રેરાઈને નિષ્કામભાવે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતા. એ ઉપદેશ બીજા કેટલાયને માટે કલ્યાણકારક થતો.

(૧૪)

સમ્ભૂતિં ચ વિનાશં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ ।
વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વા સમ્ભૂત્યાઃમૃતમશ્નુતે ॥૧૪॥

અર્થ

યઃ - જે માનવ • તત્ ઉભયમ્ - એ બંનેને (અર્થાત્) • સંભૂતિમ્ - સંભુતિને • રા - અને • વિનાશં - વિનાશને • ચ - પણ • સહ - સાથે સાથે • વેદ - ખરાબ જાણી લે છે (તે) • વિનાશેન - વિનાશની મદદથી • મૃત્યુમ્ - મૃત્યુને • તીર્ત્વા - પાર કરીને • અસંભૂત્યા - અસંભૂતિની મદદથી • અમૃતસ્ - અમૃતને • અશ્નુતે - ભોગવે છે એટલે કે અમૃતમય પરમાત્માને પામી લે છે.

ભાવાર્થ

વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત જીવનમાં પ્રકૃતિ અને પરમપુરુષની, કાર્યબ્રહ્મણની અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની, ઉભયની ઉપાસનાની આવશ્યકતા છે. પ્રકૃતિ પરિવર્તનશીલ અથવા વિનાશી છે તોપણ અસાધારણ શક્તિ અથવા સાધનસંપત્તિથી સંપન્ન એનાં તત્વો અથવા પંચમહાભૂતોનો સુવિચારપૂર્વક સમ્યક સદુપયોગ કરવામાં આવે તો વ્યાધિ, દૈન્ય, દુઃખ, બંધન અને પરાધીનતામાંથી મુક્તિ મળે. માનવ અલ્પતા અને અજ્ઞતાનો દાસ બનીને જીવતાં જ જે મૃતાવસ્થાને અનુભવે છે એ મૃતાવસ્થા અથવા જીવંત મૃત્યુમાંથી છૂટીને જીવનને ઉજ્જવળ અને ઉત્સવમય કરે છે.

પરંતુ અંદરની અને બહારની પ્રકૃતિ પર શાસન કરતાં શીખવું એ જ જીવનનું ધ્યેય છે એવું નથી સમજવાનું. જીવનની પૂર્ણતા અને કૃતકૃત્યતાને માટે પરમપુરુષ પરમાત્માને ઓળખવાનું પણ અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર, માનવજીવનના પરમધ્યેયની પ્રાપ્તિ જ જીવનને અમૃત બનાવી શકે તેમ છે. એ સંદેશની વાસ્તવિકતાની પ્રતીતિ આધુનિક સમયમાં સારી રીતે થઈ રહે છે. સામાજિક સુધારણાના ક્ષેત્રમાં આજનો માનવ ઉત્તરોત્તર આગળ વધે છે અને અવનવા વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારો કરે છે. એ આવિષ્કારો દ્વારા ભૌતિક સુખોપભોગનાં સાધનોની અભિવૃદ્ધિના સફળ પ્રયાસો આદરે છે તોપણ એનો અંતરાત્મા પ્રશાંત નથી પરંતુ અશાંત છે એનું કારણ પરમાત્મપરતાનો અભાવ છે. જીવનને સાચા અર્થમાં સુખી, શાંત અને સંવાદી બનાવવા માટે પરમાત્માની સાથે સંબધ બાંધવાનું આવશ્યક છે.

ઉપનિષદમાં એની સંસ્કૃતિનો શાશ્વત સંદેશ સમાયેલો છે, અને આપણને એવી આદર્શ સર્વોપયોગી સંસ્કૃતિની આવશ્યકતા છે, જેમાં સાંસારિક સુધારણા હોય, વૈજ્ઞાનિક વિકાસનો સમાવેશ હોય, પ્રકૃતિના

પ્રભુત્વને માટે સ્થાન હોય, અને સૌના મૂળાધાર પરમપુરુષ પરમાત્માનો પરિચય તથા પ્રેમ હોય. એ ઉપનિષદકાલીન સમન્વયાત્મક સંસ્કૃતિ આજે પણ ઉપયોગી અને આશીર્વાદરૂપ છે.

મારા નમ્ર મંતવ્ય મુજબ આ શ્લોક થોડોક વિશેષ વિચાર માંગી લે છે. પરંપરાગત પદ્ધતિ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં અસંભૂતિ શબ્દનો પ્રયોગ જ નથી થયો પરંતુ તેને બદલે વિનાશ શબ્દ વપરાયો છે. વિનાશશીલ વસ્તુથી મૃત્યુની પાર પહોંચી શકાય પરંતુ સંભૂતિથી અમૃતપદની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? એટલે એ આખોય શ્લોક આવી રીતે વાંચવો જોઈએ.

અસમ્ભૂતિં ચ વિનાશં ચ યસ્તદ્વેદોભયમ્ સહ ।
વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વા અસમ્ભૂત્યાઽમૃતમશ્રુતે ॥

તીર્ત્વા અસમ્ભૂત્યા નું તીર્સમ્ભૂત્યા થઈ શકે.

કાર્યબ્રહ્મ પરમાત્માનું વિશાળ શરીર છે તેમ આત્માનું શરીર સીમિત છે તેને પણ સંભૂતિ કહી શકાય. શરીર વિનાશશીલ હોવાં છતાં મૃત્યુંજય થવામાં ને બંધનમુક્ત બનવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. આત્માને આલોકિત કરવામાં આવે તો એ દ્વારા, એટલે કે આત્મારૂપી અસંભૂતિ દ્વારા, પરમાત્માની અનુભૂતિ કરીને અમૃતમય બની શકાય છે. એ અર્થમાં સંભૂતિ એટલે જડ તત્વ, પંચમહાભૂત, એમના સંઘાત સમાન શરીર અને અસંભૂતિ એટલે એનાથી અલગ, પરમ પ્રેરક. એ સૌને સજીવ અને આલોકિત કરનાર અલૌકિક આત્મતત્વ, પરમ ચૈતન્ય.

(૧૫)

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુખમ્ ।
તત્ત્વં પૂષન્નપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥૧૫॥

અર્થ

પૂષન્ - સૌનું ભરણપોષણ કરનારા પરમાત્મા • સત્યસ્ય - તમારા સત્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું • મુખમ્ - મુખ અથવા સ્વરૂપ • હિરણ્મયેન - જ્યોતિર્મય સૂર્ય મંડળરૂપ • પાત્રેણ - પાત્રથી • અપિહિતમ્ - ઢંકાયેલું છે. • સત્યધર્માય - તમારી ભક્તિરૂપી સત્યધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા મને • દ્રષ્ટયે - તમારું દર્શન કરાવવા માટે • તત્ - એ આવરણને • ત્વમ્ - તમે • અપાવૃણુ - હઠાવી દો.

ભાવાર્થ

ઉપનિષદના સુવિશાળ સાહિત્યમાં જે જુદીજુદી શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વકની પ્રાર્થનાઓ છે તેમાં આ શ્લોકમાં કરવામાં આવેલી નાનીસરખી છતાં ખૂબ મહત્વની પ્રાર્થનાનો સમાવેશ કરી શકાય. આ પ્રાર્થના પ્રાણવાન અને અનોખી છે. એનો ભાવ ઘણો ગૂઢ, હૃદયસ્પર્શી છે. એમાં જીવનના સાચા સાધકના નિર્મળ અંતરોદ્ગાર છે.

જીવનનું મૂળભૂત મહત્વનું ધ્યેય પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું છે. એ તો અત્યાર સુધીની વિચારણા પરથી સમજાઈ ગયું. પરંતુ એ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય કેવી રીતે ? પરમાત્માનું પરમધામ જ્યોતિર્મય સૂર્યમંડળથી ઢંકાયેલું છે. એ સૂર્યમંડળમાં થઈને પરમાત્માના પરમધામમાં પ્રવેશીને પરમાત્માની પાસે પહોંચાય છે. પરમાત્માની પરમકૃપા સિવાય એવો પ્રવેશ શક્ય બનતો નથી. એનો બીજો અર્થ એવો પણ

લઇ શકાય કે અહંતા, મમતા, મોહાદિ અવિદ્યા-માયાના આવરણથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ ઢંકાયેલું છે. કબીર સાહેબે એ સંદર્ભમાં જ જણાવ્યું છે કે 'ધૂંધટ કા પટ ખોલ રે, તોહે પીય મિલેંગે.'

પ્રિયતમ પરમાત્મા તારી પાસે, ખૂબ જ પાસે, પ્રાણની પણ પાસે છે, પરંતુ તારા મુખમંડળ આગળ ધૂંધટ હોવાથી તને તેનું દર્શન નથી થઇ શકતું. એ ધૂંધટને દૂર કરી દે એટલે પરમાત્માનું દેવદુર્લભ દૈવી દર્શન સહજ બનશે.

અવિદ્યાના અતિગાઢ આવરણને દૂર કરવા માટે પરમાત્માની પ્રેમપૂર્ણ પ્રાર્થના સિવાય બીજો માર્ગ જ કયો છે ? સાધક જપ કરે છે, તપ કરે છે, સ્વાધ્યાય તથા તીર્થાટન અને અન્ય અનેક સાધનોનો અથવા અભ્યાસક્રમોનો આધાર લે છે, તોપણ છેવટે સમજે છે કે પોતાની વ્યક્તિગત શક્તિ અથવા યોગ્યતાથી એ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકે તેમ. અસહાય બનીને આખરે એ પ્રાર્થનાનો આધાર લે છે. અને પ્રાર્થના ઉત્કટ બનતાં આખરે એને પરમાત્માની પરમશક્તિની મદદ મળે છે. એને લીધે અવિદ્યાના આવરણમાંથી મુક્તિ મેળવીને એ પરમાત્માની પાસે સહેલાઇથી પહોંચી શકે છે. એનું જીવન પરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી સાર્થક બને છે.

પરમાત્માને માટે આ શ્લોકમાં સત્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરાયેલો છે. એ શબ્દ ખૂબ જ સુંદર છે. એ ઉપરાંત પૂષ્પ શબ્દપ્રયોગ પણ પ્રયોજાયો છે. પરમાત્મા સમસ્ત સૃષ્ટિના ધારણપોષણ કરનારા હોવાથી શરણાગત સાધક એમની દ્વારા પોતાને પર્યાપ્ત પોષણ પૂરું પાડીને એમના સાક્ષાત્કાર માટે સ્વાભાવિક રીતે જ કામના કરે છે. એથી આદર્શ, ઉત્તમ અને કલ્યાણકારક કામના બીજી કયી હોઇ શકે ?

પ્રાર્થનાની શક્યતા કે શક્તિ કેટલી બધી અપરિમીત છે એનો ખ્યાલ પ્રાર્થનાના એ ઉદ્ગારો પરથી સહેલાઇથી આવી શકે છે. પ્રાર્થના જીવનો શિવ સાથે સંબધ કરાવનાર સેતુ છે, અને એનો ઉપયોગ એવી રીતે કરવામાં આવે એમાં એની સફળતા સમાયેલી છે. પ્રાર્થનાનો આધાર આત્મવિકાસને માટે અથવા અન્યની સુખાકારી, શાંતિ તથા સમુન્નતિ માટે લેવાય એ આવશ્યક છે. એમાં જ એની શોભા છે.

(૧૬)

પૂષ્પનેકર્ષે યમ સૂર્ય પ્રાજાપત્ય વ્યૂહ રશ્મીન્ સમૂહ તેજઃ ।
યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પશ્યામિ યોઽસાવસૌ પુરુષઃ સોઽહમસ્મિ ॥૧૬॥

અર્થ

પૂષ્પ - હે ભક્તોનું પોષણ કરનારા • એકર્ષે - હે મુખ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ ! • યમ - હે સૌના નિયંતા • સૂર્ય - ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓના પરમ ધ્યેયરૂપ • પ્રાજાપત્ય - હે પ્રજાપતિના પ્રિય • રશ્મીન્ - આ રશ્મિસમૂહને • વ્યૂહ - એકત્ર કરો કે હઠાવી લો • તેજઃ - આ તેજને • સમૂહ - સમેટી લો અથવા તમારા તેજમાં મેળવી દો • યત્ - જે • તે - તમારું • કલ્યાણતમમ્ - અતિશય કલ્યાણમય • રૂપમ્ - દિવ્ય સ્વરૂપ છે • તત્ - તે • તે - તમારા દિવ્ય સ્વરૂપને • પશ્યામિ - તમારી કૃપાથી જોઇ રહ્યો છું • યઃ - જે • અસૌ - એ (સૂર્યનો આત્મા) છે. • અસૌ - એ • પુરુષઃ - પરમ પુરુષ (તમારું જ સ્વરૂપ છે). • અહમ્ - હું (પણ) • સઃ અસ્મિ - તે જ છું.

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં પરમાત્માનો પરિચય જુદીજુદી રીતે કરાવવામાં આવ્યો છે. પરમાત્માને જુદાજુદા નામથી સંબોધવામાં આવ્યા છે. પરમાત્માનું કોઈ વિશિષ્ટ નામ નથી તોપણ જ્ઞાની, તપસ્વી, આરાધકો અને ભક્તજનોએ ભાવભક્તિથી પ્રેરાઈને એમને જુદીજુદી રીતે પ્રાર્થ્યા કે પોકાર્યા છે. એટલે જ વેદ અને ઉપનિષદમાં એમના અનેકવિધ નામોનું દર્શન થાય છે. અહીં એમને શરણાગત પ્રેમી ભક્તોનું પોષણ કરનારા કહ્યા છે. જે ભક્તો એમનું સ્મરણમનન કરે છે ને ધ્યાન કરે છે તે લોકોનું તે પોષણ કરે છે. પોષણ એટલે સ્થૂળ પાલનપોષણ નહિ પરંતુ પોતાના પ્રેમ અને પોતાની કૃપાનું પોષણ. ભક્તોનું સાચું મૂળભૂત પોષણ એમને ઓછુંવત્તું ધન મળે અથવા અન્ન મળે તે નથી; એમની સાંસારિક જવાબદારીઓ અને વ્યવહારિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરવી એ પણ નથી. એમનું સાચું પોષણ તો એમની શ્રદ્ધાભક્તિની અખંડતા, સમર્પણવૃત્તિની પ્રબળતા અને એમના પર થનારી પરમાત્માની પરમકૃપાની વર્ષા છે. એથી અનુગૃહિત કરીને પરમાત્મા એમનું સર્વ પ્રકારે, માળીની માવજત કરતાં પણ વિશેષ માવજતથી પોષણ કરે છે જેથી એમના સાધનાત્મક જીવનના છોડ અકાળે કરમાઈ કે સુકાઈ ના જાય.

પરમાત્મા પરમપવિત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જે એમનું શરણ લે છે અને એમની સાથે સંબંધ બાંધે છે તેમને પરમપવિત્ર આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થઈ રહે છે. એમની અવિદ્યાની આત્યંતિક નિવૃત્તિ સહજ બને છે. ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓ ભક્તિ અને જ્ઞાનનો આધાર શા માટે લે છે ? પરમાત્માની કૃપા-પ્રાપ્તિ તથા પરમાત્માના દર્શનને માટે. એમની જીવનસાધનાનું મુખ્ય પ્રયોજન એ જ હોય છે. પરમાત્મા એટલા માટે જ ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓના પરમધ્યેયરૂપ છે.

પરમાત્માને યમ તથા પ્રજાપત્ય તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે કારણ કે એ સૌના નિયંત્રતા અને પ્રજાપતિના પરમપ્રિય છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્મા એમના જ આધારે, એમની જ શક્તિથી શ્વાસ લે છે. એ જડચેતનાત્મક સમસ્ત જગતનું નિયંત્રણ કરે છે. યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો વેદાન્પ્રહિણોતિ તસ્મૈ । 'જે બ્રહ્માને પહેલાં પ્રકટ કરે છે અને એમને વેદ અર્પે છે, આત્મજ્ઞાન બક્ષે છે' એવું કહીને પ્રજાપતિ બ્રહ્મા કરતાં એમની શ્રેષ્ઠતા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

એ સૂર્યોના પણ સૂર્ય, પ્રકાશમય છે. સૂર્યમંડળને દૃષ્ટિસમક્ષ રાખીને પરમાત્માની પ્રશસ્તિરૂપે અહીં કેટલાક અનોખા ઉદ્દગારો કાઢવામાં આવ્યા છે. સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો પરમાત્માની ધ્યાનાદિ ક્રિયા દ્વારા સમારાધના કરનારા સાધકને પોતાની અંદર સૂર્યસદૃશ પ્રખર પ્રકાશપુંજનું કેટલીકવાર દર્શન થાય છે. એ દર્શનથી સાધક વિસ્મય પામે છે અને કોઈકવાર ભયભીત કે વિહ્વળ પણ બને છે. એ સૂર્યસદૃશ પ્રબળ પ્રકાશ પરમાત્માનો પોતાનો છે. એવું સમજીને સાધક એની સાથે એકતા અનુભવે છે. પોતે એનાથી અલગ નથી, અંગરૂપ છે, એવું માને છે. સ્થૂળ રીતે વિચારતાં, સૂર્યસન્મુખ બેસીને સાધનાપરાયણ બનેલો સાધક સૂર્યનાં પ્રકાશકિરણોથી અંજાઈ જઈને ઉદ્દગારો કાઢે છે કે પ્રભુ ! આ સૂર્ય તથા સૂર્યકિરણોનાં રૂપમાં અને એની અંદરબહાર તમે જ વ્યાપક છો. તમારું આ સ્વરૂપ મારાથી જોઈ કે સહી શકાતું નથી. અર્જુને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમેદાનમાં ભગવાનના વિશ્વરૂપદર્શનથી જેવો ભાવ અનુભવ્યો એવો જ આ ભાવાનુભવ છે.

ઋષિ જણાવે છે કે સૂર્યની અંદર જે આત્મતત્વ છે તે પરમ પુરુષ પરમાત્માનું જ પ્રતીક છે. પરમાત્મા પોતે જ સૂર્યમાં પ્રકાશી રહ્યા છે અને એ પરમાત્મા મારી અંદર વિરાજમાન છે. એટલે સૂર્યની, મારી અને પરમાત્માની અંદર મૂળભૂત એકતા છે. ઋષિ એ અલૌકિક અનુભવ કરે છે. અને એ હકીકત સૂર્યને જ લાગુ પડે છે એવું થોડું છે ? પરમાત્માનો જે પરમ પ્રકાશ સૂર્યમાં છે તે સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં હોવાથી સાધકે સમસ્ત બ્રહ્માંડની સાથે અભિન્ન અંતરંગ એકતાને અનુભવીને જીવનને અભય, પ્રેમ, પવિત્રતા અને નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવનાથી સંપન્ન બનાવવાનું છે. એવા જ જીવનને સાર્થક અને ઉજ્જવળ કહી શકાય.

(૧૭)

વાયુરનિલમમૃતમથેદં ભસ્માંતમ્ શરીરમ્ ।
ૐ ક્રતો સ્મર કૃત્ સ્મર ક્રતો સ્મર કૃત્ સ્મર ॥૧૭॥

અર્થ

અથ - હવે • વાયુઃ - આ પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો • અમૃતમ્ - અવિનાશી • અનિલમ્ - સમષ્ટિ - વાયુતત્વમાં • (પ્રવિશતુ - પ્રવેશે) • ઇદમ્ - આ • શરીરમ્ - સ્થૂળ શરીર • ભસ્માન્તમ્ - અગ્નિમાં બળીને ભસ્મીભૂત (થઇ જાય) • ૐ - હે પરમાત્મા • ક્રતો - યજ્ઞમય ભગવાન • સ્મર - સ્મરણ કરો • ક્રતો - યજ્ઞમય ભગવાન • સ્મર - સ્મરણ કરો • કૃતમ્ - કરાયેલાં કર્મોનું • સ્મર - સ્મરણ કરો.

ભાવાર્થ

જીવનની વર્તમાન લીલાની પરિસમાપ્તિ ભલે કામચલાઉ વખતને માટે પણ, એકવાર તો થવાની જ છે. આ પરિવર્તનશીલ જીવનના અવનવા અભિનય પર, એના રમણીય રંગમંચ પર, એક દિવસ અચાનક જ પડદો પડી જવાનો છે. જીવનનું પ્રકૃતિના પદ્મદલ પર પડેલું ઝાકળબિંદુ એક દિવસ જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે ખરી પડવાનું છે. એવે વખતે સાધકની ભાવના કેવી હોવી જોઇએ ? એ ચિંતીત કે ભયભીત તો ના જ બને. વ્યર્થ વિષાદ પણ ના કરે. પંચમહાભૂતમાંથી પેદા થયેલું આ શરીર છે જ વિનાશી. એક દિવસ એ માટીમાં મળી જવાનું કે ભસ્મીભૂત થઇ જવાનું છે. એને સદાને માટે એકસરખી અવસ્થામાં નથી રાખી શકાય તેમ. તો પછી નિરર્થક શોક શા માટે કરવો જોઇએ ? જીવનને સારી રીતે સમજપૂર્વક જીવ્યાના સંતોષવાળો માનવ મૃત્યુથી ડરતો નથી. ગભરાતો પણ નથી. શરીરના પરિત્યાગનો સમય સંનિકટ આવે છે ત્યારે એને ઇશ્વરની ઇચ્છા સમજીને એ શાંત અથવા સ્વસ્થ રહે છે.

મૃત્યુને કલ્પનાની રંગોળી પૂરીને, છે એનાથી વધારે ક્લેશકારક, જટિલ, અળખામણું, અમંગલ અને ભયંકર માની લેવાની જરૂર નથી. અનિવાર્ય છે, આવવાનું જ છે, એવું સમજીને જીવનને ઉત્તરોત્તર જ્યોતિર્મય કરવા, મધુતાથી મઢવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આપણે ત્યાં નાનામોટા કેટલાય મંત્રો પ્રચલિત છે. એ મંત્રોમાં આ ઉપનિષદ બે સુંદર, સારવાહી, મહત્વના, જીવનવિકાસમાં મદદરૂપ મહામંત્રોનો ઉમેરો કરે છે.

ૐ ક્રતો સ્મરઃ, કૃત સ્મર. માનવે મૃત્યુને યાદ રાખવું જોઇએ. અને સમજવું જોઇએ કે એક દિવસે એ આવવાનું જ છે. સંસારમાં મમત્વના કે મોહના મિનારા બાંધીને યાવચ્યંદ્રદિવાકરૈ નથી રહેવાનું. મૃત્યુની એવી સ્મૃતિ અથવા જન્મ-મરણના અને સર્જન-વિસર્જનના મહાયજ્ઞને કરનાર પરમાત્માની સ્મૃતિ એને સંસારના પરિવર્તનશીલ પદાર્થો તથા વિષયોમાં આસક્ત થવા કે ભાન ભૂલવા નથી દેતી. જીવનના મૂળભૂત

ધ્યેયને એ અહર્નિશ પોતાની નજર સમક્ષ રાખીને આગળ વધે છે. આ જીવન એક વચગાળાનો મુકામ છે એવું માનીને એનો મોહ નથી રાખતો ને મૃત્યુનો શોક પણ નથી કરતો.

કરેલાં કર્મોનું સ્મરણ કરીને આત્મનિરિક્ષણની વૃત્તિને વધારીને જીવનની વિશુદ્ધિના પથ પર આગળ વધવાની પણ એવી જ આવશ્યકતા છે. કરેલાં શુભાશુભ કર્મોને યાદ કરીને જીવનવિકાસની પ્રેરણા મેળવવાની છે. આ જીવનમાં પ્રવેશીને શું કરવાનું હતું અને શું કર્યું એનો વિચાર કરીને ભાવિ જીવનને સમુજ્જત કરવાનો સંકલ્પ કરવાનો છે.

જે સાધકે આજીવન પરમાત્મપરાયણ બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય છે તે શરીરના પરિત્યાગના સમયે પરમાત્માની સુખદ સંનિધિની અભિલાષા રાખે છે ને જણાવે છે કે હે પ્રિયોત્તમ પરમાત્મા ! મેં તમને જીવનભર બને તેટલા વધારે પ્રમાણમાં યાદ કર્યા છે તેમ, મારા એ સત્કર્મને સ્મરીને તમે પણ મને તમારો માનીને પ્રેમપૂર્વક યાદ કરો અને અપનાવો. એથી મારું જીવન ધન્ય બનશે ને મૃત્યુ મંગલમય. જીવનની છેલ્લી ઘડીએ થયેલો તમારો મેળાપ પણ મારે માટે પરમ કલ્યાણકારક થઈ પડશે.

આ શ્લોકની ભાવનામાં ક્યાંય હતાશા નથી, ભારોભાર આશા અને શ્રદ્ધા સમાયેલ છે.

(૧૮)

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥१८॥

અર્થ

અગ્ને - હે અગ્નિના અધિષ્ઠાતા દેવતા ! • અસ્માન્ - અમને • રાયે - પરમધનરૂપ પરમાત્માની સેવામાં પહોંચાડવા માટે • સુપથા - સુંદર ઉત્તમ માર્ગથી • નય - લઈ ચાલો • દેવ - હે દેવોના દેવ ! (તમે અમારાં) • વિશ્વાનિ - સર્વે • વયુનાનિ - કર્મોને • વિદ્વાન્ - જાણવાવાળા છે • અસ્મત્ - અમારાં • જુહુરાણમ્ - આ પંથના પ્રતિબંધક • એનઃ - કોઈ પાપ હોય તો એને • યુયોધિ - દૂર કરી દો • તે - તમને • ભૂયિષ્ઠામ્ - વારંવાર • નમઉક્તિમ્ - નમસ્કારનાં વચન • વિધેમ્ - કહીએ છીએ.

ભાવાર્થ

આ અંતિમ મંત્ર સાથે ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદની સુખદ પૂર્ણાહુતિ થાય છે. આ ઉપનિષદ છે તો નાનું પરંતુ એમાં જીવનોપયોગી કેટલાય મંત્રો અથવા અગત્યના સંદેશનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ સંદેશ સનાતન છે. એને લીધે એની વિશિષ્ટતા વધી જાય છે. આ અંતિમ મંત્ર કે શ્લોકમાં અનુરાગપૂર્ણ અંતરની પ્રાર્થનાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જીવન ચાલુ હોય ત્યારે અને જીવન પર કામચલાઉ પડદો પડવાનો સમય સમુપસ્થિત થાય ત્યારે પણ પ્રાર્થનાનો ફાળો મહત્વનો હોય છે. એ માનવના અંતરાત્માને શાંતિ આપે છે ને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. જીવ અને શિવની વચ્ચે સેતુ બને છે. પ્રાર્થના પોતે જ સાધના છે. આ શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરતાં કહેવામાં આવ્યું કે હે પ્રભુ ! હે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ! અમને જીવનવિકાસના મંગલ માર્ગે આગળ ને આગળ વધવાનું પરિબળ પુરું પાડો. અમે કદી પણ પાછળ ના પડીએ એવી કૃપા કરો. તમારી દિશામાં આગળ વધવાની અને છેવટે તમને પામી શકવાની શક્તિ દો.

આ પ્રાર્થનામાં સુપથા શબ્દ ખૂબ જ મહત્વનો છે. જીવન, સત્ય, સદાચાર, શ્રેય અથવા આત્મિક અભ્યુત્થાનને માર્ગે આગળ વધે તેવી પ્રવૃત્તિ કરવા જોઈએ. જીવનનું સાચું સાર્થક્ય એમાં જ સમાયેલું છે, એ શબ્દમાં એનો ગર્ભિત ધ્વનિ રહેલો છે.

પરમાત્મા પરમશક્તિશાળી અને સર્વાંતરયામી છે. એટલા માટે સાધક દ્વારા એમને પોતાના દોષોને તથા પ્રતિબંધોને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. જીવનની વિશુદ્ધિનો મંગલમય માર્ગ ધાર્યા જેટલો સરળ કે નિષ્કંટક નથી. એને અણિશુદ્ધ બનાવવાના મનોરથવાળો જીવનસાધક સ્વશક્તિથી સફળ થઈ શકતો નથી. એને લાગે છે કે પરમાત્માની પરમકૃપા, શક્તિ અને સહાયતા સિવાય આગળ વધવાનું અને સફળતાના સર્વોચ્ચ શિખર પર પહોંચવાનું કાર્ય કઠિન છે. બાળકને માતા દોરે છે તેમ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા હાથ પકડીને પ્રગતિપથ પર દોરે તો જ સફળતાપૂર્વક આગેફૂચ કરી શકાય તેમ છે. સાધકની એ ભાવનામાં અને એનાથી પ્રેરાયેલી પ્રાર્થનામાં જેમ નમ્રતા દેખાય છે તેમ સમર્પણભાવનું પણ દર્શન થાય છે. સાધકને માટે એ બંને ગુણોનું મહત્વ ઘણું મોટું છે.

પ્રાર્થનામાં પ્રણામ, નમસ્કાર, વંદન કે પ્રણિપાત હોય જ. પરમાત્મા વિના બીજું કોણ પ્રણમ્ય છે ? કોઈ જ નહિ. એટલે એમને પ્રણામ કરવામાં આવે છે અને પ્રશસ્તિ સહિત પ્રણામ.

'નમું કોટીવારે, વળી પ્રભુ નમસ્કાર જ હજો !'

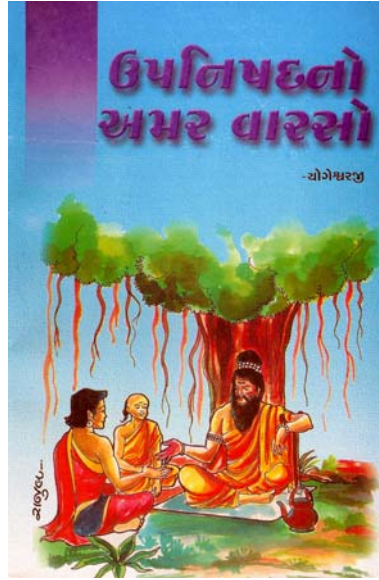
સાધકને પરમાત્માની પાસે પહોંચવાની એટલી બધી ઉતાવળ નથી. પરમાત્મા એની ઉપર અઘટિત અનુગ્રહ કરે એવું પણ એ નથી ઇચ્છતો. એ જાણે છે કે દુષ્કર્મના કે દુર્વાસનાના સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, પ્રકટ કે અપ્રકટ સંસ્કારો આત્મિક વિકાસની સુભગ સાધનામાં અથવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાની પરિપૂર્તિમાં પ્રતિબંધક છે. એ અંતરાયોને દૂર કરીને જીવનને જ્યોતિર્મય અને વિશુદ્ધ બનાવવા માટે એ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે. જીવનને પવિત્ર અને પ્રભુમય કરવાની આવશ્યકતા પણ એ એટલી જ સમજે છે. સાધકની એ સદ્ભાવના સાચેસાચ અને પૂર્ણપણે પ્રશસ્ત છે, આપણે પણ પરમાત્માની કૃપાપ્રાપ્તિની કામના કરવાની સાથે સાથે જીવનને પવિત્ર બનાવવાનું મહત્વ સ્વીકારીએ તથા તેને માટેની સમજપૂર્વકની સાધનામાં પડીએ એ આવશ્યક છે. શરૂઆતના શાંતિપાઠ સાથે આ ઉપનિષદ પૂરું થાય છે.

યજુર્વેદીય ઈશાવાસ્યોપનિષદ સમાપ્ત

॥ ઇતિ ઈશોપનિષત્ ॥

* * *

કેનોપનિષદ

(૧) પરિચય

ॐ આપ્યાયન્તુ મમાઙ્ગાનિ વાક્પ્રાણશ્ચક્ષુઃ
 શ્રોત્રમથો બલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ ।
 સર્વં બ્રહ્મૌપનિષદં માઽહં બ્રહ્મ નિરાકુર્યાં મા
 મા બ્રહ્મ નિરાકારોદનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં મેઽસ્તુ ।
 તદાત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે
 મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥
 ॐ શાન્તિઃ । શાન્તિઃ । શાન્તિઃ ॥

અર્થ

ॐ - હે પરમાત્મા • મમ - મારાં • અંગાનિ - સર્વે અંગ • વાક્ - વાણી • પ્રાણઃ - પ્રાણ • ચક્ષુઃ - આંખ • શ્રોત્રમ - કાન • ય - અને • સર્વાણિ - સઘળી • ઇન્દ્રિયાણિ - ઇન્દ્રિયો • અથો - તથા • બલમ - બળ • આપ્યાયન્તુ - પુષ્ટિ પામે • સર્વમ - સર્વરૂપ • ઔપનિષદમ - ઉપનિષદ દ્વારા પ્રતિપાદિત • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ છે. • અહમ - હું • બ્રહ્મ - એ બ્રહ્મનો • મા નિરાકુર્યામ - અસ્વીકાર કરું નહીં. • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ • મા નિરાકરોત્ - મને પરિત્યાગે નહીં • અનિરાકરણમ - (એની સાથે મારો) અતૂટ સંબંધ • અસ્તુ - હો. • મે - મારી સાથે • અનિરાકરણમ - (એનો) અતૂટ સંબંધ • અસ્તુ - હો • ઉપનિષત્સુ - ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદિત • યો ધર્માઃ - જે ધર્મો છે • તે - તે સર્વે • તદાત્માનિ - એ પરમાત્મામાં • નિરતે - રત થયેલા • મયિ સન્તુ - મારામાં હો. • તે - તે સઘળાં • મયિ સન્તુ - મારામાં હો. • ॐ - હે પરમાત્મા • શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ - ત્રિવિધ તાપની નિવૃત્તિ હો.

ભાવાર્થ

નિર્બળતા સર્વપ્રકારે નિરર્થક ને નુકસાનકારક છે. આશીર્વાદરૂપ નથી પરંતુ અભિશાપરૂપ છે. એટલે ઉપનિષદના શાંતિપાઠમાં એની ઇચ્છા રાખવાને બદલે શક્તિ-પ્રાપ્તિની કામના કરવામાં આવી છે. એ શક્તિ તમોગુણી ના હોય પણ શુદ્ધ સત્વગુણી હોય તો જ પોતાને ને બીજાને માટે કલ્યાણકારક, ઉપયોગી અને આશીર્વાદરૂપ બની શકે. એટલે એનું પણ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. શક્તિ સર્વાંગીણ એટલે કે શારીરિક, માનસિક, આત્મિક, ત્રણે પ્રકારની હોવી જોઈએ. એથી એની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. શરીર મન, પ્રાણ, વાણી, આંખ, કાન સૌ તેજસ્વી બને ને પુષ્ટિ પામે એવી સદ્ભાવનાને સેવવામાં આવી છે.

જીવનમાં શારીરિક, માનસિક, ઇન્દ્રિય-વિષયક બળ હોય પરંતુ ધર્મપરાયણતા, સદાચાર, આધ્યાત્મિક અભિરૂચિ કે પરમાત્માની શ્રદ્ધાભક્તિ ના હોય તો એવા જીવનને પરિપૂર્ણ જીવન ના કહેવાય. એવું જીવન શાંતિ આપી શકે નહીં કે કૃતાર્થ પણ ના કરી શકે. વિજ્ઞાનની મદદથી અને ઔષધિઓના પ્રયોગથી સ્વસ્થ અને સશક્ત બની શકાય પરંતુ સદ્બુદ્ધિયુક્ત ધર્માચરણ વિના આત્મિક પરિબળ પ્રકટી ના શકે. એટલા માટે જ આ પાઠમાં ધર્મસંયુક્ત સદાચારનો ને પરમાત્માનો સ્વપ્ને પણ સંબંધવિચ્છેદ ના થાય એવું ઇચ્છવામાં આવ્યું છે. જે પરમાત્માને પકડી રાખે છે તેને પરમાત્મા પડવા દેતા નથી. પરમાત્મા સાથે સ્નેહસંબંધ રાખનાર પરમાત્માની પરમકૃપાને ને એમના સનાતન સુખસંબંધનો અનુભવ કરે છે. જીવનની

સાચી સફળતા તથા શાંતિનું મુખ્ય રહસ્ય એમાં જ રહેલું છે - પરમાત્માની સાથે જીવન જોડી દેવામાં અને આદર્શ ધર્માચરણમાં. એ દૃષ્ટિએ આ શાંતિપાઠનું મહત્વ ધાર્યા કરતાં ઘણું મોટું છે. એને ઉપનિષદના સંદેશના સારરૂપ કહી શકાય.

* * * * *

॥ અથ કેનોપનિષદ પ્રથમઃ खण्डः ॥

કેનોપનિષદ પ્રથમ અંક

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१-१॥

અર્થ

કેન - કોની દ્વારા • ઇષિતમ્ - સત્તા કે ચેતન પામી • પ્રેષિતમ્ - પ્રેરિત કે સંચાલિત બનીને • મનઃ - મન • પતતિ - વિષયો તરફ વહન કરે છે. • કેન - કોની દ્વારા • યુક્તઃ - નિયુક્ત થઈને • પ્રથમઃ - બીજા બધાથી શ્રેષ્ઠ • પ્રાણઃ - પ્રાણ • પ્રૈતિ - ચાલે છે. • કેન - કોને લીધે • ઇષિતમ્ - સક્રિય કરાયેલી • ઇમામ - આ • વાચમ્ - વાણીને • વદન્તિ - લોકો બોલે છે. • ચક્ષુઃ - નેત્રેન્દ્રિયને • શ્રોત્રમ્ - કર્ણેન્દ્રિયને • કઃ - કોણ • ઉ - પ્રસિદ્ધ • દેવઃ - દેવ • યુનક્તિ - નિયુક્ત કરે છે અથવા પોતપોતાના વિષયોમાં જોડે છે.

ભાવાર્થ

આપણે ત્યાં અને પરદેશમાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સાધના સંબંધી અવનવા વિચારોને વહેતા કરવામાં આવે છે. અનેકવિધ અભિપ્રાયો અપાય છે. પશ્ચિમના એક પ્રખ્યાત વિચારકે થોડાક વખત પહેલાં એક લેખમાં જણાવેલું કે ભારતની પ્રજા દુઃખને લીધે, દુઃખો દૂર કરવા માટે ઇશ્વર અથવા આધ્યાત્મિકતા તરફ વળી હતી. એ વાંચીને મને વિચિત્ર લાગણી થઈ આવી. એ સામાન્ય સુપ્રસિદ્ધ વિચારક કે વિદ્વાનની વિચારધારાને જાણી હું વિસ્મિત થયો. આપણા દેશમાં પણ એવા માનવો નથી મળતા એવું નથી. એ પણ એવી જ દલીલો કરે છે. કોઈ ધર્માચરણ કે આધ્યાત્મિકતાની અભિરુચિનું કારણ ભય માને છે તો કોઈ દુઃખ સમજે છે. કોઈક અજ્ઞાન કહે છે તો કોઈક વ્હેમ વર્ણવે છે. કોઈ એના મૂળમાં અંધવિશ્વાસ તો કોઈ દુન્યવી ભોગોપભોગની લાલસા છે એવું માને છે. એ સઘળા વિચારોની પાછળ સાચો વિચાર છૂપાઈ ગયો છે.

માનવ સૌથી પહેલાં, સંસ્કૃતિના ઉષ્કાળમાં, આધ્યાત્મિકતાની અભિરુચિવાળો, ઇશ્વરપ્રેમી, કેવી રીતે થયો ને ધર્મને માર્ગે કેવી રીતે વળ્યો ? એને કોઈ નાનું મોટું દુઃખ હતું ? સંકટ સતાવતું હતું ? ભયની ભૂતાવળ એની આસપાસ ભમી રહેલી ? એને મૃત્યુની ભીતિ, જીવનની મોહિની કે લૌકિક-પારલૌકિક પદાર્થોની લાલસા હતી ? એ એનો અંધવિશ્વાસ અથવા વ્હેમ હતો ? ના. એવું હોત તો એ અભિરુચિ આટલા બધા લાંબા સમય સુધી ટકત નહીં. દુઃખ દૂર થતાં, ભય-લાલસા-વ્હેમ-અંધવિશ્વાસનો અંત આવતાં એનો પણ અંત આવત અને એને સંસારના સર્વશ્રેષ્ઠ મનાતા સદ્બુદ્ધિસંપન્ન, સુશિક્ષિત, સુસંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષોનો સાથ ના સાંપડત. એ અભિરુચિનું કારણ બીજું હતું.

ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, સાધના અથવા આધ્યાત્મિકતાનો આરંભ માનવની શુદ્ધ જિજ્ઞાસાવૃત્તિમાંથી થયો છે. એ સૌની પાછળ, એમના મૂળમાં એની જ્વલંત જિજ્ઞાસાવૃત્તિ રહેલી છે. એ જિજ્ઞાસાવૃત્તિએ જ એને પ્રશ્નો પૂછતો અને એમના પ્રત્યુત્તરો માટે ઉત્તરોત્તર આગળ વધતો કર્યો છે. એને સૌથી પહેલાં પોતાની જાતને માટે, પોતાની અંદરની દુનિયા વિશે જાણવાની ઇચ્છા થઈ છે. એ પોતાને માટેની માહિતી મેળવવાની આકાંક્ષા રાખે છે. એટલે તો પૂછે છે કે, મન જડ હોવાં છતાં કોની મદદથી વિષયોનું ચિંતનમનન કરે છે અને વિષયોમાં વિહરે છે ? પ્રાણને શરીરમાં સંચરવાનું સામર્થ્ય કોણ પ્રદાન કરે છે ? વાણી કેવી રીતે બોલે છે, ને આંખ-કાન કેવી રીતે, કોની શક્તિ દ્વારા જુએ છે તથા સાંભળે છે ? કોને લીધે જડ શરીર સજીવ જેવું લાગે છે ? કોને લીધે જીવન બને છે ને કોની અનુપસ્થિતિમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયોના સમસ્ત વ્યાપારો બંધ થવાથી મરણ થાય છે ? હૃદય કોને લીધે સંવેદનનો, ઉર્મિનો અનુભવ કરે છે, ફેફસાં પ્રવૃત્તિશીલ બને છે, અને ધમની કોને લીધે રક્તાભિસરણના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ? શરીર તો નાશવંત છે, પરિવર્તનશીલ છે, તો એની અંદર એને સજીવ કરનારું કોઈ અપરિવર્તનશીલ, અવિકારી, અવિનાશી તત્વ છે ખરું ? એની અંદર કોઈ ચિન્મયી શાશ્વતી સત્તા છે ખરી ? જીવનનું સર્જન, વિસર્જન, નિયંત્રણ કરનારું કોઈ અપાર્થિવ પરિબળ છે ખરું ? એ દૈવી શક્તિ, સત્તા કે ચેતના જો હોય તો ક્યાં છે, કેવી રીતે કાર્ય કરે છે, અને એનું સ્વરૂપ કેવું છે, એ કેવા ગુણધર્મથી અથવા વિશેષાધિકારથી સંપન્ન છે ?

બાહ્ય જગતને જોઈને એની ગતિવિધિના સંબંધમાં પણ એવા જ અન્ય પ્રશ્નોની પરંપરા માનવમનમાં પેદા થઈ. જગતની રચના ક્યારે, શા માટે ને કેવી રીતે થઈ ? કોનાથી થઈ ? એ કોઈનું સર્જન છે કે પોતાની મેળે જ પેદા થયું છે ? એનું સર્જન, સંરક્ષણ, વિસર્જન કોણ કરે છે ? એની વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થા આપોઆપ થાય છે કે એની પાછળ કોઈનો હાથ છે ?

એ ઉપરાંત માનવ એના પોતાના જીવનનો વિચાર કરતો ને પૂછતો થયો છે કે આજુબાજુ અશાંતિ અથવા ઓછી શાંતિ દેખાય છે તો ક્યાંય સંપૂર્ણ સનાતન શાંતિ હશે ખરી ? કોઈ ઠેકાણે પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ જીવન, પૂર્ણ આનંદ, સુખ, સંતૃપ્તિ, રસ તેમજ સંપૂર્ણ સામર્થ્ય હશે ખરું ?

એ પ્રશ્નોને પૂછીને માનવ બેસી ના રહ્યો. એમના પ્રતીતિજનક પ્રત્યુત્તરને માટે પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરવા માંડ્યો. એ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જ એને ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, આત્મસાધના અથવા અધ્યાત્મની દુનિયામાં આગળ વધારતી રહી. એનો પાયો પાકો હતો. એવી વિશુદ્ધ આત્મજિજ્ઞાસાનો પરિચય આ પ્રથમ મંત્ર દ્વારા કરાવવામાં આવ્યો છે. એ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જીવતી રહેશે ત્યાં સુધી ધર્મ, સાધના, આધ્યાત્મિકતા, તત્વજ્ઞાન - બધું જ જીવતું રહેશે. એને સંતોષવા માટે માનવ એક અથવા બીજી રીતે એમનો આશ્રય લેશે. એથી પ્રારંભને એ અવનવા પ્રયોગો કરતો જ રહેશે. આધ્યાત્મિકતાનું પ્રેરક બળ એટલું બધું પ્રાણવાન કે પ્રબળ છે. માટે જ એ અનંતકાળથી અક્ષય બનીને જીવી રહી છે. પોતાની જાતને ને જગતને જાણવાની એની પાછળની સનાતન સર્વોપરી સત્તાને સમજવાની ને સાક્ષાત કરવાની કામના શેષ રહે ત્યાં સુધી એનો સર્વનાશ કોઈ કાળે, કોઈ સ્થળે, કોઈનાથી, કોઈયે ઉપાયે નહિ થઈ શકે.

(૨)

શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો મનો યદ્ વાચો હ વાચં સ ડ પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ ।
ચક્ષુષશ્ચક્ષુરતિમુચ્ય ધીરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ॥૧-૨॥

અર્થ

યત્ - જે • મનસઃ - મનના • મનઃ - મન કે કારણ છે. • પ્રાણસ્ય - પ્રાણના • પ્રાણઃ - પ્રાણ છે. • વાચઃ - વાણીની • વાચમ્ - વાણી છે. • શ્રોત્રસ્ય - શ્રોત્રના • શ્રોત્રમ્ - શ્રોત છે. • ડ - અને • ચક્ષુષઃ - ચક્ષુના • ચક્ષુઃ - ચક્ષુ છે. • સઃ - તે • હ - જ. (આ બધાના પ્રેરક પરમાત્મા છે) • ધીરાઃ - જ્ઞાની પુરુષો (એમને જાણીને) • અતિમુચ્ય - જીવનમુક્ત બનીને • અસમાત્ - આ • લોકાત્ - લોકમાંથી • પ્રેત્ય - વિદાય થયા પછી • અમૃતાઃ - અમર • ભવન્તિ - બને છે.

ભાવાર્થ

પોતાની જાતને જાણવા માગનારો માનવ પ્રશ્નો પૂછીને પ્રમાદી બનીને બેસી રહ્યો નહીં. એણે એ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરોને પામવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ પ્રત્યુત્તરો મળે કેવી રીતે ? બુદ્ધિજીવી બનવાથી ? ના. તો પછી ? સૌથી પહેલાં તો કોઈ સાધન સિદ્ધ પણ ન હતું. એમાં સત્સંગનો અને એ દ્વારા સાંપડનારા સંતોષકારક સમાધાનનો કોઈ અવકાશ જ ન હતો. માનવ હજુ સાધકાવસ્થામાં, જિજ્ઞાસુની દશામાં હતો. એને એટલી ખાતરી અવશ્ય હતી કે એ પરમ સનાતન શક્તિ શરીરની અંદર હશે તો એનો સાક્ષાત્કાર અંદર જ થઈ શકશે. એને ઓળખવા માટે અંતર્મુખ બનવું પડશે. અંદરની સાધનાનો આધાર લેવો પડશે. અંદરની આત્મિક આંખ દ્વારા એને અવલોકવાનો પ્રયત્ન કરવાનો રહેશે. એથી એણે ધ્યાનનો આધાર લીધો. એના સિવાય એની પાસે બીજું કોઈ સાધન જ ન હતું.

સુદીર્ઘ સમયની ધ્યાનની સંનિષ્ઠ સાધના પછી એક ધન્ય દિવસે એને એ પરમ સત્તાનો સંપર્ક અથવા સાક્ષાત્કાર થયો. એનું અંતર આનંદથી આપ્તાવિત બન્યું. નાચી ઉઠ્યું, કૃતકૃત્ય થયું. એણે જાણ્યું અથવા અનુભવ્યું કે જીવનનું મૂળ કારણ આ જ છે. આ જ છે સર્વસૂત્રધાર, સર્વોત્તમ, સર્વશાસક છતાં પણ સર્વાતીત. સર્વશક્તિમાન, સૌના મૂલાધારરૂપ, સંરક્ષક અથવા આશ્રય.

એણે એ પણ જાણ્યું અથવા અનુભવ્યું કે જે પિંડમાં છે તે જ બ્રહ્માંડમાં છે. પિંડની પેઠે બ્રહ્માંડને પણ એ જ સનાતન શક્તિ કે પરમ ચેતના જીવન આપે છે. સૃષ્ટિ એમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, એને લીધે ટકે છે, અને એમાં વિલીન થાય છે. પરિવર્તનશીલ પદાર્થોની અંદર અને બહાર સર્વત્ર રહેલી એ ચેતના અથવા પરમ સત્તા અપરિવર્તનશીલ છે. અખંડ, અનન્ય, અવિકારી છે.

એવી રીતે જિજ્ઞાસામાંથી જન્મીને આગળ વધેલી આધ્યાત્મિક સાધના સ્વાનુભૂતિમાં પર્યવસાન પામી. સાક્ષાત્કારથી સંપન્ન બનીને પરિસમાપ્તિ પર પહોંચી. ઋષિએ એ સ્વાનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ કરતાં કહ્યું કે પરમાત્માની એ સત્તાને લીધે જ મન, પ્રાણ, તથા ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં અને વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્ત બને છે. એ સત્તા કે પરમાત્મા સર્વોપરી છે. માનવે મુક્ત, પૂર્ણ અને અમૃતમય થવું હોય તો એમને ઓળખવા જોઈએ. જે એમને અનુભવે છે અથવા ઓળખે છે તે જીવન દરમ્યાન જ અવિદ્યા અને મોહાદિથી મુક્તિ મેળવે છે, અને શરીર છોડ્યા પછી એ અવિનાશી પરમાત્મામાં મળી જાય છે. મૃત્યુંજયી બને છે.

(૩-૪)

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ગચ્છતિ નો મનઃ ।
 ન વિદ્મો ન વિજાનીમો યથૈતદનુશિષ્યાત્ ॥૧-૩॥
 અન્યદેવ તદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધિ ।
 ઇતિ શુશ્રુમ પૂર્વેષાં યે નસ્તદવ્યાચચક્ષિરે ॥૧-૪॥

અર્થ

તત્ર - ત્યાં (પરમાત્માની પાસે) • ચક્ષુઃ - આંખ • ન ગચ્છતિ - નથી પહોંચતી. • નો - ના • મનઃ - મન. • યથા - જેવી રીતે • એતત્ - આ (પરમાત્મા સ્વરૂપ)ને • અનુશિષ્યાત્ - બતાવી શકાય કે એ આવું છે. • ન વિદ્મઃ - (એ વાતને) અમે અમારી બુદ્ધિથી નથી જાણતા (અને) • ન વિજાનીમઃ - બીજાને સાંભળીને પણ નથી જાણતા. (કારણ કે) • તત્ - તે • વિદિતાત્ - જાણેલા પદાર્થોથી • અન્યત્ એવ - અલગ છે. • અથો - અને • અવિદિતાત્ - (મન-ઇન્દ્રિયો દ્વારા) ના જણાવાયાથી (પણ) • અધિ - ઉપર છે. • ઇતિ - એવું • પૂર્વેષામ્ - પૂર્વપુરુષો પાસેથી • શુશ્રુમ - સાંભળ્યું છે. • યે - જેમણે • નઃ - અમને • તત્ - એમના સંબંધી • વ્યાચચક્ષિરે - સારી રીતે વ્યાખ્યા કરીને સમજાવેલું.

ભાવાર્થ

બહારનાં ચર્મચક્ષુ જોવાનું કામ નથી કરતાં. એ જો જોતાં હોત તો મૃત્યુ પછી પણ જોઈ શકત. એમની પાછળ રહેલી પરમાત્માની પરમ ચેતના જ એમને જોવાની ક્ષમતા પૂરી પાડે છે. બહારના સ્થૂળ કાન પણ એવી રીતે સાંભળી શકતા નથી, વાણી બોલી શકતી નથી. મન મનન પણ કરી શકતું નથી ને પ્રાણ સંચાર પણ નથી કરી શકતો. એ સૌની પાછળની પરમાત્માની પરમ ચેતના જ એમને સક્રિય બનાવે છે. એ પરમ ચેતનાને ઇન્દ્રિયો ઓળખી શકતી નથી. પરમાત્માની એ પરમ ચેતનાને ઓળખવા માટે સ્થૂળ આંખ, કાન અને અન્ય ઇન્દ્રિયોથી અતીત બનવું પડે છે. મન તથા બુદ્ધિની પારના પ્રદેશમાં પહોંચવું પડે છે. એમના સ્વરૂપને ચોક્કસપણે અને સર્વાંગીણ રીતે કોણ કહી શકે ? એ અવાગમનસગોચરને વાણીમાં વહાવીને આ જ છે અને આવું અથવા આટલું જ છે એવું કોણ વર્ણવી શકે ? એને માપવાનું, પૂર્ણપણે જાણવાનું ને જણાવવાનું અશક્ય છે. જાણવા-જણાવવાના જે પ્રયત્નો થાય છે અને એમાં જે સફળતા સાંપડે છે એ તો આંશિક હોય છે, પરિપૂર્ણ હોતી નથી. પરમાત્માને જાણવા માટે તો પાર્થિવ પદાર્થો, વિષયો અને જગતથી ઉપર ઉઠવું પડે છે. અંતરના શાંત અગાધ ઊડાણમાં અવગાહન કરવું પડે છે. ત્યારે જ મહામૌક્તિક મળી શકે છે.

ઋષિ અહીં નમ્રતાની વાણીમાં વાત કરતાં પોતાના પૂર્વપુરુષોને, સ્વાનુભવસંપન્ન સત્પુરુષોને અથવા આચાર્યોને આદરભરી અંજલિ આપે છે ને જણાવે છે કે એમણે એમના અનુભવના આધાર પર અમને પરમાત્મા વિશે એ પ્રમાણે કહેલું. અમે તો એનું કેવળ પારાયણ જ કરી રહ્યા છીએ. એ કેવળ પોપટ-પારાયણ નથી. એની પાછળ અનુભૂતિનો રણકો છે. અનુભૂતિવાળા સત્પુરુષો જ એવી નમ્ર અને સરળ વાણી કહી શકે.

(૫)

યદ્વાચાઽનભ્યુદિતં યેન વાગભ્યુદયતે ।
તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥૧-૫॥

અર્થ

યત્ - જે • વાચા - વાણી દ્વારા • અનભ્યુદિતમ્ - નથી બતાવવામાં આવ્યા • (અપિ તુ - પરંતુ)
• યેન - જેમનાથી • વાક્ - વાણી • અભ્યુદયતે - બોલી શકે છે કે જેમની શક્તિથી વક્તા બોલવામાં સમર્થ બને છે. • તત્ - તે • એવ - જ • ત્વમ્ - તું • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ છે એવું • વિદ્ધિ - જાણ • ઇદમ્ યત્ - વાણી દ્વારા બતાવવામાં આવનારા જે તત્વને • ઉપાસતે - લોકો ઉપાસે છે • ઇદમ્ - તે • ન - નથી.

ભાવાર્થ

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કોણ છે અથવા એમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે એ વિશે અધિક સ્પષ્ટીકરણ કરતાં અહીં કહેવામાં આવે છે કે વાણી એમનું પૂરેપૂરું વર્ણન નથી કરી શકતી. વાણી એમની પાસે પહોંચી શકતી પણ નથી.

શિવમહિમ્નસ્તોત્રમાં પુષ્પદંતે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સિંધુના ખડિયામાં કાજળકાળા પર્વતની શાહી ભરવામાં આવે, અને એને લઇને પૃથ્વીના કાગળ પર સરસ્વતીદેવી સતત રીતે લખ્યા કરે તોપણ પરમાત્માના પરિપૂર્ણ મહિમાને આલેખી શકે નહીં. એમના ગુણ સંપૂર્ણપણે ના ગાઇ શકાય.

વાણી દ્વારા પરમાત્માની પરિપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. વાણીની મદદથી જે સ્વાધ્યાય, વાદવિવાદ, સંકીર્તનાદિ કરવામાં આવે છે તે પરમાત્માભિમુખ બનવા માટે મદદ કરે છે પરંતુ પરમાત્માના રહસ્યની પરિપૂર્ણ અનુભૂતિ નથી કરાવી શકતાં. પરમાત્માના મહિમાને અનુભવવા માટે તો માનવે વાણીના બધા જ સ્થૂળ અને સુક્ષ્મ વ્યાપારોમાંથી મુક્તિ મેળવીને વાણીથી પર થવું અથવા શાંત બનવું પડે છે.

વાણી પરમાત્માની પરમ ચેતનાને પ્રકાશી શકતી નથી. એની અંદર એવી શક્તિ નથી, પરંતુ વાણીમાં જે શક્તિનો સંચાર થાય છે તે શક્તિ પરમાત્માની છે; પરમાત્મામાંથી જ પ્રવાહિત થાય છે. એ શક્તિનો આધાર લઇને અંદરની દુનિયામાં આગળ વધવાથી એના ને સૌના મૂળાધાર એવા પરમાત્માની પાસે પહોંચી શકાય છે, જેમની શક્તિને લીધે વાણી વહેતી થાય છે તે પરમાત્મા છે.

(૬)

યન્મનસા ન મનુતે યેનાહુર્મનો મતમ્ ।
તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥૧-૬॥

અર્થ

યત્ - જેને • મનસા - મન દ્વારા • ન - નથી • મનુતે - સમજી શકતું (કોઇ) • (અપિ તુ - પરંતુ)
• યેન - જેને લીધે • મનઃ - મન • મતમ્ - જાણેલું થઇ જાય છે. • તત્ - તેને • એવ - જ • ત્વમ્ - તું
• બ્રહ્મ - બ્રહ્મ • વિદ્ધિ - જાણી લે. • ઇદમ્ યત્ - મન તથા બુદ્ધિ દ્વારા જણાનારા જે તત્વને • ઉપાસતે - જનતા ઉપાસે છે • ઇદમ્ - એ • ન - બ્રહ્મ નથી.

ભાવાર્થ

જે વાણીના વિષયમાં છે તેવું જ મનના સંબંધમાં પણ સમજી લેવાનું છે, મન એ પરમાત્માનું ચિંતન-મનન કરવાની કોશિશ કરે તો પણ એનું ચિંતન-મનન અધૂરું જ રહે છે. પરમાત્મા મન તથા બુદ્ધિથી અતીત હોવાથી, એમના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો વિચાર અથવા નિર્ણય મન-બુદ્ધિ દ્વારા નથી થઈ શકતો. મનની મદદથી પરમાત્મા વિશે જે કંઈ ચિંતન-મનન કે પરિશીલન કરવામાં આવે છે તે મર્યાદિત હોય છે. પરમાત્માના સમ્યક ચિંતન-મનન અને અનુભવાત્મક જ્ઞાનને માટે માનવે મનથી ઉપર ઉઠવું પડે છે, ધ્યાનની અંતરંગ સાધનાનો આધાર એને માટે જ લેવાતો હોય છે.

મન પરમાત્માને નથી પકડી શકતું, નથી સમજી શકતું અને પરમાત્માનું પૂરેપૂરું ચિંતન-મનન નથી કરી શકતું એ સાચું છે, પરંતુ એ પણ એટલું જ સાચું છે કે એ પરમાત્માની પરમશક્તિ પર નિર્ભર છે. પરમાત્માની લીધે જ એ સજીવ બને છે અને એની અંદર ચિંતન-મનન કરવાની શક્તિ પ્રકટી શકે છે. મન અથવા બુદ્ધિના સઘળા વ્યાપારો એમને લીધે જ શક્ય બને છે. એટલે મનનો આધાર લઈને અંતર્મુખ બનાવનારી ધ્યાનની શાંત સાધનામાં ધીમેધીમે આગળ વધવાથી છેવટે મન-બુદ્ધિથી પર પરમાત્માની પાસે પહોંચી શકાય છે.

ઋષિ જણાવે છે કે મનની મર્યાદામાં રહીને, મન દ્વારા નિર્ણય કરીને, મનની મદદથી, પરમાત્માને માટે જે સાધના થાય છે તે સાધના સાચી અથવા સંપૂર્ણ નથી. પરમાત્માને જગતમાં જુદીજુદી રીતે માનવામાં કે ઉપાસવામાં આવે છે. પરંતુ એમને મનના સ્વામી, શક્તિપ્રદાયક તથા મૂળાધાર માનીને ઉપાસવા એ જ બરાબર છે, વધારે સારું છે.

(૭)

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥૧-૭॥

અર્થ

યત્ - જેને • ચક્ષુષા - ચક્ષુ દ્વારા (કોઈપણ) • ન પશ્યતિ - નથી જોઈ શકતું. • (અપિ તુ - પરંતુ) • યેન - જેને લીધે • ચક્ષૂષિ - ચક્ષુ • પશ્યતિ - જુએ છે. • તત્ - તેને • એવ - જ • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ • વિદ્ધિ - જાણી લે. • ઇદમ્ યત્ - ચક્ષુ દ્વારા દેખાતા જે દૃશ્ય પદાર્થની • ઉપાસતે - ઉપાસના કરવામાં આવે છે. • ઇદમ્ - એ • ન - બ્રહ્મ નથી.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા વાણીના વિષય નથી, મનના વિષય નથી, તોપણ આંખના વિષય કેવી રીતે હોઈ શકે ? એમનું દર્શન ચર્મચક્ષુ દ્વારા નથી થઈ શકતું. આંખ એમના શાશ્વત, સંપૂર્ણ, સુધાસભર સ્વરૂપને નથી જોઈ શકતી. ભક્તો પરમશ્રદ્ધાભક્તિથી સંપન્ન થઈને એમના દેવદુર્લભ દર્શનનો લાભ મેળવી શકે છે ખરા, પરંતુ એ દર્શન પણ પરમાત્માના પરિપૂર્ણ સમગ્ર સ્વરૂપનું હોવાને બદલે આંશિક હોય છે. ભક્તને એવા આંશિક દર્શનથી પણ તૃપ્તિ અને અવર્ણનીય આનંદનો અનુભવ થાય છે. બાકી તો પરમાત્મા એટલા બધા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે કે એમનું અવલોકન સ્થૂળ આંખ દ્વારા ભાગ્યે જ કરી શકાય. એમના દર્શનને માટે દૃષ્ટિને નિર્મળ કરી, બહારની આંખને બંધ કરી, ધ્યાનાવસ્થામાં આગળ વધીને અંતરની વાસના-વિકારરહિત

અલૌકિક આંખને ઉઘાડવી જોઈએ. જપ, તપ, તીર્થાટન, દાન, સત્સંગ અને સ્વાધ્યાય જેવી જુદીજુદી સાધનાઓ એ અલૌકિક આંખને ઉઘાડવા માટે જ કરવામાં આવે છે. એને માટે બહારની સ્થૂળ આંખને ફોડી નાંખવાની અથવા અંધ બનવાની આવશ્યકતા નથી. સ્થૂળ આંખને પવિત્ર અથવા ઉદાત્ત બનાવવાની આવશ્યકતા છે. અત્યારે આંખ જુએ છે ખરી પરંતુ પરમાત્માને નથી જોતી. એમના સિવાયનું બધું જુએ છે. પછી એ સૌમાં પરમાત્માને જોશે, અને છેવટે સૌમાં જ નહીં, સૌના રૂપમાં પણ પરમાત્માને જ જોશે. પરમાત્મા સિવાયનું બીજું કશું દર્શન એને સારુ શેષ નહીં રહે. એની અવસ્થા શુકદેવજીની અવસ્થા જેવી અલૌકિક થઈ રહેશે. શુકદેવજી સર્વત્ર પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું દર્શન કરતા. એટલે તો એમની અખંડ બ્રાહ્મી વૃત્તિ તથા દૃષ્ટિને લીધે સરોવરમાં સ્નાન કરતી સ્ત્રીઓને સહેજ પણ સંકોચ ના થયો. એ અખિલ વિશ્વની સાથે આત્મીયતાનો અનુભવ કરતા. એટલે તો મહર્ષિ વ્યાસ એમના નામનો પોકાર પાડતા, એ ગૃહત્યાગ કરી ગયા ત્યારે એમને બોલાવવા પાછળ ચાલ્યા. ત્યારે એમના વતી વૃક્ષોએ, પવને, પૃથ્વીએ, પાણીએ અથવા સમસ્ત સૃષ્ટિએ ઉત્તર આપ્યો એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના સંબંધમાં પણ એવું જ કહેવાય છે. એ ચરાચરમાં સર્વત્ર જગદંબાનું દર્શન કરતા. જગદંબામાં જ મગ્ન રહેતા. એક દિવસ એમના ભક્ત અને સેવક મથુરબાબુએ એમના અસાધારણ ભગવદ્ભાવને ઓછો કરીને એમની વૃત્તિને વિષયાભિમુખ બનાવવા એમને ખબર પડે નહીં એવી રીતે એક યોજના બનાવી. એ યોજના પ્રમાણે કલકત્તાની કેટલીક સુંદર વેશ્યાઓને સારા પુરસ્કારની લાલચ આપીને દક્ષિણેશ્વરમાં આવીને રામકૃષ્ણદેવને ચલિત કરવાની ભલામણ કરી. વેશ્યાઓ પહેલાં તો તૈયાર ન થઈ. પરંતુ મથુરબાબુના વધારે પડતા આગ્રહને લીધે છેવટે માની ગઈ.

એમને આવશ્યક સૂચના સાથે દક્ષિણેશ્વરના એક ઓરડામાં રાખીને મથુરબાબુએ રામકૃષ્ણદેવ પાસે પહોંચીને જણાવ્યું કે કેટલીક કુલીન કુટુંબની સ્ત્રીઓ તમારાં દર્શનને માટે આવી છે. તે જાહેરમાં તમારી પાસે આવતાં સંકોચ અનુભવે છે. તો તમે જ એમની પાસે જઈને એમને દર્શન આપો.

રામકૃષ્ણદેવે નિખાલસ હૃદયે પેલા ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ વેશ્યાઓ એમની આજુબાજુ ફરી વળીને એમને ચળાવવા માટે અનેક પ્રકારના અભિનયો કરવા માંડી. પરંતુ રામકૃષ્ણદેવને એમની અસર ના થઈ. એ પરમપવિત્ર અને નિર્દોષ હતા. સર્વત્ર જગદંબાનું દર્શન કરતાં. એટલે વેશ્યાઓને જોતાંવેંત "મા જગદંબા, મા જગદંબા, તું આ રૂપમાં પણ કેટલી બધી સુંદર અને આકર્ષક લાગે છે !" એવા ઉદ્દગારો સાથે ભાવસમાધિમાં ડૂબી ગયા. વેશ્યાઓ એ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈને બહાર નિકળી ગઈ. એમણે એવા અસાધારણ પુરુષનું દર્શન પહેલાં કદાપિ નહોતું કર્યું. મથુરબાબુની આગળ આખાય પ્રસંગને વર્ણવીને એમણે જણાવ્યું કે અમને આવા પવિત્ર પુરુષ પાસે મોકલી? એમના તો નખમાં પણ વિકાર નથી. અમને પાપ લાગ્યું.

અંતરમાં એની અસાધારણ પવિત્રતા પથરાતાં આંખ પણ પવિત્ર બને છે ને સર્વત્ર પરમાત્માને પેપે છે. પરમાત્માની એ પરમશક્તિને લીધે જ આંખ જોવાની શક્તિથી સંપન્ન બને છે ને જુએ છે. એ શક્તિને પરમાત્માની અનંત શક્તિની પ્રતિનિધિ સમજીને ઉપાસવાથી પરમાત્માને ઓળખી શકાય છે.

(૮)

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥१-८॥

અર્થ

યત્ - જેને • શ્રોત્રેણ - કાનથી (કોઇપણ) • ન - નથી • શ્રુણોતિ - સાંભળી શકતું • (અપિ તુ - પરંતુ) • યેન - જેનાથી • ઇદમ્ - આ • શ્રોત્રમ્ - કાન • શ્રુતમ્ - સાંભળેલા બને છે. • તત્ એવ - તેને જ • ત્વમ્ - તું • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ • વિદ્ધિ - જાણી લે • ઇદમ્ યત્ - કાનથી જણાતા જે તત્વને • ઉપાસતે - ઉપાસવામાં આવે છે. • ઇદમ્ - તે • ન - બ્રહ્મ નથી.

ભાવાર્થ

અત્યાર સુધીના વિષયના અનુસંધાનમાં આ શ્લોકમાં આગળ કહેવામાં આવે છે કે સાંભળવામાં આવનારા પદાર્થની અથવા સ્થૂળ કાન દ્વારા સાંભળાતી જે પણ સામગ્રીની ઉપાસના કરવામાં આવે છે એ ઉપાસના પરમાત્માની નથી. એ બધી પ્રકૃતિની ઉપાસના છે. સાધકે એમાં આસક્તિ કરવાને બદલે પરમાત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થવું જોઈએ. એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પૂરી માહિતી કાનથી સાંભળીને નથી મેળવી શકાતી. શાસ્ત્રશ્રવણાદિ દ્વારા જે માહિતી મળે છે એ તો અત્યંત અલ્પ અથવા આંશિક જ હોય છે. એમની સંપૂર્ણ સ્વાનુભવપૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો કાન જેવી બીજી બધી જ ઇન્દ્રિયોના પ્રદેશથી તથા વ્યાપારથી ઉપર ઉઠવું પડે છે, અથવા અતીન્દ્રિય અવસ્થામાં પ્રવેશવું પડે છે.

પરમાત્માની સનાતન શક્તિને લીધે જ કાન સાંભળી શકે છે. કાન સુધી પહોંચનારું અને કાનમાંથી બહાર નીકળનારું શક્તિકિરણ એનું જ છે એવું સમજીને પરમાત્માની જ્ઞાનપૂર્વક ઉપાસના કરવી જોઈએ.

કાન પરમાત્માની શક્તિથી જ સાંભળે છે એવું સમજીને જે કાંઈ સાંભળીએ તે શુભ, મંગલ અને જીવનોપયોગી સાંભળવાનો જ આગ્રહ રાખવો જોઈએ. એવી ટેવ પડી જવી જોઈએ. અપશબ્દ, નિંદા અને બૂરી વાતો ન સાંભળવી જોઈએ. આંખ પરમાત્માની શક્તિથી જુએ છે એવું સમજીને જે પણ જોઈએ તે પવિત્ર દૃષ્ટિથી જ જોઈએ, સર્વત્ર પરમાત્માની પરમસત્તાનું દર્શન કરતાં શીખીએ, વિકાર-વાસના અને શત્રુતાની દૃષ્ટિથી ના જોઈએ. મનની પાછળ રહેવાની શક્તિ પણ પરમાત્માની છે એવું યાદ રાખીને જે મનન કે ચિંતન કરીએ તે સારું કરીએ, ઉત્તમ કરીએ. મનને મંગલમય ભાવો તથા વિચારોથી ભરી દઈએ. પવિત્ર રાખીએ. એને દુર્બુદ્ધિવાળું કરવાને બદલે સદ્બુદ્ધિથી સંપન્ન કરીએ, આપણા અને બીજાના કલ્યાણની યોજના ઘડીએ. વાણીની પાછળ પણ એ જ પરમાત્માનું પ્રેરક બળ રહેલું છે એવું માનીને કટુ ભાષણ ના કરીએ. અપશબ્દો ના બોલીએ. આવશ્યક હોય તેટલું જ બોલીએ. સત્ય, મધુર અને હિતકારક બોલવાનો ને વાણી દ્વારા પોતાની ને બીજાની સેવા કરવાનો આગ્રહ રાખીએ. વાણીનો દુરુપયોગ કદાપિ ના થવા દઈએ.

(૯)

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥१-९॥

અર્થ

યત્ - જે • પ્રાણેન - પ્રાણ દ્વારા • ન પ્રાણિતિ - ચેષ્ટાયુક્ત નથી થતા. • (અપુ તુ - પરંતુ) • યેન - જેને લીધે • પ્રાણઃ - પ્રાણ • પ્રણીયતે - ચેષ્ટાયુક્ત બને છે. • તત્ એવ - તેને જ • ત્વમ્ - તું • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ • વિદ્મિ - સમજ. • ઇદમ યત્ - પ્રાણની શક્તિથી ચેષ્ટાયુક્ત દેખાતાં જે તત્વોને • ઉપાસતે - ઉપાસવામાં આવે છે. • ઇદમ્ - તે • ન - બ્રહ્મ નથી.

ભાવાર્થ

પ્રાણ શરીરને સજીવ કરે છે, સંજીવન આપે છે અને બીજા પદાર્થોને સ્ફૂર્તિ બક્ષીને કર્મરત બનાવે છે, પરંતુ પરમાત્માને સજીવ કે સક્રિય કરવાની શક્તિ એનામાં નથી. એવી શક્તિની કલ્પના પણ એનામાં નથી કરી શકાતી. પરમાત્મા જ એને સજીવન કરે છે, જીવન ધરે છે ને પ્રવૃત્તિપરાયણ બનાવે છે. એની પાછળ પરમાત્માની જ પરમ સનાતન શક્તિ રહેલી છે એવું સમજીને એને શુદ્ધ અને સાત્વિક રાખવાનો, વાસના તથા લાલસામાંથી મુક્ત કરવાનો ને જીવનવિકાસમાં ઉપયોગી બનાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. સાચી ઉપાસના એ જ છે. પ્રાણનો આધાર લઈને પ્રાણાયામની ક્રિયા દ્વારા મનને શાંત કરીને પરમાત્માની પાસે પહોંચી શકાય છે. એના સિવાયની, પરમાત્માની પાસે નહિ પહોંચાડનારી ને પરમાત્માભિમુખ નહિ કરનારી બીજી ઉપાસના સમાજમાં પ્રચલિત હોય તોપણ અધૂરી અથવા એકાંગી છે.

॥ इति केनोपनिषद प्रथमः खण्डः ॥

* * *

॥ अथ केनोपनिषद द्वितीयः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् ।
यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्येमेव ते मन्ये विदितम् ॥२-१॥

અર્થ

યદિ - જો • ત્વમ્ - તું • ઇતિ - એવું • મન્યસે - માનતો હોય (કે) • સુવેદ - (હું બ્રહ્મને) સારી પેઠે જાણી ગયો છું. • અપિ - તો • નૂનમ્ - નક્કી • બ્રહ્મણઃ - બ્રહ્મના • રૂપમ્ - સ્વરૂપને • દભ્રમ્ - થોડુંક • એવ - જ • વેત્થ - જાણે છે. (કારણ કે) • અસ્ય - એનું • યત્ - જે (આંશિક) સ્વરૂપ • ત્વન્ - તું છે. (અને) • અસ્ય - એનું • યત્ - જે (આંશિક) સ્વરૂપ • દેવેષુ - દેવોમાં છે. • (તત્ અલ્પમ્ એવ - એ બધું મળીને પણ અલ્પ જ છે.) • અથ નુ - એટલા માટે • મન્યે - હું માનું છું કે • તે વિદિતમ્ - તારું જાણેલું સ્વરૂપ • મીમાંસ્યમ્ એવ - વિચારણીય છે.

ભાવાર્થ

શાસ્ત્રજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને, ચિંતનમનન, તર્કવિતર્ક, વાદવિવાદથી અથવા પરમાત્માના થોડાઘણા અપરોક્ષ અનુભવથી માનવ કેટલીકવાર પોતાને બ્રહ્મજ્ઞાની અથવા પરમાત્મા સંબંધી સર્વકાંઈ સમજતો માની લે છે. કેટલીક વાર પરમાત્માનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો એવું પણ સમજી બેસે છે. કેટલીક વાર પોતાને માટે વધારે પડતા મોટા ખ્યાલોને સેવીને મિથ્યાભિમાનમાં પણ પડે છે. પરમાત્મા વિશે ઉપદેશ આપવાનો

આરંભ કરે છે. કોઇવાર કોઇ પૂછે તો ઉત્તર આપે છે કે મેં પરમાત્માનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી લીધું છે. હવે કાંઇપણ જાણવાનું બાકી નથી રહેતું. એવા વાક્યપંડિતો ઉપનિષદ કાળમાં હતા જ. એમનો આત્યંતિક અભાવ કોઇ કાળમાં ન હતો. આ શ્લોક એમને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે અને એવા પુરુષોએ ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવો છે.

સાધક સાધના દ્વારા પોતાની અંદરના જ સ્વરૂપને જાણે છે અથવા ઓળખે છે તે સ્વરૂપ પરમાત્માનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ નથી, પરંતુ આંશિક સ્વરૂપ છે. ગીતાના પંદરમાં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે જીવાત્માના સ્વરૂપમાં, શરીરમાં મારો સનાતન અંશ રહેલો છે. મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ। એટલે એ સ્વરૂપને જાણીને પરમાત્માનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણી લીધું એવો અહંકાર કે દાવો કરવાની જરૂર નથી. અનુભવી પુરુષ તો નમ્ર અને સરળ બનીને એમ કહે છે કે મેં કશું જ નથી જાણ્યું, અથવા પરમાત્મા વિશે જે કાંઇ જાણ્યું અથવા અનુભવ્યું છે એ અત્યંત અલ્પ છે, અને જેમ વખત જાય છે તેમ હું વધારે ને વધારે જાણવાની અથવા અનુભવવાની કોશિશ કરું છે. જે અનુભવના ક્ષેત્રમાં આગળ ના વધ્યા હોય, શાસ્ત્રાધ્યયનમાં જ રત રહેતા હોય, અને બૌદ્ધિક પ્રતિભાથી સંપન્ન હોય, એમના વિશે તો કહેવું જ શું ? એમનું જ્ઞાન પણ આંશિક હોય છે. એ પણ પરમાત્માને પરિપૂર્ણપણે જાણવાનો દાવો કરતા હોય તો એ દાવો નિરર્થક છે. એમણે વધારે ને વધારે નમ્ર બનવું જોઇએ.

દેવોને અથવા દિવ્ય લોકોને જાણવાથી પણ શું ? એમની અંદર પણ પરમાત્મા આંશિક રૂપે જ રહેલા છે. એટલે એમના જ્ઞાનને પણ પરમાત્માનું આંશિક જ્ઞાન જ કહી શકાય. એને પામીને પણ કોઇ પરમાત્માને પરિપૂર્ણપણે જાણવાનો દાવો ના કરી શકે.

સાધના દ્વારા પોતાની અંદર અને બહાર પરમાત્માનો જે આંશિક અનુભવ થાય છે એ પણ શાંતિ, સંતોષ અને આનંદ આપવા પૂરતો થઇ પડે છે. સરિતાના વિશાળ પ્રવાહમાંથી થોડાકની પાસે પહોંચીને એના અલ્પ પાણીનો પણ આસ્વાદ લેવામાં આવે તો તેથી તરસ મટે છે ને શાંતિ થાય છે. એવી રીતે અનુભવ આંશિક હોવા છતાં પણ પરમાત્માનો હોવાથી જીવનને કૃતાર્થ કરે છે. લોહ પારસના અગ્રભાગને અથવા એક ભાગને અડે તોપણ સુવર્ણ બને છે. આ શ્લોકમાં જે સંદેશ સમાયેલો છે તે સંદેશ નમ્રતાનો છે. જે પરમાત્માને ઓળખે છે એમની વાણી વિરમે છે. એમનું મન શાંત બને છે. પેલા સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકનો અર્થ બીજી રીતે કરીને કહીએ તો પરમાત્મા "મૂકમ્ કરોતિ વાચાલમ્" એટલે કે જે વાચાળ હોય છે, બહુ બોલે છે તેને મૂક કરે છે કે શાંતિ ધરે છે. "વાચાલમ્ કરોતિ મૂકમ્".

સદગુરુએ શિષ્યને આપેલો આ સ્વાનુભવસંપન્ન સદુપદેશ સૌને માટે કલ્યાણકારક છે, ઉપયોગી છે.

(૨)

નાહં મન્યે સુવેદતિ નો ન વેદતિ વેદ ચ ।

યો નસ્તદ્વેદ તદ્વેદ નો ન વેદતિ વેદ ચ ॥૨-૨॥

અર્થ

અહમ્ - હું • સુવેદ - પરમાત્માને સુચારુરૂપે સંપૂર્ણપણે જાણી ગયો છું. • ઇતિ ન મન્યે - એવું નથી માનતો.(અને એને) • ન વેદ - નથી જાણતો • ઇતિ - એવું પણ • નો - નથી સમજતો (કારણ કે) • વેદ ચ - જાણું છું પણ ખરો • નઃ - અમારામાંથી • યઃ - જે કોઇપણ • તત્ - તે બ્રહ્મને • વેદ - જાણે છે. • તત્

- (તે જ) મારા એ ઉદગાર અથવા અભિપ્રાયને • ચ - પણ • વેદ - જાણે છે. (કે) • વેદ - હું જાણું છું (અને એને) • ન વેદ - નથી જાણતો. • ઇતિ - એ બંનેચ • નો - નથી

ભાવાર્થ

આ શ્લોક આની પહેલાંના શ્લોકના અનુસંધાનમાં આગળ વધે છે. કોઈ પુરુષ ભોજન કરતો હોય એને પૂછવામાં આવે કે 'તે ભોજન કર્યું ?' તો તે કહે 'હા, ભોજન કર્યું.' તો એનું એ કથન ખોટું કહેવાતું નથી. અને જો એ એવું જણાવે કે હજુ ભોજન નથી કર્યું, તો એણે ભોજનને પૂરું ના કર્યું હોવાથી, એના એ શબ્દો પણ ખોટા નથી કહેવાતા. સરિતામાં સ્નાન કરનારે પૂરેપૂરું સ્નાન ના કર્યું હોય તો, એવું કહે કે સ્નાન કર્યું છે અને નથી પણ કર્યું. એવી રીતે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારના સંબંધમાં પણ સમજી લેવાનું છે. પરમાત્માનો અંતરંગ સાધના દ્વારા પોતાની અંદર સાક્ષાત્કાર કરનાર પણ એમના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર તો નથી જ કરતો. એટલે એ નમ્રતાની ભાષામાં જણાવે છે કે પરમાત્માને હું જાણું છું અને નથી જાણતો પણ. પરમાત્માને જાણવાનું મારું ગજું જ કેટલું છે ? મારી શક્તિ, સાધના અને સમજ પ્રમાણે મેં એમને જાણ્યા છે એટલે પરિપૂર્ણપણે જાણ્યા છે એવો દાવો મારાથી ના કરી શકાય. નાની કે મોટી ડોલ સમુદ્રના પાણીને પોતાની અંદર ભરી લે એટલે સમસ્ત સમુદ્રને પોતાની અંદર સમાવી લેવાનો દાવો કરી શકે ? ના. તો પછી એવું પણ કહી શકાય કે સમુદ્રના પાણીને એણે પોતાની અંદર સમાવ્યું જ નથી ? ના. એવું પણ કહી શકાય નહીં.

(3)

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥२-३॥

અર્થ

यस्य अमतम् - જે એમ માને છે કે પરમાત્મા નથી જણાતા • तस्य - તેને માટે • मतम् - તે જણાયેલા છે. (અને) • यस्य - જેનું • मतम् - એવું માનવું છે કે પરમાત્માને મેં જાણી લીધા છે. • सः - તે • न - નથી • वेद - જાણતા. • विज्ञानताम् - જાણવાનું અભિમાન કરનારા માટે (એ પરમાત્મા) • अविज्ञातम् - જણાયેલા નથી. (અને) • अविज्ञानताम् - જેમને જાણવાનું અભિમાન નથી એમને માટે • विज्ञातम् - જણાયેલા છે.

ભાવાર્થ

જે મહાપુરુષને આત્મવિકાસની અંતરંગ સાધના દ્વારા પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે તે મહાપુરુષ સર્વપ્રકારે શાંતિ પામે છે ને ધન્ય બને છે. એના મનમાં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું સહેજ પણ અભિમાન નથી હોતું. એ પરમાત્માના પરમ મહિમામાં મળી જાય છે. પરમાત્માની અનંતતાને અનુભવે છે. જાણે છે કે પરમાત્મા પોતે જ પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી ગમે તેવું શાસ્ત્રીય કે બૌદ્ધિક જ્ઞાન પણ એમની પાસે નથી પહોંચી શકતું. એ પરમાત્માનો પાર પામી નથી શકતું. પરમાત્માની કૃપાથી જ પરમાત્માને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જાણી શકાય છે; ને જે પરમાત્માને જાણી લે છે, પરમાત્માની પાસે પહોંચે છે, તે પરમાત્મામય બની જાય છે. એ પરમાત્માથી પૃથક્ રહેતો નથી. એ રીતે વિચારીએ તો, કોઈ એવું કહે કે મેં પરમાત્માને

જાણ્યા છે તો એનું કથન આદર્શ નથી. કારણ કે જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી હજુ સુધી કાર્ય કરે છે. પરમાત્માને જાણી અથવા પામી લીધા પછી, પારસના સંગ પછી લોઢું લોઢું રહેતું નથી અને મીઠાની પૂતળી સમુદ્રમાં મળ્યા પછી પૂતળી રહેતી નથી તેવી રીતે, જાણનાર રહેતો નથી. એનો વ્યક્તિગત અહંભાવ ઓગળી જાય છે. એ અને પરમાત્મા બંને જુદા જુદા રહેતા નથી. જે એમ કહે છે કે મેં પરમાત્માને જાણ્યા છે એનું અનુભવજ્ઞાન અધૂરું છે, અથવા એ વ્યવહારિક રીતે આવશ્યકતા જણાતાં એવું જણાવે છે. બાકી સ્વાનુભૂતિના સર્વોચ્ચ શિખર પર પહોંચ્યા પછી હું પરમાત્માને જાણી કે પામી ચૂક્યો છું એવા ભેદભાવયુક્ત ઉદગારોને કાઢવાના રહેતા નથી. સઘળું અદ્વૈત થાય છે. પરમાત્મામય બને છે, પછી કોણ બોલે ને શું બોલે ? જેની અંદર જાણવાનું અભિમાન નથી, અથવા જે પરમાત્મા સાથે અભેદ સાધીને એકાકાર અથવા એકરૂપ બની ગયો છે, તે જ એમને વાસ્તવિક રીતે જાણી શક્યા છે એવું કહી શકાય.

પરમાત્માને કોઈપણ અને જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે લેશ પણ ના જાણતું હોય તેવું થોડું છે ? જે એમને નથી માનતા તે પણ માને છે અને જાણતા નથી એવું કહેનારા પણ જાણે છે. એ અંદર છે, બહાર છે, ઉપર-નીચે, આગળ-પાછળ, સર્વત્ર છે. સંસારમાં એ જ લીલા કરે છે. શરીરની અંદર ચેતના બનીને એ જ વિરાજે છે. એ જ સૂર્યમાં, ચંદ્રમાં, તારકમાં, વૃક્ષ-વલ્લરી-પુષ્પમાં, પૃથ્વી-પવન-પાવકમાં, જળ-સ્થળમાં વાસ કરે છે. માતા બનીને માવજત કરે છે, પિતા બનીને પાલન. પતિ તથા પત્ની દ્વારા પોતાના પવિત્ર પ્રબળ પ્રેમને પ્રવાહિત કરે છે. ભાઈ તથા બહેનમાં રહીને આત્મીયતાનો અનુભવ કરાવે છે. મિત્રો મારફત મમત્વ બક્ષે છે. વિરોધીઓ તથા શત્રુઓનો સ્વાંગ સજીને સાવધ બનાવે છે. એ જ પવન, પાણી, આકાશ, અને અન્નમાં છે. એમને કોણ નથી ઓળખતું ? એમનાથી સર્વથા અપરિચિત જેવું કોણ છે ? જે છે તે સઘળું એ જ છે એટલે જે એવું કહે છે કે અમે એમને નથી જાણતા એમનું કથન સાચું નથી. અને જે એમ કહે છે કે અમે જાણીએ છીએ એ પણ બરાબર નથી. કારણ કે એમને સંપૂર્ણપણે જાણવાનું શક્ય નથી. જાણ્યા પછી જાણનારનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી.

(૪)

પ્રતિબોધવિદિતં મતમમૃતત્ત્વં હિ વિન્દતે ।
આત્મના વિન્દતે વીર્યં વિદ્યા વિન્દતેઽમૃતમ્ ॥૪॥

અર્થ

પ્રતિબોધવિદિતમ્ - ઉપર્યુક્ત પ્રતિબોધ અથવા સંકેતથી સાંપડેલું જ્ઞાન જ • મતમ્ - સાચું જ્ઞાન છે.
• હિ - કારણ કે એથી • અમૃતત્ત્વમ્ - અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્માને • વિન્દતે - પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે. • આત્મના - અંતર્માથી પરમાત્માથી • વીર્યમ્ - પરમાત્માને જાણવાની શક્તિ • વિન્દતે - મેળવે છે. (અને) • વિદ્યા - વિદ્યા અથવા જ્ઞાનથી • અમૃતમ્ - અમૃતરૂપ પરમાત્માને • વિન્દતે - પામે છે.

ભાવાર્થ

સ્વાનુભવ દ્વારા સાંપડેલી અને સિદ્ધ બનેલી ઉપરના શ્લોકમાં સૂચવેલી જ્ઞાનની દૃષ્ટિ જ સાચી જ્ઞાનદૃષ્ટિ છે. કોઈક બડભાગી પુરુષને જ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એવી વાસ્તવિક જ્ઞાનદૃષ્ટિ જ અમૃતપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી સંપન્ન બનાવે છે. એની જડતાને દૂર કરીને

એને નવજીવન અથવા ચેતન બક્ષે છે. એને સર્વપ્રકારનાં શોક, મોહ, ભય, ક્લેબ્ય, દૈન્ય, ક્લેશ, બંધન અને માલિન્યમાંથી મુક્તિ આપે છે. જીવનને અમૃતમય કરવાની કે સાર્થક બનાવવાની શક્તિ અનુભવસિદ્ધ આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કશામાં નથી.

(૫)

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२-५॥

અર્થ

ચેત્ - જો • ઇહ - આ માનવ શરીરમાં • અવેદીત્ - પરમાત્માને જાણી લીધા • અથ - તો તો • સત્યમ્ - સાદું • અસ્તિ - છે. • ચેત્ - જો • ઇહ - આ લોકમાં અથવા શરીર દરમિયાન • ન અવેદીત્ - પરમાત્માને ના જાણ્યા (તો) • મહતી - મહાન • વિનષ્ટિઃ - વિનાશ અથવા હાનિ છે. • ધીરાઃ - વિદ્વાન પુરુષો • ભૂતેષુ ભૂતેષુ - સર્વે પ્રાણીમાં • વિચિત્ય - પરમાત્મા છે એવું સમજીને • અસ્માત્ - આ • લોકાત્ - લોકમાંથી • પ્રેત્ય - પ્રયાણ કરીને • અમૃતાઃ - અમૃતમય • ભવન્તિ - બની જાય છે.

ભાવાર્થ

ભારતના પ્રાતઃસ્મરણીય પરમાત્મદર્શી મહાપ્રતાપી મહાપુરુષોના કહ્યા પ્રમાણે માનવજીવન અશાંતિમાંથી શાંતિમાં, અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતામાં, બંધનમાંથી મુક્તિમાં અને અસત્યમાંથી પરમ સત્યમાં પહોંચવા અથવા પરમાત્માને ઓળખવા માટે મળેલું છે. એનું પ્રમુખ પ્રયોજન એ જ છે. માનવજીવન મહાદુર્લભ છે. એની જે ક્ષણો વીતી રહી છે તે ખૂબ જ કિંમતી છે. એ મહામૂલ્યવાન પવિત્ર પળો કોઈયે ઉપાયે પાછી આવવાની નથી એવું સમજીને એમનો જેટલો બને તેટલો સદુપયોગ કરવા, એમને સ્વ અને પરના કલ્યાણકાર્યમાં લગાડવા તત્પર બનવું જોઈએ. આ જીવનની સાચી કમાણી પરમાત્માને જાણી લઈએ એ જ છે. આ લોકમાં શરીરને છોડતાં પહેલાં એ કમાણી કરી લઈએ તો સાદું. જે કમાવાનું હતું તે કામનું કમાયા એવું સમજી લેવું. અને જો પરમાત્મા પરમ ધનની એ કલ્યાણકારક કીમતી કમાણી ના કરી શક્યા, એ કમાણી કરવાની કલ્પના, યોજના કે કોશિશ પણ ના કરી, તો મોટામાં મોટું નુકસાન થયું - હાથે કરીને નુકસાન વહોરી લીધું, એવું સમજી લેવું. કબીર સાહેબે એવા માનવો માટે ગાયું છે કે:

બીત ગયે દિન ભજન બીના રે

બાલ અવસ્થા ખેલ ગવાઇ

જબ જોબન તબ માન ઘના રે ... બીત ગયે.

લાહે કારન મૂલ ગવાયો,

અજહું ન ગઇ મનકી તૃષ્ણા રે બીત ગયે

કહત કબીર સુનો ભાઇ સાધો,

પાર ઉતર ગયે સંતજના રે ... બીત ગયે.

એવો વસવસો આપણને ના રહી જાય એનું ખાસ અને અત્યારથી જ ધ્યાન રાખવાનું છે. વિદ્વાનોને કે સંતપુરુષોને એનો વસવસો નથી થતો. એ તો જીવનની પ્રત્યેક પળને પરમાત્મપરાયણ બનાવીને પ્રાણીમાત્રમાં પરમાત્માને પેખીને, સૌની સમુદ્ધતિ તથા સુખશાંતિ માટે શ્વાસ લે છે, જીવન-મુક્તિ અનુભવે છે, અને શરીર છૂટે છે ત્યારે આ લોકમાંથી પરમાત્માના પરમધામ પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે, અથવા વાસના કે કામનાથી રહિત બનીને પરમાત્માની પરમ ચેતનામાં મળી જાય છે, અમૃતમય અથવા ધન્ય થાય છે.

॥ ઇતિ કેનોપનિષદ દ્વિતીયઃ ખણ્ડઃ ॥

કેનોપનિષદ દ્વિતીય ખંડ સંપૂર્ણ

* * *

॥ અથ કેનોપનિષદ તૃતીયઃ ખણ્ડઃ ॥

કેનોપનિષદ તૃતીય ખંડ

(૧)

બ્રહ્મ હ દેવેભ્યો વિજિગ્યે તસ્ય હ બ્રહ્મણો વિજયે દેવા અમહીયન્ત ।

ત એક્ષન્તાસ્માકમેવાયં વિજયોઽસ્માકમેવાયં મહિમેતિ ॥૩-૧॥

અર્થ

બ્રહ્મ - પરબ્રહ્મ પરમાત્માએ . હ - જ . દેવેભ્યઃ - દેવોને માટે (એમને નિમિત્ત બનાવીને) . વિજિગ્યે - (અસુરો પર) વિજય મેળવ્યો. . હ - પરંતુ . તસ્ય - એ . બ્રહ્મણઃ - પરમાત્માના . વિજયે - વિજયમાં . દેવાઃ - ઇન્દ્રાદિ દેવોએ . અમહીયન્ત - પોતાના મહિમાનું અભિમાન કરવા માંડ્યું. . તે - એ . ઇતિ - એવું . એક્ષન્ત - સમજવા લાગ્યા (કે) . અયમ્ - આ . અસ્માકમ્ એવ - અમારો જ . વિજયઃ - વિજય છે. . અયમ્ - આ . અસ્માકમ્ એવ - અમારો જ . મહિમા - મહિમા છે.

ભાવાર્થ

આ ખંડમાં એક નાનીસરખી કથાને રજૂ કરવામાં આવી છે. એ કથા સરસ અને સહેતુક છે. ઉપનિષદના વિશાળ વાંક્રયમાં જુદેજુદે ઠેકાણે રસ પડે, પ્રેરણા મળે અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગહનતમ સિદ્ધાંતોને સહેલાઈથી સમજી શકાય તે માટે કથાઓનો સમાવેશ કરાયો છે. એ સુંદર સારગર્ભિત કથાઓ ચિરસ્મરણીય બની ગઈ છે. એમને લીધે ઉપનિષદના સુંદર સાહિત્યનું સૌંદર્ય વધ્યું છે. આ કથા પરમાત્માના પરમ જ્ઞાનના અનુસંધાનમાં એમના અસાધારણ મહિમાને દર્શાવવા માટે કહેવામાં આવી છે. એનો આરંભ કરતાં કહેવામાં આવે છે કે પૂર્વે દેવો અને દાનવોની વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. એ યુદ્ધમાં દાનવોએ પ્રખર પરાક્રમ દર્શાવીને દેવોને મુશ્કેલીમાં મૂકી દીધા ત્યારે પરમાત્માએ પોતાની સવિશિષ્ટ શક્તિથી દાનવોને પરાજિત કરી દેવોને વિજય અપાવ્યો. એ ઐતિહાસિક વિજય પરમાત્માની પરમકૃપાને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલો હોવાં છતાં દેવો એ વાતને વિસરી ગયા. પરમાત્માના પરમ મહિમાને પોતાનો મહિમા અને પરમાત્માના લોકોત્તર વિજયને પોતાનો વિજય સમજીને અતિશય અભિમાની બની ગયા અને એમની અસાધારણ શક્તિનાં બળગાં ફૂંકવા લાગ્યા. એમની યોગ્યતાને વધારે પડતી માની બેઠા.

(૨)

तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥३-२॥

અર્થ

તત્ - એવું પ્રસિદ્ધ છે કે એ પરમાત્માએ • એષામ્ - એ દેવોના (અભિમાનને) • વિજજ્ઞૌ - જાણી લીધું (અને એમના અભિમાનનો અંત આણવા) • તેભ્યઃ - એમની આગળ • હ - જ • પ્રાદુર્બભૂવ - સાકાર રૂપમાં પ્રકટ થયા. • તત્ - એને (યક્ષરૂપે પ્રકટેલા પેખીને પણ) • ઇદમ્ - આ • યક્ષમ્ - દિવ્ય યક્ષ • કિમ્ ઇતિ - કોણ છે એ વાતને • વ્યજાનત - દેવો ના જાણી શક્યા.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા અતર્યામી હોવાથી એમનાથી કશું પણ અજાણ્યું નથી હોતું. દેવોના મિથ્યાભિમાનને એ સમજી ગયા. સમજીને એનો કાંઈ પણ ઉપાય કર્યા વિના બેસી રહે તો તે પરમાત્મા શેના ? જીવ ભૂલ કરે છે, અહંકારથી અંધ બને છે, ને પરમાત્માને ભૂલે છે, તો પરમાત્મા એના પ્રત્યેની અનંત અહેતુકી અનુકંપાથી પ્રેરાઈને એની ભૂલને સુધારવાનો, એના અહંકારને ઓગાળવાનો અને એને પોતાનું ફરીવાર સ્મરણ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે વિષયગામી બને છે તેને સન્માર્ગગામી બનાવે છે. પથભ્રાંતને સાચા પથનું સ્મરણ કરાવીને પથ પર મુકે છે. એમની કૃપા અસીમ છે. જીવ એમને ભૂલે તોપણ એ જીવને નથી ભુલતા. જીવ એમનાથી વિમુખ થાય અથવા એમનો વિરોધી થાય તોપણ એ વિમુખ અથવા વિરોધી નથી બનતા. એ તો માતાની પરમ મમતાથી સદા સંપન્ન હોય છે. એમણે અહંકારની ગાઢ અસર નીચે આવેલા દેવોના દૃષ્ટિદોષને દુર કરવા યક્ષનું સ્વરૂપ લીધું. દેવોએ એમને જોયા તો ખરા પણ ઓળખ્યા નહિ. એટલી એમની અશક્તિ કહેવાય. જીવ ગમે તેટલું અભિમાન કરતો હોય તોપણ છે તો અલ્પજ્ઞ અને અલ્પ શક્તિવાળો જ. એનું અભિમાન અસ્થાને છે.

(૩)

तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं यक्षमिति तथेति ॥३-३॥

અર્થ

તે - એ ઇન્દ્રાદિ દેવોએ • અગ્નિમ્ - અગ્નિદેવને • ઇતિ - એવું • અબ્રુવન - કહ્યું • જાતવેદઃ - હે જાતવેદા • એતત્ - એ વાતની • વિજાનીહિ - સારી પેઠે માહિતી મેળવો • ઇદમ યક્ષમ્ - આ યક્ષ • કિમ્ ઇતિ - કોણ છે • તથા ઇતિ - અગ્નિએ કહ્યું કે સારું.

ભાવાર્થ

યક્ષના એવા અદ્ભૂત આશ્ચર્યકારક અસાધારણ સ્વરૂપને જોઈને દેવોને ખૂબ જ વિસ્મય થયો. એ સ્વરૂપના રહસ્યને એ સમજી શક્યા નહીં. એમને થયું કે આ યક્ષ કોણ હશે ? એમની પાસે પહોંચીને એના વિશે શક્યા એટલી સઘળી માહિતી મેળવવાનું કાર્ય એમણે અગ્નિદેવને સોંપ્યું. અગ્નિને માટે અહીં જાતવેદા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અગ્નિદેવ અત્યંત ઓજસ્વી છે, સૌના સાક્ષી છે, વેદાર્થને જાણનારા છે, અને જગતના જુદાજુદા પદાર્થોને જાણે છે, એટલા માટે એમને જાતવેદા કહ્યા છે. દેવોએ એમને પોતાના પ્રતિનિધિ બનાવ્યા.

(૪)

તદભ્યદ્રવતમભ્ય વદત્કોઽસીત્યગ્નિર્વા ।
અહમસ્મીત્યબ્રવીજ્જાતવેદા વા અહમસ્મીતિ ॥૪॥

અર્થ

તત્ - એની પાસે (અગ્નિદેવ) • અભ્યદ્રવત્ - દોડીને પહોંચી ગયા. • તમ્ - એ અગ્નિદેવને • અભ્યવદત્ - (એ અલૌકિક યક્ષે) પૂછ્યું • કઃ અસિ ઇતિ - કે તું કોણ છે. • અબ્રવીત - (અગ્નિએ) જણાવ્યું કે • અહમ્ - હું • વૈ અગ્નિઃ - પ્રખ્યાત અગ્નિદેવ • અસ્મિ ઇતિ - છું. • અહમ્ વૈ - હું જ • જાતવેદાઃ - જાતવેદા નામથી • અસ્મિ ઇતિ - જાણીતો છું.

ભાવાર્થ

અગ્નિદેવે વિચાર્યું કે યક્ષની માહિતી મેળવવી એમાં શું ? એમાં કયા મોટા પરાક્રમની આવશ્યકતા છે ? એની માહિતી હમણાં જ મેળવી લઉં છું. એ અહંકારથી ઉન્મત્ત બનીને યક્ષની પાસે પહોંચી ગયા. યક્ષે એમનો પરિચય પૂછ્યો તો એમણે ભારે ગૌરવપૂર્વક જણાવ્યું કે 'મારું નામ જાતવેદા છે. હું સંસારમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ અગ્નિ છું.'

(૫)

તસ્મિન્સ્ત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપીદૈર્વ સર્વં દહેયં યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ॥૩-૫॥

અર્થ

તસ્મિન્ સ્ત્વયિ - એ નામવાળા તારામાં • કિં વીર્યમ્ - શી શક્તિ છે • ઇતિ - તે બતાવ. (ત્યારે અગ્નિએ ઉત્તર આપ્યો કે) • અપિ - જો (ચાહું તો) • પૃથિવ્યામ્ - પૃથ્વીમાં • યત્ ઇદમ્ - આ જે કાંઈપણ છે • ઇદમ્ સર્વમ્ - તે બધાને • દહેયમ્ ઇતિ - બાળીને ભસ્મ કરી દઉં.

ભાવાર્થ

યક્ષે અગ્નિદેવનો પરિચય પામીને પ્રસન્નતાપૂર્વક પૂછ્યું કે 'તારી શક્તિ કેવીક છે ?' તો અગ્નિદેવને એ સાંભળીને ખૂબ જ નવાઇ લાગી. એમને થયું કે મારા સામર્થ્યથી સૌ કોઈ સુપરિચિત હોવા છતાં આ યક્ષ મારા સામર્થ્ય વિશે પ્રશ્ન પૂછે છે ! એમણે જણાવ્યું કે 'મારા લોકોત્તર સામર્થ્યનું વર્ણન મારે જ કરવું પડશે ? હું ધારું તો સમસ્ત સંસારને ક્ષણવારમાં જ ભસ્મિભૂત કરી શકું તેમ છું.'

(૬)

તસ્મૈ તૃણં નિદધાવેતદ્દહેતિ । તદુપપ્રેયાય સર્વજવેન તન્ન શશાક ।
દગ્ધું સ તત એવ નિવવૃત્તે નૈતદશકં વિજ્ઞાતું યદેતચક્ષમિતિ ॥૩-૬॥

અર્થ

(એ અલૌકિક યક્ષે) તસ્મૈ - એ અગ્નિદેવ આગળ • તૃણમ્ - એક તણખલું • નિદધૌ - રાખ્યું (અને જણાવ્યું કે) • એતત્ - આને • દહ ઇતિ - બાળી નાખ. • સઃ - એ • સર્વજવેન - સંપૂર્ણ શક્તિ સાથે • તત્ ઉપપ્રેયાય - એ તણખલા પર તૂટી પડ્યો. (તોપણ) • તત્ - એને • દગ્ધમ્ - બાળવામાં • ન એવ શશાક - સમર્થ ના થયો. • તતઃ - ત્યારે ત્યાંથી • નિવવૃત્તે - પાછો ફર્યો (અને દેવો પાસે પહોંચીને કહેવા લાગ્યો

કે) • એતત્ - એને • વિજ્ઞાતુમ્ - જાણી • ન અશકમ્ - ના શક્યો કે • એતત્ - આ • યક્ષ - યક્ષ • યત્ ઇતિ - સાચેસાચ કોણ છે.

ભાવાર્થ

યક્ષે કહ્યું, 'એમ ? તું સમસ્ત સંસારને ક્ષણવારમાં બાળીને ભસ્મ કરી શકે છે ? તો તો તારી શક્તિ અતિશય અસાધારણ અને અનુપમ કહેવાય. તારી આગળ આ નાના સરખા તણખલાને મૂક્યું છે. તું તેને બાળી દે.'

અગ્નિએ તણખલાને બાળવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની સમગ્ર શક્તિને કામે લગાડી. પરંતુ કઠિન પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરોને સહેલાઈથી આપનારા વિદ્યાર્થીઓ કેટલીકવાર સરળ પ્રશ્નોની પરીક્ષામાં અટવાઈ જાય છે ને નાપાસ થાય છે તેમ અગ્નિદેવથી એ સાધારણ તણખલાને ના બાળી શકાયું, એમનો અહંકાર ઓગળવા લાગ્યો. દેવોની પાસે પાછા જઈને એમણે એમની અશક્તિનો એકરાર કર્યો. સમસ્ત સૃષ્ટિને અને વેદજ્ઞાનને જાણવાનો દાવો કરનારા અગ્નિદેવ યક્ષના રહસ્યને ના જાણી શક્યા. જ્ઞાનના ગુમાનની કેટલી બધી કરુણતા !

(૭)

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥३-७॥

અર્થ

અથ - ત્યારે • વાયુમ્ - વાયુદેવને • અબ્રુવન્ - (દેવોએ) જણાવ્યું • વાયો - વાયુદેવ ! • એતત્ - એ વાતની • વિજાનીહિ - માહિતી મેળવો • એતત્ - એ • યક્ષમ્ - યક્ષ • કિમ્ ઇતિ - કોણ છે • તથા ઇતિ - (વાયુએ કહ્યું કે) સારું.

ભાવાર્થ

એ અલૌકિક યક્ષની માહિતી મેળવવામાં અગ્નિદેવને સફળતા ના મળી એ કાંઈ જેવી તેવી વાત ન હતી. દેવો એથી વિસ્મિત બનીને વિચારમાં પડી ગયા. યક્ષના રહસ્યને જાણવાની એમની આકાંક્ષા વધારે તીવ્રતા પર પહોંચી. પરિણામે એમણે વાયુદેવને યક્ષની પાસે મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો.

(૮)

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा ।
अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥३-८॥

અર્થ

તત્ - એની પાસે • અભ્યદ્રવત્ - (વાયુદેવ) દોડી ગયા • તમ્ - એમને • અભ્યદ્રવત્ - (એ દિવ્ય યક્ષે) પૂછ્યું • કઃ અસિ ઇતિ - તું કોણ છે • અબ્રવીત્ - (ત્યારે વાયુએ) જણાવ્યું • અહમ્ - હું • નૈ વાયુઃ - પ્રસિદ્ધ વાયુદેવ • અસ્મિ ઇતિ - છું • અહમ્ વૈ - હું જ • માતરિશ્વા - માતરિશ્વાના નામથી • અસ્મિ ઇતિ - પ્રખ્યાત છું.

ભાવાર્થ

વાયુદેવને થયું કે અગ્નિને ભલે સફળતા ના મળી પરંતુ મને તો મળશે જ. હું યક્ષના રહસ્યને ઉકેલી શકીશ. યક્ષ એમની ઓળખાણ માગી. એટલે એમણે ગૌરવપૂર્વક જણાવ્યું કે 'મને સંસારમાં સૌ કોઈ ઓળખે છે. મારું નામ વાયુદેવ અથવા માતરિશ્વા છે.'

(૯)

तस्मिँस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥૩-૯॥

અર્થ

તસ્મિન સ્ત્વયિ - એ નામવાળા તારી અંદર • કિં વીર્યમ્ - શું સામર્થ્ય છે. • ઇતિ - તે કહે (ત્યારે વાયુદેવે જણાવ્યું કે) • અપિ - જો (ચાહું તો) • પૃથિવ્યામ્ - પૃથ્વીમાં • યત્ ઇદમ્ - આ જે કાંઈ છે. • ઇદમ્ સર્વમ્ - એ સર્વને • આદદીયમ્ ઇતિ - ઉપાડી લઈ, આકાશમાં ઉડાડી દઉં.

ભાવાર્થ

વાયુદેવને યક્ષ પૂછ્યું કે તારામાં કેવીક શક્તિ છે ? તો એના ઉત્તરમાં વાયુદેવે ગૌરવપૂર્વક જણાવ્યું કે 'મારી શક્તિ ? મારી શક્તિ અનંત છે. હું જો ઇચ્છું તો સંસારના સઘળા પદાર્થોને, અરે સમગ્ર સંસારને ક્ષણવારમાં ઉપાડીને ક્યાંય ઉડાડી દઉં. એનો પત્તો પણ ના લાગવા દઉં.'

(૧૦)

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न ।
शशाकादतुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥૩-૧૦॥

અર્થ

(એ યક્ષે) તસ્મૈ - વાયુદેવની આગળ • તૃણમ્ - એક તણખલાને • નિદઘૌ - રાખ્યું (અને કહ્યું કે) • એતત્ - આ તણખલાને • આદત્સ્વ ઇતિ - ઉપાડ અથવા ઉડાડ • સઃ - એ વાયુએ • સર્વજવેન - પોતાની સમગ્ર શક્તિથી • ઉપપ્રેયાય - એની ઉપર આક્રમણ કર્યું (તોપણ) • તત્ - એને • આદૃતામ્ - ઉપાડવા કે ઉડાડવામાં • ન એવ શશાક - કોઈ રીતે સફળ ના થયો • તતઃ - ત્યારે (ત્યાંથી) • નિવવૃતે - પાછો ફર્યો (અને દેવોને એણે જણાવ્યું કે) • એતત્ - આ • વિજ્ઞાતુમ્ - જાણવામાં • ન અશકમ્ - મને સફળતા ના મળી (કે) • એતત્ - આ • યક્ષમ્ - યક્ષ • યત્ ઇતિ - કોણ છે.

ભાવાર્થ

યક્ષે વાયુદેવનો પરિચય પામીને એમની આગળ અગ્નિદેવની આગળ મૂકેલું તેમ એક તણખલું મૂક્યું અને એને હઠાવવાની આજ્ઞા કરી. તણખલાનો મારી આગળ શું હિસાબ છે, એને હમણાં જ હઠાવીને જોતજોતામાં ઉડાડી દઉં છું - એવું માનીને એને ઉડાડવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ સંપૂર્ણ શક્તિને અજમાવવા છતાં પણ તણખલું હાલ્યું પણ નહીં ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયું, સમસ્ત સંસારને ઉડાડી દેવાનો દાવો કરનારને એક તણખલાને હલાવવામાં નિષ્ફળતા મળી. વિષાદગ્રસ્ત વદને પાછા ફરીને એમણે દેવોને બધી હકિકત કહી. યક્ષના રહસ્યને ઉકેલી શકાયું નહીં.

(૧૧)

અથેન્દ્રમબ્રુવન્મઘવન્નેતદ્વિજાનીહિ કિમેતઘક્ષમિતિ ।
તથેતિ તદ્ભ્યદ્રવતસ્માતિરોદધે ॥૩-૧૧॥

અર્થ

અથ - એ પછી • ઇન્દ્રમ્ - ઇન્દ્રને • અબ્રુવન્ - દેવોએ કહ્યું • મઘવન્ - હે ઇન્દ્રદેવ ! • એતત્ - એ વાતને • વિજાનીહિ - જાણી લો • એતત્ - આ • યક્ષમ્ - યક્ષ • કિમ્ ઇતિ - કોણ છે. (ત્યારે ઇન્દ્રએ કહ્યું) • તથા ઇતિ - સારું • તત્ અભ્યદ્રવત્ - એ યક્ષ પાસે પહોંચ્યા. (પરંતુ યક્ષ) • તસ્માત્ - એમની આગળથી • તિરોદધે - અદૃશ્ય થઇ ગયો.

ભાવાર્થ

દેવો નિરાશ થઇને પાછા પડે તેવા ન હતા. યક્ષની માહિતી મેળવવાનો તેઓ નિર્ણય કરી ચુકેલા. એટલે એમણે એમના અધીશ્વર ઇન્દ્રને એ કામ સોંપ્યું. ઇન્દ્રને થયું કે હું તો મારી સવિશેષ શક્તિથી યક્ષનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરીશ જ. એમને સ્વાભાવિક રીતે એમની શક્તિનું અભિમાન હતું. પરંતુ એ અભિમાન પર કઠોર કુઠારાઘાત કરતો હોય તેમ, યક્ષ એમની આગળથી, એ પાસે પહોંચે એ પહેલાં જ અદૃશ્ય થયો. બીજા દેવોની સાથે તો એણે વાર્તાલાપ પણ કર્યો, પરંતુ એમના અધિપતિને વાર્તાલાપનો અવસર પણ ના આપ્યો. એ જોઇને ઇન્દ્રને વિસ્મય થયો.

(૧૨)

સ તસ્મિન્નેવાકાશે સ્ત્રિયમાજગામ બહુશોભમાનામુમાં ।
હૈમવર્તી તૌહોવાચ કિમેતઘક્ષમિતિ ॥૩-૧૨॥

અર્થ

સઃ - તે ઇન્દ્ર • તસ્મિન્ એવ - એ જ • આકાશે - આકાશ પ્રદેશમાં • બહુશોભાનામ્ - અત્યંત સૌંદર્યમયી • સ્ત્રિયમ્ - સ્ત્રી • હૈમવર્તીમ્ - હિમાલય કુમારી • ઉમામ્ - ઉમા પાસે • આજગામ - આવી પહોંચ્યા • તામ્ - તેને • ઉવાચ - કહ્યું • એતત્ - એ • યક્ષમ્ - યક્ષ • કિમ્ ઇતિ - કોણ હતો

ભાવાર્થ

યક્ષને પોતાની આગળથી અદૃશ્ય થયેલો જોઇને ઇન્દ્રને આશ્ચર્ય સાથે દુઃખ તો થયું જ, પરંતુ એ દુઃખ સ્વલ્પ સમયમાં જ સુખમાં પરિણમ્યું. એમણે જોયું તો યક્ષના સ્થાન પર અતિશય સૌંદર્યમયી હિમાલયપુત્રી ઉમાદેવી દેખાઇ. એને બ્રહ્મવિદ્યાના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જેવી સમજીને એ પ્રસન્નતાપૂર્વક જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઇને એની પાસે પહોંચ્યા. એ એની વિશેષ શક્તિથી યક્ષના વાસ્તવિક સ્વરૂપ સંબંધમાં પ્રકાશ પાડી શકશે એવી વિશેષ આશાથી એમણે એની માહિતી આપવાની પ્રાર્થના કરી.

॥ ઇતિ કેનોપનિષદ તૃતીયઃ ખણ્ડઃ ॥

કેનોપનિષદ તૃતીય ખંડ સમાપ્ત

* * *

॥ અથ કેનોપનિષદ ચતુર્થઃ ખણ્ડઃ ॥

કેનોપનિષદ ચતુર્થ ખંડ

(૧)

સા બ્રહ્મેતિ હોવાચ બ્રહ્મણો વા એતદ્વિજયે ।
મહીયધ્વમિતિ તતો હૈવ વિદાન્ચકાર બ્રહ્મેતિ ॥૪-૧॥

અર્થ

સા - એ દેવીએ . હ ઉવાચ - સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવ્યું કે . બ્રહ્મ ઇતિ - એ તો પરમાત્મા પોતે જ છે . બ્રહ્મણઃ વૈ - એ પરમાત્મા જ . એતદ્વિજયે - એ વિજયમાં . મહીયધ્વમ્ ઇતિ - તમે સૌએ તમારો મહિમા માની લીધેલો . તતઃ એવ - એ કથનથી જ . હ - નિશ્ચયાત્મક રીતે . વિદાંચકાર - (ઇન્દ્રે) સમજી લીધું (કે) . બ્રહ્મ ઇતિ - યક્ષ બ્રહ્મ છે .

ભાવાર્થ

ઇન્દ્રની પ્રાર્થના પ્રત્યુત્તરરૂપે ભગવતી બ્રહ્મજ્ઞાનસ્વરૂપ ઉમાદેવીએ જણાવ્યું કે પરમાત્મા પોતે જ એ યક્ષના સ્વરૂપે પ્રકટ બનેલા. અસુરો સાથેના યુદ્ધમાં એમની શક્તિ તથા કૃપાથી જ તમે વિજયી બનેલા. પરંતુ એમના મહિમાને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક સમજીને એ વિજયનો યશ એમને આપવાને બદલે, મિથ્યાભિમાનથી પ્રેરાઇને એ વિજયને તમે તમારો માની બેઠા. એમના મહિમાને તમે અજ્ઞાનને લીધે તમારો જાણ્યો. એમને લીધે તો તમારું ને સમસ્ત સંસારનું અસ્તિત્વ છે, અને એમને લીધે જ સૌ કોઇ કાર્ય કરી શકે છે. છતાં તમે એ હકીકતને ભૂલી ગયા. એટલે તમને એ મિથ્યાભિમાનમાંથી મુક્ત કરવા માટે એમણે યક્ષનું રૂપ લઇને તમારી અલ્પતાનું ભાન કરાવ્યું. હવે એમના મહિમાને જાણી લો.

(૨)

તસ્માદ્વા એતે દેવા અતિતરામિવાન્યાન્દેવાન્યદગ્નિર્વાયુરિન્દ્રસ્તે ।
હ્યેનન્નેદિષ્ઠં પસ્પર્શુસ્તે હ્યેનત્પ્રથમો વિદાન્ચકાર બ્રહ્મેતિ ॥૪-૨॥

અર્થ

તસ્માત્ વૈ - એટલા માટે . એતે દેવાઃ - એ ત્રણે દેવો . યત્ - જે . અગ્નિઃ - અગ્નિ . વાયુઃ - વાયુ . ઇન્દ્રઃ - ઇન્દ્રના નામથી પ્રખ્યાત છે . અન્યાન્ - બીજા (ચંદ્રમા જેવા) . દેવાન્ - દેવો કરતાં . અતિતરામ્ ઇવ - જાણે કે શ્રેષ્ઠ છે . હિ - કારણ કે . તે - એમણે જ . એનત્ નેદિષ્ઠમ્ - એ અત્યંત પ્રિય સમીપસ્થ પરમાત્માને . પસ્પૃશુઃ - એમની પાસે પહોંચીને અનુભવ્યા . તે હિ - એમણે જ . એનત્ - એમને . પ્રથમઃ - સૌની પહેલાં . વિદાંચકાર - જાણ્યા (કે) . બ્રહ્મ ઇતિ - એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે .

ભાવાર્થ

પરમાત્માની પાસે પહોંચવાનું, એમને અનુભવવાનું, અને એમના મહિમાને જાણવાનું સદ્ભાગ્ય સૌથી પહેલાં અગ્નિ, વાયુ અને ઇન્દ્રને જ સાંપડી શકેલું. એમના સિવાયના દેવો એ સદ્ભાગ્યથી વંચિત હતા. તેથી બીજા બધા દેવો કરતાં એ ત્રણે દેવો વધારે ભાગ્યશાળી અને શ્રેષ્ઠ છે. પરમાત્માના વાસ્તવિક મૂળભૂત મંગલમય મહિમાને એ ત્રણે દેવો સૌથી પહેલાં સમજી શક્યા.

(૩)

તસ્માદ્વા ઇન્દ્રોઽતિતરામિવાન્યાન્દેવાન્સ હ્યેનન્નેદિષ્ટં ।
પસ્પર્શ સ હ્યેનત્પ્રથમો વિદાન્ચકાર બ્રહ્મેતિ ॥૪-૩॥

અર્થ

તસ્માદ વૈ - એટલા માટે • ઇન્દ્રઃ - ઇન્દ્ર • અન્યાન્ દેવાન્ - બીજા દેવો કરતાં • અતિતરામ્ ઇવ - જાણે કે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. • હિ - કારણ કે • સઃ - એમણે • એનત્ ન્દિષ્ટમ્ - એ પરમપ્રિય સમીપવર્તી પરમાત્માને • પસ્પર્શ - સૌથી પહેલાં અનુભવ્યા • સ હિ - એમણે જ • એનત્ - એમને • પ્રથમઃ - બીજા દેવો કરતાં પહેલાં • વિદાંચકાર - સારી રીતે જાણી લીધા (કે) • બ્રહ્મ ઇતિ - એ બ્રહ્મ છે.

ભાવાર્થ

ત્રણે દેવોમાં પણ ઇન્દ્રનું સ્થાન સૌથી આગળ પડતું અથવા ઉત્તમ છે, કારણ કે ઉમાદેવીના અસાધારણ અનુગ્રહથી સૌથી પહેલાં એમણે જ પરમાત્માને જાણી લીધા અને એમના અલૌકિક મહિમાને પણ ઓળખી લીધો. અગ્નિ તથા વાયુદેવ કરતાં એ દૃષ્ટિએ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે.

(૪)

તસ્યૈષ આદેશો યદેતદ્વિદ્યુતો વ્યદ્યુતદાઇતીન્ ।
ન્યમીમિષવદા ઇત્યધિદૈવતમ્ ॥૪-૪॥

અર્થ

તસ્ય - એ પરમાત્માનો • એષઃ - એ • આદેશઃ - સૂચિત સદુપદેશ છે. • યત્ - જે • એતત્ - આ • વિદ્યુતઃ - વિજળીના • વ્યદ્યુતત્ આ - ચમત્કાર જેવું • ઇતિ - (ક્ષણભંગુર) છે • ઇત્ - તેમજ જે • ન્યમીમિષવત્ - નેત્રોના પલકાર સમાન છે • ઇતિ - એવી રીતે • અધિદૈવતમ્ - એ આધિદૈવિક ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ

યક્ષની આ કથાનો સાર સારી પેઠે સમજવા જેવો છે. સંસારમાં દેવો પણ છે, દાનવો પણ છે. દેવો એટલે શુભ ભાવો, વિચારો, વૃત્તિઓ, સંસ્કારો, પરિબળો અને દાનવો એટલે અશુભ ભાવો, વિચારો, વૃત્તિઓ, સંસ્કારો, પરિબળો. એ બંનેનો ગજગ્રાહ બહાર સંસારમાં અને અંદર માનવના મનમાં ચાલ્યા જ કરે છે. માનવ એ સંઘર્ષમાં સફળ થાય તો એને એનું અભિમાન ના થવું જોઈએ. જીવનમાં જે વિજય મળે છે, સંપત્તિ જડે છે, યશની, સુખની, શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એનું કારણ પરમાત્મા હોય છે. પરમાત્માની પરમ કૃપાથી અથવા અસાધારણ શક્તિથી જ એ બધું શક્ય બને છે. દેવોનો દાનવો પરનો વિજય પરમાત્માને લીધે જ થતો હોય છે. એ જ સાધક કે શરણાગતના પ્રેરક છે, સંરક્ષક છે, સર્વેશ્વર છે. એ વાતને વિસરીને જે મિથ્યાભિમાનમાં ડૂબે છે તે ભૂલ કરે છે અને નાશને નોતરે છે. માનવે, અને ખાસ કરીને સાધકે સઘળાં સંજોગોમાં સરળ, નમ્રાતિનમ્ર, નિરહંકાર બનીને સઘળો યશ પરમાત્માને જ પ્રદાન કરતાં શીખવું જોઈએ. માનવ પોતાની મેળે, ગમે તેવો ગર્વ કે ધમંડ રાખે તોપણ, એક તણખલાને પણ તોડી કે હઠાવી શકે તેમ નથી. જે ગર્વ કરે છે તે છેવટે હારે છે. નિરાશ અને નાસીપાસ થાય છે, પસ્તાય છે.

આ ઉપનિષદમાં પરમાત્મા યક્ષરૂપે પ્રકટે છે અને યક્ષના તિરોધાન પછી પરમસૌન્દર્યમયી ભગવતી ઉમાદેવીનું પ્રાકટ્ય થાય છે એવું વર્ણન આવે છે. સાકાર પરમાત્માની વિચારધારા કે કલ્પના એવી રીતે ઉપનિષદ જેટલી પુરાતન છે. એ વર્ણનમાં પરમાત્માની સાકાર ઉપાસનાનું બીજ રહેલું છે.

હવે ઉપનિષદના આ મંત્રમાં ઋષિએ સાંકેતિક રીતે સૂચવેલી વાતને વિચારીએ. પરમાત્માની સાચી માહિતી કોણ પૂરી પાડે છે ? બ્રહ્મવિદ્યા. ભગવતી ઉમાદેવીની જેમ સાધકના જીવનમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રકાશ પ્રકટે છે ત્યારે સાધકની સઘળી શંકા શમી જાય છે અને ભ્રાંતિ દૂર થાય છે.

ઇન્દ્રને યક્ષ વિશે જાણવાની ઇચ્છા તો થઇ, પરંતુ યક્ષ એમની આગળથી અદૃશ્ય થઇ ગયો, એવી રીતે સાધકને કેટલીકવાર પરમાત્મદર્શનની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પરમાત્મા એને પોતાની સાધારણ ઝાંખી કરાવીને, એની પ્રેમભક્તિને પ્રબળ બનાવવા માટે એની આગળથી અદૃશ્ય થઇ જાય છે. એ ઝાંખી આકાશમાં ચમકીને અદૃશ્ય થનારી ચપલા જેવી અથવા આંખના પલકારા જેવી ક્ષણજીવી હોવા છતાં સુખદ હોય છે.

એ મંત્રનો બીજો સૂચિતાર્થ એવો છે કે જીવન અને એમાં જે કંઈ છે તે બધું જ ચપલાના ચમકાર અથવા પાંપણના પલકારની પેઠે ક્ષણિક અથવા અનિત્ય છે. એનો લાભ લઇને નિત્ય સનાતન પરમાત્માની પાસે પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જીવનની સાચી સફળતા તેમજ સાર્થકતા એમાં જ સમાયેલી છે.

(૫)

अथाध्यात्मं यद्देतद्गच्छतीव च मनोऽनेन ।
चैतदुपस्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥४-५॥

અર્થ

અથ - હવે • અધ્યાત્મમ્ - આધ્યાત્મિક (સંદેશ આપવામાં આવે છે.) • યત્ - જે • મનઃ - મન • એતત્ - આ (બ્રહ્મ)ની પાસે • ગચ્છતિ ઇવ - જતું હોય એવું લાગે છે. • ચ - અને • એતત્ - આ બ્રહ્મને • અભીક્ષણમ્ - નિરંતર • ઉપસ્મરતિ - ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક યાદ કરે છે. • અનેન - આ મન દ્વારા જ • સંકલ્પઃ ચ - સંકલ્પ અથવા એ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારની ઉત્કટ ઇચ્છા પણ થાય છે.

ભાવાર્થ

એ આખ્યાયિકાનો અન્ય આધ્યાત્મિક અર્થ પણ અહીં બતાવવામાં આવ્યો છે. એ અર્થ પ્રમાણે વિચારીએ તો ઇન્દ્ર મન છે. મનને સાધનામાં જોડી સાધક સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર માટે અથવા પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ દર્શનને માટે પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ એ સાક્ષાત્કાર અથવા દર્શનનો લાભ એને સહેલાઇથી નથી મળતો. એથી એનું સંકલ્પબળ વધારે ને વધારે બળવાન બને છે, એની સાધના સતતતા ધારણ કરે છે, એને એનો પરમાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. ત્યારે ભગવતી હૈમવતી ઉમાદેવીનું એટલે કે પરમાત્માની પરમકૃપાનું એના જીવનમાં અવતરણ થાય છે. પછી પરમાત્મદર્શન દૂર રહેતું નથી. ઉષાના પ્રાકટ્ય પછી સૂર્યોદય સહજ બને છે તેમ એ કૃપાથી જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સ્વાભાવિક રીતે થઇ રહે છે. સાધકની આરંભની આવશ્યકતા આદર્શપરાયણ, એકનિષ્ઠ, નિર્મળ અને મંગલ મનની છે.

(૬)

તદ્દ તદ્દનં નામ તદ્દનમિત્યુપાસિતવ્યં સ ય ।
 एतदेवं वेदाभि ह्येनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥४-६॥

અર્થ

તત્ - તે પરમાત્મા • તદ્દનમ્ - (સૌના પ્રિય અથવા પ્રાપ્ય હોવાથી) તદ્દન • નામ હ - નામથી પ્રસિદ્ધ છે. (એટલા માટે) • તદ્દનમ્ - એ સૌના પરમપ્રિય અને સૌની કામનાના કારણ છે. • ઇતિ - એવું માનીને • ઉપાસિતવ્યમ્ - એમની ઉપાસના કરવા જોઈએ. • સઃ યઃ - જે પણ સાધક • એતત્ - એમને • એવમ્ - એવી રીતે (ઉપાસીને) • વેદ - જાણી લે છે. • એનમ્ હ - એને નિશ્ચયપૂર્વક • સર્વાણિ - સઘળાં • ભૂતાનિ - પ્રાણી • અભિ - બધી બાજુથી કે સર્વપ્રકારે • સંવાંછતિ - હૃદયથી યાહે છે, અથવા એ સર્વનો પ્રિય બની જાય છે.

ભાવાર્થ

એ પરમાત્માને અહીં એક અવનવા તદ્દન નામે ઓળખવામાં આવ્યા છે. એ નામનું રહસ્ય પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. પરમાત્મા કરતાં વધારે સમીપ અને પ્રિય સંસારમાં બીજું કોઈ જ નથી. બીજું કશુંક જો જરાપણ પ્રિય અથવા પ્રેમાસ્પદ લાગતું હોય તો પરમાત્માને લીધે જ લાગે છે. માનવમાત્ર એક અથવા બીજી રીતે એમને જ યાહે છે, અને પામવાના પ્રયત્નો કરે છે. એ જ પરમ સુખરૂપ, શાંતિરૂપ અને આનંદ છે. સૌના, સમસ્ત જડચેતનાત્મક જગતના જીવન પણ એ જ છે. એવું સમજીને એમની ઉપાસના કરવાથી સર્વપ્રકારે લાભ થાય છે. માનવ એમને ઓળખીને એમનામય બની જાય છે. પરમાત્માની પરમકૃપાની પ્રાપ્તિ કરનારા એ સાધકને જગતના બધા જીવો પ્રેમની નિર્મળ નજરે નિહાળે છે. કોઈને એનો ભય લાગતો નથી. એનાથી કોઈને હાનિ નથી પહોંચતી. સૌની સાથે એ અખંડ આત્મીયતાનો અનુભવ કરે છે.

(૭)

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मी वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥४-७॥

અર્થ

ભો - હે ગુરુદેવ • ઉપનિષદમ્ - બ્રહ્મ સંબંધી રહસ્યમયી વિદ્યાનો • બ્રૂહિ - ઉપદેશ આપો • ઇતિ - એવી (શિષ્યની પ્રાર્થનાના પ્રત્યુત્તરમાં ગુરુદેવે જણાવ્યું કે) • તે - તને • ઉપનિષદ્ - રહસ્યમય બ્રહ્મવિદ્યા • અબ્રૂમ - કહી બતાવી • ઇત્ - એવી રીતે (સમજી લે).

ભાવાર્થ

સદગુરુ પાસે શિષ્ય જિજ્ઞાસુ બનીને શા માટે જાય છે ? બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરવા અને એ બ્રહ્મવિદ્યા દ્વારા પરમાત્માને ઓળખવાની શક્તિ મેળવવા. એવા ઉત્તમ કલ્યાણકારક પ્રયોજનની પૂર્તિની શુભેચ્છાથી પ્રેરાઈને સદગુરુની પાસે પહોંચેલા શિષ્યને સદગુરુએ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો. એથી ગુરુ તથા શિષ્ય બંને કૃતાર્થ થયા. આત્માનું પરમકલ્યાણ કરનારી કલેશહારિણી બ્રહ્મવિદ્યાની બરાબરી બીજી કોઈયે વિદ્યાથી નથી થઈ શકે તેમ.

(૮)

तसै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥४-८॥

અર્થ

તસ્યૈ - એ બ્રહ્મવિદ્યાના • તપઃ - તપ • દમઃ - મન તથા ઇન્દ્રિયોનો સંયમ (અને) • કર્મ - કર્મ • ઇતિ - એ ત્રણે • પ્રતિષ્ઠાઃ - આધાર છે. • વેદાઃ - વેદ • સર્વાંગાનિ - એ વિદ્યાના સંપૂર્ણ અંગ છે. • સત્યમ્ - સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા • આયતનમ્ - એનાં અધિષ્ઠાન અથવા પ્રાપ્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ

ગુરુની પાસે પહોંચીને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ તો મેળવી લીધો પરંતુ એટલાથી જ, કેવળ બૌદ્ધિક જ્ઞાન અથવા સમાધાનથી, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે ખરો ? એવી રીતે જો સાક્ષાત્કાર થતો હોત તો તો પંડિતો કે વિદ્વાનોને વહેલો થાત. સાક્ષાત્કાર માટે તો બૌદ્ધિક જ્ઞાનને મેળવીને બેસી રહેવાને બદલે, જીવનને બદલવા, પવિત્ર, સંયમી તથા પરમાત્મપરાયણ બનાવવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. એને માટે તપ, સંયમ અને નિષ્કામ કર્મના અથવા સ્વધર્મના સમ્યક અનુષ્ઠાનનો આધાર લેવો જોઈએ. વેદનો એમના અંગો સાથે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને દ્રઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે પરમાત્મા જ પરમ પ્રાપ્તવ્ય છે, જીવનમાં એમની જ પ્રાપ્તિ કરવા જેવી છે. બીજું બધું જ ગૌણ છે.

(૯)

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते ।
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥४-९॥

અર્થ

યઃ - જે • એતામ્ વૈ - આ દિવ્ય પ્રખ્યાત બ્રહ્મવિદ્યાને • એવમ્ - આવી રીતે સ્પષ્ટ રીતે • વેદ - જાણી લે છે • (સઃ - તે) • પાપ્માનમ્ - પાપકર્મોને • અપહત્ય - નષ્ટ કરીને • અનન્તે - અવિનાશી, અનંત • જ્યેયે - સર્વોત્તમ • સ્વર્ગલોકે - સ્વર્ગલોક અથવા પરમધામમાં • પ્રતિતિષ્ઠતિ - પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. • પ્રતિતિષ્ઠતિ - સદા માટે સ્થિતિ કરે છે.

ભાવાર્થ

કેનોપનિષદનો આ છેલ્લો મંત્ર છે. એટલા માટે મંત્રને અંતે પ્રતિતિષ્ઠતિ શબ્દનો બે વાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવનની આધ્યાત્મિક સફળતા તથા સાર્થકતા માટે શાસ્ત્રજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી સ્વાનુભૂતિના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાનું છે. વિચાર અને આચારનો સુમેળ સાધવાનો છે. પરોક્ષ જ્ઞાનને અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં પલટાવવાનું છે. સાધનાના મંગલમય માર્ગે આગળ વધીને જીવનને કુકર્મથી રહિત કરવાનું છે. પવિત્ર થવાનું છે. એવા ધન્ય સાક્ષાત્કારી સત્પુરુષને છેવટે પરમાત્માના દિવ્ય અવિનાશી પરમધામની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે કહીશું કે એનું જીવન સર્વપ્રકારે ધની ને ધન્ય થાય છે. પરમાત્માના પરમધામ અથવા કમનીય કલ્યાણકારક કૃપા-ક્રીડાસ્થળ જેવું બની જાય છે. જીવન એને માટે જ મળેલું છે. એને પરમાત્માના પ્રશાંત પરમ પ્રસન્ન પૂર્ણ પરમધામમાં પલટાવવા માટે, પરમાત્મામય કરવા

માટે. એમાં જ એની સફળતા છે. આવું સુંદર જ્યોતિર્મય જીવન મળ્યું છે તો એનો બનતો સદુપયોગ કરવો જોઈએ.

મીરાંએ ગાયું છે:

નહિં एसो जनम बारंबार ॥

का जानूं कछु पुन्य प्रगटे मानुसा-अवतार ।
बढत छिन-छिन घटत पल-पल जात न लागे बार ॥

बिरछके ज्यूं पात टूटे, लगें नहीं पुनि डार ।
भौसागर अति जोर कहिये अनंत ऊंडी धार ॥

रामनाम का बांध बेडा उतर परले पार ।
ज्ञान चोसर मंडा चोहटे सुरत पासा सार ॥

साधु संत महंत ग्यानी करत चलत पुकार ।
दासि मीरा लाल गिरधर जीवणा दिन च्यार ॥

*

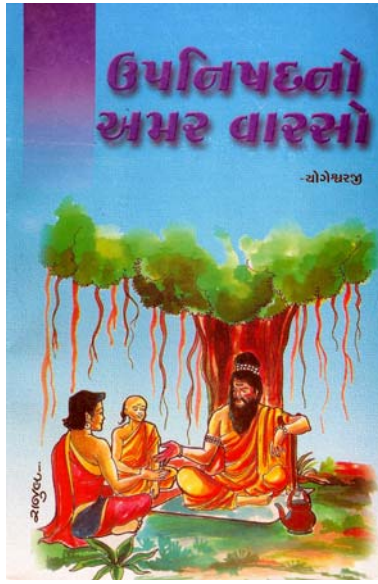
ચતુર્થ ખંડ સમાપ્ત, સામવેદીય કેનોપનિષદ સમાપ્ત

॥ इति केनोपनिषद चतुर्थः खण्डः ॥

॥ इति केनोपनिषद ॥

* * *

કઠોપનિષદ

*

(૧) આરંભ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું રસપૂર્વક અને તટસ્થ રીતે અધ્યયન કરનારને લાગે છે કે એની અંદર વર્ણવાયેલા કે વ્યક્ત થયેલા કેટલાય વિચારો અને ભાવો ઉપનિષદના વિચારો તથા ભાવો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. એ સામ્ય કેટલીકવાર કેવળ વિચારોનું અને ભાવોનું સામ્ય રહેવાને બદલે શાબ્દિક સામ્ય પણ બની જાય છે, એટલે કે ગીતા અને ઉપનિષદના કેટલાક શબ્દોમાં પણ આશ્ચર્યકારક સમતાનું દર્શન થાય છે. ગીતાના કેટલાક વિચારો ઉપનિષદ સાથે, કેટલાક પાતંજલ યોગદર્શન જેવા યોગગ્રંથ સાથે, કેટલાક દેવર્ષિ નારદના ભક્તિદર્શન સાથે તો કેટલાક સાંખ્ય-શાસ્ત્ર સાથે એકત્વ ધરાવનારા છે. છતાં પણ તેથી ગીતાનું ગૌરવ લેશ પણ ઓછું નથી થતું અથવા એની અસાધારણતાને આંચ નથી આવતી. આદર્શ વિચારક પોતાના જમાનાના પરંપરાગત શ્રેયસ્કર શુભ વિચારોનો ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિથી સહાનુભૂતિપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે અને એમની અંદર સંશોધન-સંવર્ધન કરીને લોકહિતાર્થે રજૂ કરે છે. ઉપનિષદ અને ગીતાના અવિભાજ્ય સંબંધ વિશે ગીતાના માહાત્મ્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સઘળાં ઉપનિષદો ગાયો છે. ગોપાલનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એમને દોહનારા છે, અર્જુન વાછરડો, ગીતારૂપી અમૂલ્ય અમૃત એ દૂધ અને સુવિચારશીલ સંસ્કારી સત્પુરુષો એના ભોક્તા છે.

સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

બીજી રીતે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે ઉપનિષદોના અલૌકિક ઉદ્યાનના દૈવી સુવાસવાળાં સુંદર સુમનોને મહર્ષિ વ્યાસે કુશળ માલ્યકાર બનીને ગીતાના અઢાર અધ્યાયોની અઢાર માળાઓમાં આવશ્યકતાનુસાર ચિત્તાકર્ષક અને હૃદયંગમ રીતે ગૂંથી લીધા છે. એ માળાઓ એમની અંદરના સુવાસિત સુમનોને લીધે અતિશય આહ્લાદક લાગે છે.

ઉપરની વિચારધારાના અનુસંધાનમાં કઠોપનિષદ અને ભગવદ્ ગીતાનો વિચાર કરવાથી કેટલુંક ઉપયોગી અધ્યયન થઈ શકે અને નવો પ્રકાશ પડી શકે તેમ છે. કઠોપનિષદને અને ગીતાના પંદરમા અધ્યાયને ખૂબ જ સમીપનો સંબંધ છે. એમનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરવાથી એવું માનવા માટે કારણ મળે છે કે ગીતાનો પંદરમો અધ્યાય કઠોપનિષદનું સંક્ષિપ્ત છતાં સંવર્ધિત સ્વરૂપ છે. એ અધ્યાયના કેટલાક ભાવો ને વિચારો અન્ય ઉપનિષદના ભાવો તથા વિચારોની સાથે સામ્ય ધરાવે છે તોપણ કઠોપનિષદની સાથેનું એમનું સામ્ય અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે અને કેટલીકવાર તો ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ એમના અજબ સામ્યનું દર્શન થાય છે. બે ચિંતકો, વિચારકો કે લેખકોના એક જ વિષય પરત્વેના ભાવો તથા શબ્દોમાં કોઈવાર સામ્ય દેખાય તો એ સામ્ય સ્વાભાવિક ગણાય છે. કેટલીકવાર એ અનુકરણાત્મક હોય છે તો કેટલીક વાર સહજ.

કઠોપનિષદ તથા ગીતાના પંદરમા અધ્યાય પુરુષોત્તમયોગનો એવો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એ આવકારદાયક અને આનંદજનક લેખાશે. એવા અભ્યાસમાં આવશ્યકતાનુસાર અન્ય ઉપનિષદનો આધાર પણ લઈ શકાશે.

(૨) શાંતિપાઠ

ॐ सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
 तेजस्विनावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ॥
 ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ॥

અર્થ

ૐ - પરમકૃપાળુ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા • નૌ - અમારા બંનેની • સહ - સાથે સાથે • અવતુ - રક્ષા કરે • નૌ - અમારા બંનેનું • સહ - સાથે સાથે • ભુનક્તુ - પાલન કરે • સહ - અમે બંને સાથે સાથે • વીર્ય - શક્તિ • કરવાવહૈ - પ્રાપ્ત કરીએ • નૌ - અમારા બંનેનું • અધીતમ્ - અધ્યયન • તેજસ્વિ - તેજસ્વી • અસ્તુ - બનો • મા વિદ્વિષાવહૈ - અમે બંને પરસ્પર દ્વેષ ના કરીએ

ભાવાર્થ

આ શાંતિપાઠ સહજીવનનો સૂચક અને સદ્ ભાવનાનો પરિચાયક છે. એમાં ક્યાંય સંકુચિત સ્વાર્થવૃત્તિનું દર્શન નથી થતું. ઉપનિષદના અધ્યયન અને અધ્યાપન પહેલાં સદ્ગુરુ અને શિષ્ય શાંતિપાઠની ભાવનાને વહેવડાવતાં પ્રાર્થે છે કે અમારી રક્ષા કરો. અમે ભૂલેચૂકે કદીપણ બુરાઈને માર્ગે પગલાં ના ભરીએ, પ્રલોભનોમાં ના પડીએ, કે ભયસ્થાનોનો ભોગ ના બનીએ. સદ્બુદ્ધિને સુરક્ષિત રાખીને આગળ વધીએ, સાથે સાથે વિકાસ કરીએ, અને જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરીએ એનો ઉપભોગ એકલપેટા બનીને કરવાને બદલે સ્નેહપૂર્વક સાથે મળીને કરીએ. અમે જીવનમાં અસાધારણ શક્તિનું નિર્માણ કરીએ. અમારા વિચારો તથા ભાવો તેજસ્વી બને. અમે કોઈયે કારણે પરસ્પર દ્વેષ કરવાને બદલે સુખશાંતિપૂર્વક શ્વાસ લઈએ.

એ ભાવનાનું ચિંતન, મનન અને પરિશીલન જીવનને જ્યોતિર્મય બનાવવામાં મદદ કરે છે. એ ભાવના કેટલી બધી ઉપકારક તથા હૃદયંગમ છે ? એ ભાવનાને વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત રીતે જીવનમાં વણી લેવામાં આવે કે વણવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન આદરવામાં આવે તો કેટલો બધો લાભ થાય તેની કલ્પના સહેલાઈથી કરી શકાય તેમ છે.

*

(૩) સંસારરૂપી વૃક્ષ

કઠ ઉપનિષદમાં સંસારરૂપી વૃક્ષનું જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવું જ વર્ણન પ્રકારાંતરે ગીતાના પંદરમાં અધ્યાયમાં અથવા પુરુષોત્તમયોગમાં કરવામાં આવ્યું છે. એ ઉભયવિધ વર્ણન વચ્ચે જે આશ્ચર્યકારક સમતા છે એનું અવલોકન તુલનાત્મક રીતે કરી લઈએ.

કઠ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
 तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
 तस्मिल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥
 एतद् वै तत् ॥ द्वितीय अध्याय, तृतीय वल्ली, ६-१ ॥

ઉપરે જેનું મૂળ છે અને નીચે જેની શાખાઓ છે એ આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષ અનાદિકાળથી ચાલતું આવતું અથવા સનાતન છે. એ પરમપવિત્ર જ્યોતિસ્વરૂપ છે, બ્રહ્મ છે, અને એ જ અમૃત કહેવાય છે. એની અંદર સઘળા લોકોનો, સમસ્ત બ્રહ્માંડનો વાસ છે. એનું કોઈપણ અતિક્રમણ નથી કરી શકતું. આ સાચેસાચ બ્રહ્મ જ છે.

ગીતાના પંદરમાં અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં સંસારરૂપી વૃક્ષનું વર્ણન કરતાં જણાવવામાં આવ્યું છે

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥૧૫-૧॥

જેનું મૂળ ઉપર પરમાત્માના પરમધામમાં અને જેની શાખાઓ નીચે છે એ સંસારરૂપી વૃક્ષ અશ્વત્થ અને અવિનાશી છે. વેદની વિવિધ ઋચાઓ એનાં પર્ણો છે. એ વૃક્ષના રહસ્યને જે જાણી લે છે તે જ વેદનો સાચો જ્ઞાતા છે એવું સમજી લેવું.

એ બંને પ્રકારના વર્ણનમાં શાબ્દિક સમતા પણ કેટલી બધી છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે. ઉપનિષદમાં સંસારરૂપી વૃક્ષને ऊर्ध्वमूलો અવાક્ શાખઃ કહ્યું છે તો ગીતાએ એને માટે ऊर्ध्वमूलमधः શાખમ્ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. અશ્વત્થ શબ્દ બંને ઠેકાણે વપરાયો છે. ઉપનિષદસંસારરૂપી એ અશ્વત્થ વૃક્ષને સનાતન કહે છે તો ગીતા એને અવ્યય કહીને ઓળખાવે છે.

શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યે કઠોપનિષદના એ સંસારરૂપી વૃક્ષના વર્ણનના શ્લોકમાં ભાષ્યરૂપે જે સુંદર ભાવો અથવા વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે એમનો અનુવાદ આનંદદાયક અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય થઈ પડશે.

‘ઉર્ધ્વ (ઉપર) એટલે કે ભગવાન વિષ્ણુનું જે પરમપદ છે તે જ જેનું મૂળ છે એવું આ અવ્યક્તથી માંડીને સ્થાવર સુધીનું સંસારવૃક્ષ ઉર્ધ્વમૂલ છે. એનું છેદન કરવામાં આવ્યું હોવાથી એ વૃક્ષ કહેવાય છે. એ જન્મ, જરા, મરણ તથા શોકાદિ અનેક અનર્થોથી ભરેલું, ક્ષણેક્ષણે અન્યથા ભાવને પ્રાપ્ત થનારું, માયા-મૃગતૃષ્ણના જળ અને ગંધર્વનગરાદિની જેમ દૃષ્ટનષ્ટ સ્વરૂપ હોવાથી છેવટે વૃક્ષની પેઠે અભાવરૂપ થઈ જનારું, કેળાના થાંભલા જેવું સારરહિત અને સેંકડો પાખંડિયોની બુદ્ધિના વિકલ્પોના આશ્રયરૂપ છે. તત્ત્વવેત્તાઓએ જેનું તત્ત્વ ‘આ અથવા આટલું’ કહીને નક્કી નથી કર્યું, વેદાંતનિષ્ણાત પરબ્રહ્મ જેના મૂળ તથા સારરૂપ છે, જે અવિદ્યા કામ કર્મ અને અવ્યક્તરૂપી બીજાંથી પેદા થાય છે, જ્ઞાન તથા ક્રિયા એ બંને શક્તિઓ જેની સ્વરૂપભૂત છે એ અપરબ્રહ્મરૂપ હિરણ્યગર્ભ જ જેનો અંકુર છે, સમસ્ત પ્રાણીઓનાં લિંગ-શરીર જ જેમના ખભા છે, જે તૃષ્ણારૂપી જળના સિંચનથી વધેલા તેજવાળું, બુદ્ધિ-ઈન્દ્રિય તથા વિષયરૂપી નૂતન પલ્લવોના અંકુરવાળું, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ન્યાય તથા જ્ઞાનોપદેશરૂપી પાંદડાવાળું, યજ્ઞ-દાન-તપાદિ અનેક ક્રિયાકલાપરૂપ સુંદર ફૂલોવાળું, સુખ-દુઃખ, વેદનારૂપી અસંખ્ય રસોથી યુક્ત, પ્રાણીઓની આજીવિકારૂપી અનંત ફળોવાળું તથા ફળોની તૃષ્ણારૂપી જલના સિંચનથી વધેલા અને સાત્વિક આદિ ભાવોથી મિશ્રિત અને દૃઢતાપૂર્વક સ્થિર થયેલા બીજા (કર્મવાસનાદિરૂપી) મૂળોવાળું છે; બ્રહ્મા જેવા પંખીઓએ જેના પર સત્યાદિ નામના સાત લોકોના માળા બનાવી રાખ્યા છે; જે પ્રાણીઓના સુખદુઃખજનિત હર્ષશોકથી ઉત્પન્ન નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ક્રીડા, ઉલ્લાસ, હાસ્ય, આકંઠ, રુદન, હાયહાય જેવા અનેક જાતના શબ્દોના તુમુલ ધ્વનિથી અતિશય ગુંજી રહ્યું છે તથા વેદાન્તવિહિત બ્રહ્માત્મૈક્ય દર્શનરૂપ અસંગશસ્ત્રથી જેનો ઉચ્છેદ થાય છે એવું આ સંસારરૂપી

વૃક્ષ અશ્વત્થ છે અર્થાત્ અશ્વત્થ વૃક્ષની પેઠે કામના અને કર્મરૂપી પવનથી પ્રેરિત થયેલું નિત્ય ચંચળ સ્વભાવવાળું છે. સ્વર્ગ, નરક, તિર્યક તથા પ્રેતાદિ શાખાપ્રશાખાને લીધે નીચેની તરફ ફેલાયેલી શાખાઓવાળું છે, અને સનાતન અથવા અનાદિ હોવાથી ચિરકાળથી ચાલ્યું આવે છે.’

‘આ સંસારનું જે મૂળ છે તે જ શુક્ર, શુભ્ર, શુદ્ધ, જ્યોતિર્મય અથવા ચૈતન્યાત્મજ્યોતિઃ સ્વરૂપ છે. એ જ સર્વથી મહાન હોવાને લીધે બ્રહ્મ છે. એ જ સત્ય-સ્વરૂપ હોવાને લીધે અમૃત અથવા અવિનાશી સ્વભાવવાળા કહેવાય છે. વિકાર વાણીનો વિલાસ અને કેવળ નામમાત્ર છે એથી એ બ્રહ્મ કરતાં અન્ય સઘળું મિથ્યા અને નાશવંત છે. એ પરમાર્થ સત્યબ્રહ્મમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય વખતે સમસ્ત સંસાર ગંધર્વનગર, મૃગજળ અથવા માયાની જેમ આશ્રિત છે. પરમાત્મદર્શન થવાથી એનો બાધ થાય છે. ઘટાદિ કોઈયે કાર્ય જેવી રીતે મૃત્તિકાદિનું અતિક્રમણ નથી કરી શકાતું તેવી રીતે કોઈપણ વિકાર એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું અતિક્રમણ નથી કરી શકતો. ખરેખર તે જ તે બ્રહ્મ છે.’

શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં પણ સંસારની સરખામણી વૃક્ષ સાથે કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સૂતરના તાણાવાણામાં વસ્ત્રની પેઠે પરમાત્મામાં આ સંસાર ઓતપ્રોત છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષ પુરાતન છે, કર્માત્મક છે, અને ભોત્ર તથા મોક્ષના ફળફૂલથી સુશોભિત છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં બે બીજ છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ અથવા પાપ અને પુણ્ય. અને શુભાશુભ વાસનાઓ મૂળ છે અને ત્રણ ગુણ ટશેરો છે. પંચમહાભૂત પાંચ પ્રધાન શાખાઓ, શબ્દાદિ પાંચ રસ અને એકાદશ ઈન્દ્રિયો ડાળીઓ છે. જીવ તથા શિવ બે વિહંગો એમાં માળા કરીને વસે છે. એ વૃક્ષમાં કફ, વાત તેમજ પિત્તની ત્રિવિધ છાલ છે, અને સુખ તથા દુઃખનાં દ્વિવિધ ફળ થાય છે. એ વિશાળ વૃક્ષનો વિસ્તાર સૂર્યમંડળ સુધી મનાયેલો છે.

એકાદશ સ્કંધના એ મૂળ શ્લોક આ રહ્યા

યસ્મિન્નિદં	પ્રોતમશેષ્મોતં	પટો	યથા	તન્તુવિતાનસંસ્થઃ	।
ય	ણ્	સંસારતરુઃ	પુરાણઃ	કર્માત્મકઃ	પુષ્પફલે પ્રસૂતે ॥૧૧-૧૨-૨૧॥
દ્વે	અસ્ય	બીજે	શતમૂલસ્ત્રિનાલઃ	પન્ચસ્કન્ધઃ	પન્ચરસપ્રસૂતિઃ ।
દશૈકશાખો	દ્વિસુપર્ણનીડસ્ત્રિવલ્કલો	દ્વિફલોઽર્ક	પ્રવિષ્ટઃ	॥૧૧-૧૨-૨૨॥	

એ અદ્ભુત સંસારરૂપી વૃક્ષના રહસ્યનો પાર કોણ પામી શકે ? ગીતાના એ અશ્વત્થ વૃક્ષની લીલાને જાણવાનું કાર્ય મોટામોટા મુનિવરો, મનીષીઓ, પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ, આચાર્યો, દાર્શનિકો તથા તપસ્વીઓને માટે મુશ્કેલ છે. એનો આરંભ ક્યારે અને કેવી રીતે થયો, એ કેવી રીતે કયા નિશ્ચિત નિયમોને અનુસરીને કાર્ય કરે છે, અને એનો અંત ક્યારે અને કેવી રીતે આવશે તે કોણ કહી શકે ? માનવની અત્યંત અલ્પ બુદ્ધિ કેવળ એની કલ્પના જ કરી શકે અને એ પણ અપૂર્ણ અને કામચલાઉ કલ્પના. એથી જરૂરી હેતુની સિદ્ધિ ના થઈ શકે. આ સંસારરૂપી વિશાળ વૃક્ષના રહસ્યની ઉપલબ્ધિ કરવા માગનારા મોટા ભાગના માનવો એના થડમાં, એની શાખાપ્રશાખામાં, એના ફૂલફળમાં તથા બાહ્ય રૂપ, રંગ, રસમાં જ મુગ્ધ બનીને, મમત્વ કરીને તથા ઇતિકર્તવ્યતા માનીને બેસી ગયા છે. કોઈ એનાં ડાળાંપાંદડાને ગણવામાં જ મશગુલ થયા છે. કોઈક વિરલ મેઘાવી મહાપુરુષ જ એના સ્વરૂપ પરથી એના રચયિતાનો વિચાર કરે છે અને એને શોધી કાઢવા માટે પ્રયત્નો આદરે છે. એવો મહાપુરુષ જ એના રહસ્યની ચત્કિંચિંત ઉપલબ્ધિ કરી શકે છે. એના

રહસ્યજ્ઞાનને મેળવવાની એને એટલી બધી ઇચ્છા પણ નથી રહેતી. એ તો એના રચયિતા કે કર્તાને જાણીને જ સંતુષ્ટ બની જાય છે.

ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં અને કઠ ઉપનિષદમાં બંને ઠેકાણે સંસારરૂપી વૃક્ષને માટે અશ્વત્થ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એની પાછળ ધાર્યા કરતાં ઘણું વધારે અને ઊંડું રહસ્ય રહેલું છે. આમ તો સંસારરૂપી વૃક્ષને બીજા કોઈયે વૃક્ષ સાથે સરખાવી શકાયું હોત. એને જો વટવૃક્ષની સાથે સરખાવ્યું હોત તો એ સરખામણી બરાબર બંધબેસતી થઈ પડત. વટવૃક્ષ એક બીજમાંથી કેટલું બધું વિસ્તાર પામે છે? એને નવીનવી વડવાઈઓ ફૂટ્યા જ કરે છે. એવી રીતે એક જ પરમ શક્તિશાળી પરમાત્મામાંથી આ ચિત્રવિચિત્ર જેવા સંસારવૃક્ષનું સર્જન થાય છે અને એ ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતું જાય છે. સંસારરૂપી વૃક્ષને લીમડાની સાથે સરખાવત તોપણ કશું ખોટું ન હતું. લીમડો કેટલો બધો ઘટાદાર અને છાંયાદાર હોય છે ? એનો ઉનાળામાં આશ્રય લેનારને કેવી શીળી છાયાની પ્રાપ્તિ થાય છે? સંસાર પણ એવી જ છાયા, શીતળતા તથા ઘટા ધરાવે છે. એનો આશ્રય લઈને અનેક આત્માઓ સુખશાંતિ અને આરામ મેળવે છે. એ ઉપરાંત સંસારને અશોક અથવા આમ્રવૃક્ષ સાથે સરખાવત તો પણ ચાલત, અથવા તો એવા જ કોઈક બીજા વૃક્ષની સાથે એની સમતા શોધી શકાત. એને બદલે એની સરખામણી અશ્વત્થ વૃક્ષની સાથે જ કરવામાં આવી છે એ સહેતુક છે. અ એટલે નહિ, શ્વસ એટલે આવતીકાલે અને સ્થા-તિષ્ઠ એટલે રહેનારું. આજે જે સ્વરૂપમાં દેખાય છે તે સ્વરૂપમાં કાલે નહિ રહેનારું એટલે પરિવર્તનશીલ. સંસારરૂપી વૃક્ષ એવું જ વિકારી, વૃદ્ધિ અને હાસ પામનારું હોવાથી એનું અશ્વત્થ નામ બીજાં બધાં જ વૃક્ષોનાં નામ કરતાં વધારે સારવાહી અને યોગ્ય છે. એ નામમાં જે સંદેશ સમાયેલો છે તે બીજા કોઈપણ નામમાં નથી સમાયેલો. ઉપનિષદ અને ગીતાના રચયિતાને કેવળ વૃક્ષનું નામ આપવામાં જ ઇતિકર્તવ્યતા નહોતી લાગતી; એમની ઇચ્છા વૃક્ષના નામ સાથે તત્વજ્ઞાનના સનાતન સર્વોપયોગી સંદેશને પણ સાંકળી લેવાની હતી. એવી રીતે વિચારતાં સંસારરૂપી વૃક્ષને માટે વપરાયેલો અશ્વત્થ શબ્દ સાર્થક લાગે છે.

*

(૪) પરમપદની પ્રાપ્તિ

ભદવદ્ ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં પરમપદ વિશે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ।

તમેવ ચાયં પુરુષં પ્રપચે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥૧૫-૪॥

જે પદને પામીને ત્યાંથી પાછા આવવું નથી પડતું તે જ પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવા જેવી છે. જેમનામાંથી સંસારની આ પુરાતન તથા સનાતન પ્રવૃત્તિનો પ્રસાર થયો છે તે સૌના આદિ પરમપુરુષ પરમાત્માને શરણે જઈ છું.

નિર્માનમોહા જિતસઙ્ગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૧૫-૫॥

માન તથા મોહમાંથી મુક્તિ મેળવી ચૂકેલા, સંગદોષને જીતેલા, અધ્યાત્મપરાયણ, કામનામાંથી નિવૃત્ત થયેલા, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વો વિનાના, જ્ઞાનીપુરુષો એ અવિનાશી પરમપદની પ્રાપ્તિ કરે છે.

ન તદ્ભાસયતે સૂર્યો ન શશાઙ્કો ન પાવકઃ ।

યદ્રત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ ॥૧૫-૬॥

એ પરમધામને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિનો પ્રકાશ પ્રકાશિત નથી કરતો. મારા એ પરમધામમાં ગયા પછી ત્યાંથી પાછા આવવાનું નથી થતું.

એ શ્લોકોમાં પરમધામ સ્વયં-પ્રકાશિત છે અને પુનરાવૃત્તિ વિનાનું છે એવું સુસ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે અને એની પ્રાપ્તિ માટે કેવી સુદૃઢ સંકલ્પ-શક્તિ અને જીવનની વિશુદ્ધિની આવશ્યકતા પડે છે એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉલ્લેખ પ્રમાણે કાયા મનોબળવાળા માનવો પરમપદની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતા. જીવનમાં એને માટે પ્રામાણિક અને પ્રબળ સંકલ્પ અને એ સંકલ્પને અનુસરતો પુરુષાર્થ જોઈએ. એ ઉપરાંત સદ્ગુણોની ને દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ માટે પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

એ ભાવોનો પ્રતિદોષ ઉપનિષદમાં ક્યાં અને કેવી રીતે પડે છે તે જોઈએ.

કઠ ઉપનિષદમાં મૃત્યુલોક સિવાયના લોકોને વર્ણવતાં જણાવ્યું છે કે

જે ગાયો પાણી પી ચૂકી હોય, ઘાસ ખાઈ ચૂકી હોય, દોહવાઈ ગઈ હોય અને ઈન્દ્રિયો વગરની હોય, તેમનું દાન કરનાર, આનંદ વગરના શોક અને દુઃખથી ભરેલા લોકોમાં પ્રવેશ કરે છે.

પીતોદકા જગ્ધતૃણા દુગ્ધદોહા નિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દા નામ તે લોકાસ્તાન્ સ ગચ્છતિ તા દદત્ ॥૧-૧-૩॥

સ્વર્ગલોકમાં જરાપણ ભય નથી હોતો, તમે પણ નથી હોતા, ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા નથી હોતી, ભૂખ તથા તરસથી મુક્તિ મેળવીને ત્યાં રહેનાર શોકરહિત બનીને આનંદ કરે છે.

સ્વર્ગે લોક ન ભયં કિઞ્ચનાસ્તિ ન તત્ર ત્વં ન જરયા બિભેતિ ।

ઉભે તીર્ત્વાશનાયાપિપાસે શેકાતિગો મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥૧-૧-૧૨॥

એક ઉપનિષદમાં પદ વિશે આ પ્રમાણે કહ્યું છે

સર્વે વેદા યત્ પદમામનન્તિ તપાંસિ સર્વાણિ ચ યદ્ વદન્તિ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ બ્રવીમ્યોમિત્યેતત્ ॥૧-૨-૧૫॥

સઘળા વેદો જે પદનું પ્રતિપાદન કરે છે, જેને માટે સર્વ પ્રકારના તપ કરવામાં આવે છે, અને જેની ઈચ્છાવાળા બ્રહ્મચર્ય-વ્રતનું પાલન કરે છે તે પદ વિશે હું તને સંક્ષેપમાં જણાવું છું. તે ઓમ્ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

એ પરમપદની પ્રાપ્તિ કોને થઈ શકે છે ને કોને નથી થઈ શકતી એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આગળ પર કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવનની પવિત્રતા, એ પવિત્રતાને પરિણામે પ્રકટનારી પ્રજ્ઞા અને આત્મિક એકાગ્રતા વિના એ પરમપદની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી.

યસ્તવવિજ્ઞાનવાન્ ભવત્યમનસ્કઃ સદાઽશુચિઃ ।

ન સ તત્પદમાપ્નોતિ સંસારં ચાધિગચ્છતિ ॥૩-૭॥

જે અવિવેકી અથવા અવિચારી બને છે, અપવિત્ર અને ચંચળ થાય છે, તેને તે પરમપદની પ્રાપ્તિ નથી થતી. તે સંસારના ચક્રમાં પુનઃ પડે છે.

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

सु तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥૩-૮॥

જે વિવેકી તથા સદ્સદ્ બુદ્ધિથી સંપન્ન બને છે, પવિત્ર તથા એકાગ્રચિત્ત થાય છે, તેને તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાંથી તેનો ફરીવાર જન્મ નથી થતો.

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥૩-૯॥

જેની પાસે પ્રજ્ઞારૂપી પવિત્ર સારથિ છે, અને મનરૂપી લગામને જેણે હસ્તગત કરી છે તે સંસારરૂપી મહામાર્ગમાંથી સફળતાપૂર્વક પસાર થઈને પરમાત્માના પરમપદને પામી લે છે.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥૨-૨-૧૦॥

ત્યાં એ પરમપદમાં સૂર્યનો પ્રકાશ નથી પહોંચતો, ચંદ્ર તથા તારાઓ નથી પ્રકાશતા; વીજળી એને પ્રકાશ નથી પહોંચાડી શકતી, તો અગ્નિ તો ત્યાં પહોંચી શકે જ કેવી રીતે ? તેના પ્રકાશવાથી સઘળું પ્રકાશિત થાય છે. તેના પ્રકાશથી આ બધું પ્રકાશે છે. (મુંડકોપનિષદ)

આ શ્લોકની પ્રથમ બે પંક્તિઓમાં અને ગીતાના પંદરમાં અધ્યાયની ન તદ્વાસયતે સૂર્યો થી શરૂ થતી પંક્તિમાં કેટલું બધું સામ્ય રહેલું છે? એમની અંદર ભાવોનું સામ્ય તો છે જ પરંતુ ભાષાનું સામ્ય પણ જોવા મળે છે. એ સામ્ય આકસ્મિક છે કે સહેતુક એ વાત જુદી છે. સામ્ય જોવા મળે છે એ વાતનો ઈન્કાર નથી થઈ શકે તેમ.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ પરમાત્માના પરમધામનો અથવા વૈકુંઠનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ભાગવતના પંચમ સ્કંધની પરિસમાપ્તિ પહેલાંના કેટલાક અંતિમ અધ્યાયમાં જે ભૌગોલિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ આજના વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણના યુગમાં ખૂબ જ અવનવીન અને રસમય થઈ પડશે. એ વિષયના રસિકોએ એ વર્ણન વાંચવા વિચારવા જેવું છે. એનો કેટલોક સારાંશ આ રહ્યો:

‘સૂર્યની ઉપર એક લાખ યોજને ચંદ્ર આવેલો છે. ચંદ્રની ઉપર ત્રણ લાખ યોજને નક્ષત્રો છે. નક્ષત્રોની ઉપર બે લાખ યોજને શુક્ર ગ્રહ આવેલો છે. શુક્રની ઉપર બે લાખ યોજને બુધ, બુધની ઉપર બે લાખ યોજને મંગળ, મંગળથી બે લાખ યોજને ગુરુ ગ્રહ, એની ઉપર બે લાખ યોજને શનિ અને શનિની ઉપર અગિયાર લાખ યોજને સપ્તર્ષિ આવેલા છે. સપ્તર્ષિઓની ઉપર તેર લાખ યોજને ધ્રુવ છે. એવી રીતે સૂર્યની ઉપર ધ્રુવ સુધી આડત્રીસ લાખ યોજન થાય છે. ધ્રુવની ઉપર એક કરોડ યોજને મહર્લોક, મહર્લોકની ઉપર બે કરોડ યોજને જનલોક, અને એની ઉપર આઠ કરોડ યોજને તપલોક આવેલો છે. ત્યાંથી ઉપર બાર કરોડ યોજને સત્યલોક અને ત્યાંથી ઉપર એક કરોડ યોજને વૈકુંઠલોક છે. વૈકુંઠની ઉપર કોઈ લોક નથી. બ્રહ્માંડના છેડા સુધી બાસઠ લાખ યોજનનું ખાલી પોલાણ અથવા અવકાશ છે. એમ સૂર્યથી માંડીને બ્રહ્માંડના છેડા સુધીમાં પચીસ કરોડ યોજનનું અંતર છે.’

આપણે આશ્ચર્ય થાય છે કે આવી સંખ્યા સાથેનું આટલું બધું ચોક્કસ વર્ણન ભાગવતકારે કેવી રીતે કર્યું. એની પાછળ દિવ્ય અથવા આર્ષજ્ઞાન રહેલું છે. પરમાત્માની પરમકૃપાથી આત્મવિકાસની અસાધારણ અવસ્થા પર પહોંચ્યા પછી એવા દિવ્ય જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ આપોઆપ થઈ રહે છે. એ જ્ઞાન અતિશય આશ્ચર્યકારક હોવા છતાં વાસ્તવિક હોય છે એમાં શંકા નથી. વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આવું જ્ઞાન એકદમ અવનવું લાગે તેવું ને નવી ભાત પાડનારું છે. છતાં પણ અવકાશના અનોખા આશ્ચર્યકારક પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે અને અન્ય ગ્રહોમાં ઉતરવાની અને એમની માહિતી મેળવવાની યોજનાઓ ઘડાઈ રહી છે ત્યારે ભાગવતની લોકાન્તરોની આ માહિતી ખૂબ જ શકવર્તી પુરવાર થશે અને ઉપયોગી ઠરશે એવી આશા છે. વૈજ્ઞાનિકોને માટે એ માહિતી પ્રેરણા પ્રદાન કરનારી થઈ પડે તો નવાઈ નહીં.

પરમાત્માના પરમપદની પ્રાપ્તિ કોણ કરી શકે, એને માટેનો અધિકાર કેવો હોવો જોઈએ, તે વિશે કઠ ઉપનિષદમાં થોડો વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે, તેનો વિચાર પણ કરી લઈએ.

નચિકેતા મૃત્યુ પછી શું થાય છે તેની માહિતી મેળવવા માગે છે ત્યારે યમ તેની યોગ્યતાને ચકાસવા માટે જુદી જુદી જાતના પ્રલોભનો બતાવે છે. એ પ્રલોભનોની સામે અડગ રહીને, એમનાથી લેશપણ પ્રભાવિત થયા વિના, નચિકેતા મરણોત્તર રહસ્યને જાણવાની ને સત્યના સાક્ષાત્કારની ઉત્કટ ઈચ્છાને પ્રકટ કરે છે. નચિકેતા અને યમના એ સુંદર સંવાદ પરથી સમજાય છે કે સત્યના સાક્ષાત્કાર અથવા પરમપદની પ્રાપ્તિને માટે સાધકે સદ્બુદ્ધિથી સંપન્ન થવું જોઈએ, વૈરાગ્યવાન બનવું જોઈએ, અને ઉત્તમ પ્રકારની આત્મિક લગનને જગાવવી જોઈએ. એ સંવાદ આત્મવિકાસની અભિલાષાવાળા સાધકોને માટે પરમપ્રેરક હોવાથી એનો પરિચય પ્રાપ્ત કરીએ

શતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાન્ વૃણીષ્વ બહૂન્ પશૂન્ હસ્તિહિરણ્યમશ્વાન્ ।
 ભૂમેર્મહદાયતનં વૃણીષ્વ સ્વયં ચ જીવ શરદો યાવદિચ્છસિ ॥૧-૨૩॥
 એતત્તુલ્યં યદિ મન્યસે વરં વૃણીષ્વ વિત્તં ચિરજીવિકાં ચ ।
 મહાભૂમૌ નચિકેતસ્ત્વમેધિ કામાનાં ત્વા કામભાજં કરોમિ ॥૧-૨૪॥
 યે યે કામા દુર્લભા મર્ત્યલોકે સર્વાન્ કામાંશ્છન્દતઃ પ્રાર્થયસ્વ ।
 ઇમા રામાઃ સરથાઃ સતૂર્યા ન હીદૃશા લમ્ભનીયા મનુષ્યૈઃ ।
 આભિર્મત્પ્રતાભિઃ પરિચારયસ્વ નચિકેતો મરણં માનુપ્રાક્ષી ॥૧-૨૫॥

સો સો વરસની ઉંમરવાળા પુત્રો અને પૌત્રોને માગી લે, હાથીઘોડા જેવા પશુઓને, સુવર્ણભંડારને, પૃથ્વીના વિશાળ આધિપત્યને માગી લે, તથા તું પોતે પણ જેટલાં વરસો સુધી જીવવું હોય તેટલાં વરસો સુધી જીવી લે. મૃત્યુલોકમાં દુર્લભ ગણાતી કામનાઓની ઈચ્છા કરી લે. નચિકેતા, આ વિશાળ પૃથ્વીના સામ્રાજ્યનો ઉપભોગ કર. તને નાનીમોટી સઘળી કામનાઓનો સ્વામી બનાવી દઈશ. આવી વાદ્યો અને રથોવાળી સુંદર સ્ત્રીઓ મનુષ્યોને નથી મળતી. તે તારી સેવામાં ઉપસ્થિત રહેશે. તે બધાની માગણી કરી લે પરંતુ મરણ પછી શું થાય છે તે વિશે મને ના પૂછ.

શ્વો ભાવા મર્ત્યસ્ય યદન્તકૈતત્ સર્વેન્દ્રિયાણાં જરયન્તિ તેજઃ ।
 અપિ સર્વમ્ જીવિતમલ્પેમેવ તવૈવ વાહાસ્તવ નૃત્યગીતે ॥૧-૨૬॥

મૃત્યુલોકના માનવીઓના એ બધા જ ભોગો ક્ષણભંગુર છે. એ ભોગો સઘળી ઈન્દ્રિયોના તેજનો નાશ કરી નાખે છે. જીવન અત્યંત અલ્પ છે. એવા અલ્પ જીવનમાં વાઘો, નૃત્યો અને ગીતોનું શું કામ? તે તમારી પાસે રહે તે જ બરાબર છે.

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्षम चेत् त्वा ।

जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥१-२७॥

ધનથી મનુષ્યને પૂરેપૂરી તૃપ્તિ નથી થતી. છતાં પણ તમને મેળવ્યા છે એટલે ધન તો મળી રહેશે. તમારું શાસન રહેશે ત્યાં સુધી મારા આયુષનો અંત પણ નહિ આવે. એટલે મને તો જે માગ્યું છે તે જ વરદાન બરાબર લાગે છે.

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः व्कधःस्थः प्रजानन् ।

अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानदीर्घं जीविते को रमेत ॥१-२८॥

વૃદ્ધાવસ્થા તથા મૃત્યુથી મુક્ત એવા તમને મેળવીને ભોગમાત્રની વિનાશશીલતાને સમજનારો મૃત્યુલોકો એવો કયો માનવ હશે જે રૂપરંગરસાત્મક વિષયોનું ચિંતન કરતાં અને એમની અંદર આસક્ત બનતાં અતિદીર્ઘ જીવનમાં આનંદવાની ઈચ્છા રાખે ?

यस्मिन्नિदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नચिकेता वृणीते ॥१-२९॥

જેને શોધવાની જ્ઞાનીજનો આકાંક્ષા રાખે છે, જેનાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કશું જ નથી, જે વરવાયોગ્ય, ગૂઢ અને સૌની અંદર વ્યાપક છે, એને છોડીને બીજું કશું માગવાની ઈચ્છા મને જરાપણ નથી થતી.

નચિકેતાના એવા દૃઢ વૈરાગ્યને લીધે જ યમદેવે એની આગળ આત્મજ્ઞાનનાં ગૂઢાતિગૂઢ રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરવાનું ઉચિત માન્યું. એમને નચિકેતામાં આત્મજ્ઞાનનો પૂરેપૂરો અધિકાર જોવા મળ્યો. ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં પ્રકારાંતરે એવા જ અસાધારણ અધિકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

*

(૫) મરણોત્તર ગતિનો વિચાર

મરણોત્તર ગતિનો વિચાર કઠ ઉપનિષદ અને ગીતા બંનેમાં કરાયેલો જોવા મળે છે. એ વિચારમાં પણ ઓછું સામ્ય નથી દેખાતું. ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં એ સંબંધી જણાવવામાં આવ્યું છે કે આત્મા જ્યારે શરીરને ધારણ કરે છે કે શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે પવન પુષ્પની સુગંધ લઈને ચાલે તેવી રીતે મન તથા ઈન્દ્રિયોને લઈને પ્રયાણ કરે છે. આંખ, કાન, જીભ, નાક, ત્વચા તેમજ મનનો આધાર લઈને એ વિષયોને ભોગવે છે. શરીરમાંથી બહાર જતા, શરીરમાં રહેતા તથા ગુણોને ગ્રહણ કરીને ભોગ ભોગવતા આત્માને અજ્ઞાનીઓ નથી અવલોકી શકતા, પરંતુ દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા જ્ઞાનીઓ જોઈ શકે છે. પ્રયત્ન કરનારા સાધનાપરાયણ યોગી પુરુષો હૃદયમાં રહેલા એ આત્માને જોઈ શકે છે, પરંતુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પવિત્ર જીવન-વ્યવહાર વિનાના અવિવેકી પુરુષો એને નથી પેખી શકતા.

હવે કઠ ઉપનિષદમાં એને મળતા કેટલાક ભાવો જોઈએ.

તં દુર્દર્શં ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગવ્હરેષ્ટં પુરાણમ્ ।
અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥૧-૨-૧૨॥

જેમનું દર્શન કરવાનું કઠિન છે એવા ગૂઢ હૃદયપ્રદેશમાં વિરાજમાન, શરીરરૂપી ગુફામાં રહેનાર, સૌથી પુરાતન આત્માને અધ્યાત્મયોગ દ્વારા જાણી અથવા અનુભવીને જ્ઞાનીપુરુષ હર્ષ તથા શોક જેવા દ્રંદ્રોમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्रयया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥१-३-१२॥

સૌની અંદર રહેલો એ અપ્રકટ આત્મા સૌ કોઈને નથી દેખાતો. સૂક્ષ્મ અને એકાગ્ર બુદ્ધિ તથા વૃત્તિવાળા સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષો જ તેને પેખી શકે છે.

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेऽस्यहृदिश्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥२-३-१४॥
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्धयनुशासनम् ॥२-३-१५॥

હૃદયમાં રહેલી સઘળી કામનાઓ દૂર થાય છે ત્યારે માનવ અમૃતમય બને છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરે છે. હૃદયની બધી ગંથિ જ્યારે ભેદાઈ જાય છે ત્યારે મૃત્યુલોકનો માનવી અમૃતમય બને છે એવો ઉપદેશ છે.

કઠ ઉપનિષદના આત્મા સંબંધી આ શ્લોકો વિચારણીય છે.

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्न कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१-२-१८॥
हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१-२-१९॥

આ આત્મા જન્મતો તથા મરતો નથી; થયો, થતો કે થવાનો નથી; અજન્મા, નિત્ય, સનાતન તથા પુરાણ છે; અને શરીરનો નાશ થાય છે તોપણ નાશ નથી પામતો. એને હણનાર કે હણવા માગે છે અને હણાયેલો માને છે તે બંનેને ખબર નથી કે એ હણતો નથી અને હણાતો પણ નથી.

એ શ્લોકો સાથે ગીતાના બીજા અધ્યાયના આ શ્લોકો સરખાવવા જેવા છે. ભાષા અને ભાવની દૃષ્ટિએ એ શ્લોકો વચ્ચે અદ્ભુત સામ્ય દેખાશે:

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥२-१९॥
न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२-२०॥

કઠ ઉપનિષદનો પ્રથમ અધ્યાય, વલ્લી ત્રીજોનો આ દસમો શ્લોક જુઓ.

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥१-३-१०॥

ઈન્દ્રિયો કરતાં શબ્દાદિ વિષયો શ્રેષ્ઠ છે, વિષયો કરતાં મન શ્રેષ્ઠ, મન કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિ કરતાં આત્મા મહાન તથા શ્રેષ્ઠ છે. અને આ છે ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયનો ૪૨મો શ્લોક

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥૩-૪૨॥

એ બંને શ્લોકો વચ્ચે એવી જ આશ્ચર્યકારક સમાનતા છે.

*

(૬) આત્મજ્ઞાનની ઇતિકર્તવ્યતા

આત્મજ્ઞાનની ઇતિકર્તવ્યતા શેમાં સમાયેલી છે ? બૌદ્ધિક પ્રતિભાથી સંપન્ન બનવામાં, પંડિત કે બુદ્ધિશાળી થવામાં, શંકા-કુશંકામાંથી મુક્તિ મેળવવામાં, તર્ક-વિતર્કમાં પટુતા પામવામાં કે આત્મા અને અનાત્માની તત્વજ્ઞાન-વિષયક મીમાંસા સમજવામાં કે સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં ? સાચું કહીએ તો એમાંથી કશામાં નહીં. આત્મજ્ઞાનની ઇતિકર્તવ્યતા તો સદ્બુદ્ધિથી સમલંકૃત બનવામાં અને એ દ્વારા પરમ સત્યની આરાધના આરંભીને એનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં જ સમાયેલી છે. જીવનનું પ્રધાન પ્રયોજન એ જ છે અને જીવન એથી જ પૂર્ણ, પ્રશાંત કે કૃતાર્થ બને છે. પંદરમા અધ્યાયના છેલ્લા વીસમા શ્લોકમાં એના પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરતાં કહ્યું છે કે હે નિષ્પાપ અર્જુન, આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્રનો મેં તને ઉપદેશ આપ્યો. આને જાણીને બુદ્ધિમાન તથા કૃતકૃત્ય બનવું જોઈએ.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥૧૫-૨૦॥

કઠ ઉપનિષદમાં આત્મજ્ઞાનની એવી ઇતિકર્તવ્યતા કે સાર્થકતાનું રેખાચિત્ર ખૂબ જ સરસ રીતે દોરવામાં આવ્યું છે. એનો ઉપસંહાર કરતા કહેવામાં આવ્યું છે કે યમદેવનો એવો ઉપદેશ સાંભળીને અને યોગસાધનાની વિધિની માહિતી મેળવીને નચિકેતા નિર્મળ બનીને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને કૃતાર્થ થયો. આ બ્રહ્મવિદ્યાને એવી રીતે જે જાણે છે તે પણ મૃત્યુંજયી બનીને કે વિકારોથી રહિત થઈને પરમાત્માને પામે છે.

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्भिमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥૨-૩-૧૮॥

ગીતાના પંદરમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિમાં કહ્યું છે કે સૌના હૃદયમાં પણ હું વિરાજમાન છું. કઠોપનિષદના બીજા અધ્યાયની પ્રથમ વલ્લીના બારમા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે અંગૂઠાના પરિમાણવાળા પરમપુરુષ પરમાત્મા શરીરના મધ્યભાગમાં એટલે કે હૃદયમાં રહે છે.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

કઠ ઉપનિષદ અને ગીતાના પંદરમા અધ્યાયનો એવો તુલનાત્મક અભ્યાસ આનંદજનક થઈ પડે તેવો છે. અભ્યાસીઓને એ ગમશે અને નૂતન પ્રકાશ ધરશે.

*

(૭) કઠ ઉપનિષદની વિશેષ વિચારણા

કઠ ઉપનિષદનો આરંભ ઐતિહાસિક રીતે થાય છે. એમાં આત્મજ્ઞાનના અસાધારણ અભિલાષી નચિકેતાની ઓળખાણ આપવામાં આવે છે અને એ પણ એકદમ નાટકીય રીતે.

ॐ અશન્ હ વૈ વાજશ્રવસઃ સર્વવેદસં દદૌ ।

તસ્ય હ નચિકેતા નામ પુત્ર આસ ॥૧-૧-૦૧॥

અરુણ નામના એક મહર્ષિ યજ્ઞ તથા અન્નદાનમાં ખૂબ જ રસ લેતા. એ વાજશ્રવા પણ કહેવાતા. નચિકેતા એમના સુપુત્ર ઉદ્દાલકનો પુત્રરત્ન હતો. ઉદ્દાલકે પોતાના પિતાની પ્રવૃત્તિ-પરંપરાને ચાલુ રાખીને એકવાર એક મહાન યજ્ઞનું આયોજન કર્યું. એ યજ્ઞની પરિસમાપ્તિ વખતે એમણે કેટલીક ગાયોનું દાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ ગાયોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવા છતાં ગુણવત્તા ઓછી હતી. દાન ભલે પ્રમાણમાં ઓછું અપાય પરંતુ સારું અપાવું જોઈએ. અને એવી વસ્તુનું અપાવું જોઈ જે બીજાને કામ લાગે. જેને જોઈને બીજાનું અંતર આનંદ ઊઠે. બીજાને હર્ષ તથા સંતોષપૂર્વક લેવાનું મન થાય. કેટલાક માણસો દાન કરે છે પરંતુ પરંપરાના પાલન ખાતર, દાનેશ્વરીમાં ખપવા માટે નાછૂટકે કરે છે. એમનું દાન બીજાને ઉપયોગી નથી થતું. દાન લેનારને સદા અસંતોષ રહ્યા કરે છે. એવા દાનેશ્વરીઓ આજના જમાનાની પેઠે પહેલાંના જમાનાઓમાં પણ હતા જ. જમાનાઓ બદલાયે છે પરંતુ માનવનું મન લગભગ એકસરખું જ રહે છે.

એવા અયોગ્ય દાનની સામે વિરોધનો અવાજ ઉઠાવનારા માનવો મળી આવે છે. એવા વિરોધનો અવાજ ઉઠાવવાનો અવસર આવે ત્યારે ઘરના સભ્યો કેટલીક વાર પાછળ પડે છે. એમને જેવું તેવું દાન આપવામાં આવે એ ગમે છે પણ ખરું.

મારા પરિચયમાં એક પુરુષ છે. એ હંમેશા ઉત્તમ વસ્તુનું દાન આપવાનો આગ્રહ રાખે છે, પરંતુ એમની પત્ની એમની વચ્ચે આવીને એમના ઉત્સાહને ઓગાળી નાખવાનો પ્રયાસ કરતા કહે છે કે દાન તો આપણને ખપ ના લાગે તેવી જેવીતેવી વસ્તુનું જ આપવાનું હોય. એક બીજા કુટુંબમાં પતિ કંજૂસ હોવા છતાં પત્ની તેમને સત્કર્મમાં પ્રેરે છે.

દાન શબ્દ છે તો સારો પરંતુ દાન આપીને અન્યના ઉપર ઉપકાર કરતા હોઈએ એવું માનવા-મનાવવામાં આવે છે. એટલે દાન આપવાને બદલે મદદ કરવી એવો શબ્દપ્રયોગ અધિક આવકારદાયક લાગે છે. મદદ કરવાની ભાવનાની પાછળ માનવતા છે.

દાનમાં આપવામાં આવતી ગાયોને નિહાળીને નચિકેતાની પીડાનો પાર ના રહ્યો. એવું દાન બીજા કોઈના તરફથી અપાવાને બદલે પોતાના પ્રાજ્ઞ પિતા દ્વારા અપાઈ રહ્યું છે એ દેખીને એને વિશેષ દુઃખ થવા માંડ્યું.

નચિકેતા ભારતીય સંસ્કૃતિક પરંપરાનું એક અત્યંત આશ્ચર્યકારક અમર પાત્ર છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ જ એવાં સુંદર સર્વોત્તમ પાત્રોને પ્રકટાવી શકી છે. એવા પ્રાણવાન પવિત્ર પાત્રોમાં ધ્રુવ, પ્રહલાદ, શુકદેવ, ગાર્ગી, અષ્ટાવક, જડભરત, દત્તાત્રેય, સનકાદિ ઋષિકુમાર, નારદ, શંકરાચાર્ય જેવાને મૂકી શકાય. નચિકેતાનું આસન એમનામાં અદ્વિતીય છે.

એવી પાણી પી ચૂકેલી, ઘાસ ખાઈ ચૂકેલી, દોહવાયેલી, વસૂકી ગયેલી ગાયોનું દાન એને અમંગલ લાગ્યું. એણે પિતાજીની આગળ વિરોધ દર્શાવ્યો. પરંતુ એના પિતાજી એવા વિરોધને ગણકારે એવા ન હતા. એનો વિરોધ જોઈને એ એની ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા.

સંસારમાં ભૂલોને સમજનારા અને સમજીને સુધરનારા માનવો ઘણા ઓછા હોય છે. ભૂલોને બતાવનારા પ્રત્યે નારાજ બનનારા કે ક્રોધે ભરાનારા માનવોની અછત નથી હોતી. ઉદાલક મુનિ એવા માનવોમાંના એક હતા. એમણે નચિકેતાની નીતિસંગત સાચી સલાહને પણ લક્ષમાં ના લીધી.

નચિકેતાએ જણાવ્યું કે દાન તો જેવીતેવી વસ્તુનું આપવાને બદલે પોતાની પ્રિય અને સારી અથવા ઉત્તમ વસ્તુનું આપવું જોઈએ. તમારે માટે સૌથી પ્રિય તો હું છું. તો મને કોને આપો છો?

એના પિતાએ જણાવ્યું કે તને મૃત્યુને આપું છું. એટલે નચિકેતા મૃત્યુના સ્વામી યમદેવને ત્યાં જવા તૈયાર થયો. કઠ ઉપનિષદનો આરંભ એવી અવનવી, સરસ છતાં પણ કરુણ કથા દ્વારા થાય છે.

યમ અને નચિકેતાના સંવાદ વખતે નચિકેતાએ સ્વર્ગલોકનું વર્ણન કરતાં જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે તે ઉદ્દગારો સ્વર્ગલોકની વિચારણાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મનનીય છે. એમના ઉપરથી સ્વર્ગલોકના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે છે. આપણે ત્યાં વિદ્વાનોએ સ્વર્ગલોક સંબંધી જુદાંજુદાં વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે. એવા વિચારો પરથી કોઈપણ નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય પર પહોંચતા પહેલાં નચિકેતાના ઉદ્દગારોને ખાસ લક્ષમાં લેવા જોઈએ. નચિકેતા કહે છે કે સ્વર્ગલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી, તમે નથી, અને વૃદ્ધાવસ્થા પણ નથી આવી શકતી. ક્ષુધા તથા તૃષ્ણા બંનેથી મુક્તિ મેળવીને સ્વર્ગલોકમાં રહેનાર શોકરહિત બનીને આનંદ કરે છે.

स्वर्गे लोक न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।

उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शेकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥૧-૧-૧૨॥

કઠ ઉપનિષદના એ વર્ણન પરથી એટલી હકીકત તો સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વર્ગલોક વિશે નિર્ણય કરતી વખતે એ લોક ક્ષુધા, તૃષ્ણા, વૃદ્ધાવસ્થા, ભય અને શોક વગરનો છે એ મુદ્દો લક્ષમાં લેવો જોઈએ. જે વિદ્વાનો કે વિચારકો ભારતના કે એની બહારના કોઈ સ્થૂળ પ્રદેશને સ્વર્ગલોક તરીકે ઓળખાવે છે એમણે એ મુદ્દા પર ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવું જોઈએ. ભારતમાં કે ભારતની બહાર આપણી આ પ્રાકૃત પૃથ્વીમાં જો ક્ષુધા, તૃષ્ણા, ભય-શોક કે વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુથી રહિત કોઈ પ્રદેશ ના હોય તો એ પ્રકારની અસાધારણ યોગ્યતા કે ગુણવત્તાવાળો પ્રદેશ આપણી આ પ્રાકૃત પૃથ્વીની બહાર સૂક્ષ્મ રીતે ક્યાંક અન્યત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ એવા અનુમાન પર આપોઆપ અને સહેલાઈથી પહોંચી શકાય છે. એનો સીધોસાદો અર્થ એ થયો કે આપણી પૃથ્વી સિવાયના અન્ય ગ્રહો પર પણ જીવન હોવું જોઈએ. એ જીવન સ્થૂળ હશે કે સૂક્ષ્મ અને પંચમહાભૂતનાં શરીરોવાળું હશે કે ઓછાં મહાભૂતના શરીરોવાળું એ વિષય જુદો અને સંશોધકોએ શોધી કાઢવાનો છે.

સ્વાનુભૂતિ એમાં સૂર પૂરાવે છે. ધ્યાનની અંતરંગ સાધનામાં આગળ વધનારા સાધકોને કેટલીકવાર એવાં દૈવી સ્ત્રીપુરુષોનાં દર્શનનો લાભ મળે છે જેવાં સ્ત્રીપુરુષો આપણા જગતમાં જોવા નથી મળતાં. એમનાં શરીરો અતિશય આકર્ષક, સુંદર અને દિવ્ય હોય છે. એમનાં દર્શનથી અનુમાન થાય છે કે એમનો આવાસ આપણી આ પૃથ્વી બહારના કોઈક અલૌકિક પ્રદેશમાં હોવો જોઈએ.

શાસ્ત્રોમાં, ખાસ કરીને પુરાણગ્રંથોમાં આવતા સ્વર્ગલોકના વર્ણન પરથી એક હકીકતની સ્પષ્ટતા સહેલાઈથી થઈ જાય છે કે એ લોકમાં ભારતના ભિન્ન પ્રદેશોના નિવાસીઓ અવારનવાર અને અનાયાસે જઈ શકતા. પાંડવોમાંથી યુધિષ્ઠિરે સ્વર્ગારોહણ કરેલું અને એમની પહેલાં અર્જુને પણ ત્યાં નિવાસ કરેલો. સ્વર્ગનો એ પ્રવેશ હિમાલયના ઉત્તરીય વિભાગમાંથી કરી શકાતો. નચિકેતાનો યમપુરીનો પ્રવેશ એ જ માર્ગે થયેલો કે બીજે માર્ગે, અને કોઈક બાહ્ય વાહન અથવા યાતાયાતના સાધન દ્વારા થયેલો કે એના સિવાય થયેલો, એ જાણવાનું શાસ્ત્રીય સાધન કોઈ નથી. એટલે એ સંબંધી ઉપલબ્ધ થોડીઘણી વિગતો પરથી કલ્પના જ કરવાની શેષ રહે છે.

નચિકેતાની ઉંમર એકદમ નાની હોવા છતાં એના પિતાની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને એ કોઈપણ પ્રકારના પરિશ્રમ વગર યમલોકમાં પહોંચી ગયો એ વાત અત્યંત આશ્ચર્યકારક અને સૂચક લાગે છે.

કઠ ઉપનિષદના બીજા કેટલાક સુંદર, સારવાદી, મનનીય શ્લોકો આ રહ્યા

અણોરણીયાન્મહતો મહીયાનાત્માસ્ય જન્તોર્નિહિતો ગુહાયામ્ ।
તમક્રતુઃ પશ્યતિ વીતશોકો ધાતુપ્રસાદાન્મહિમાનમાત્મનઃ ॥૧-૨-૨૦॥

આત્મા અણુ કરતાં અણુ અને મોટાથી મોટો છે. એ જીવોની હૃદયરૂપી ગુફામાં વિરાજે છે. એને નિષ્કામ તથા શોકરહિત થયેલો પુરુષ પરમાત્માની પરમકૃપાથી જોઈ શકે છે.

આ શ્લોક ગીતાના આઠમા અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં આવેલા અણોરણીયાસમનુસ્મરેદ્ઃ શબ્દપ્રયોગનું સ્મરણ કરાવે છે.

શ્રવણાયાપિ બહુરભિર્યો ન લભ્યઃ શ્રુવન્તોપિ બહવો યં ન વિદ્યુઃ ।
આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોસ્ય લબ્ધાશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥૧-૨-૦૭॥

એ આત્મતત્ત્વ સાંભળવા પણ નથી મળતું. સાંભળવા છતાં મોટા ભાગના માનવો એને જાણી તથા પામી નથી શકતા. એના વિશે બોલનાર આશ્ચર્યકારક રીતે વિરલ છે, એને મેળવનાર કુશળ, જાણનાર પણ વિરલ અને અનુસરનાર પણ કુશળ છે.

એ શ્લોકની સાથે ગીતાના બીજા અધ્યાયનો ૨૯મો શ્લોક સરખાવવા જેવો છે.

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥૨-૨૧॥

કોઈ એને આશ્ચર્યની જેમ જુએ છે, બીજા કેટલાક આશ્ચર્ય હોય તેમ એના વિશે બોલે છે, સાંભળે છે, અને સાંભળવા છતાં પણ કોઈ એને ભાગ્યે જ જાણે છે.

પરાઞ્ચિ ખાનિ વ્યતૃણત્ સ્વયંભૂસ્તસ્માત્પરાઙ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।
કશ્ચિદ્ધારઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષ દાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥૨-૧-૦૧॥

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષો મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ ।
ઈશાનો ભૂતભવ્યસ્ય ન તતો વિજુગુપ્સતે ॥ એતદ્ વૈ તત્ ॥૨-૧-૧૨॥

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાધૂમકઃ ।
ઈશાનો ભૂતભવ્યસ્ય સ ઇવાય સ ઓ શ્વઃ ॥ એતદ્ વૈ તત્ ॥૨-૧-૧૩॥

બ્રહ્માએ ઈન્દ્રિયોને પહેલેથી જ બહિર્મુખ બનાવી હોવાથી માનવ અંતરાત્માને જોવાને બદલે બાહ્ય જગતને જ જોયા કરે છે. કોઈક વિરલ વિવેકી ધન્ય પુરુષ જ પરમાત્મદર્શનની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને દિવ્ય દૃષ્ટિથી સંપન્ન બનીને અંતર્મુખ બનવાનો પ્રયાસ કરે છે.

શરીરના મધ્યભાગમાં એટલે કે હૃદયપ્રદેશમાં અંગૂઠાના પરિમાણનો આત્મા રહેલો છે. એ ભૂત તથા ભાવિનો સ્વામી છે. એને જાણનાર કોઈની નિંદા નથી કરતો. કોઈને ઉપેક્ષાની નજરે પણ નથી જોતો.

અંગૂઠાના પરિમાણનો એ આત્મા ધૂમાડા વિનાની જ્યોતિ જેવો છે. એ ભૂત-ભાવિનો નિયંત્રા છે. આજે છે અને આવતીકાલે પણ રહેશે.

પુરમ્ એકાદશ દ્વારમ્ અજસ્યાવક્રચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે ॥ એતદ્ વૈ તત્ ॥૨-૨-૦૧॥

સરળ, અજન્મા, વિશુદ્ધ, જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું આ અગિયાર દરવાજાવાળું નગર છે. એ આત્માને આરાધનાર શોક કે ચિંતા નથી કરતો. જીવનમુક્ત બને છે ને અવિદ્યાના બંધનથી છૂટે છે. જેના વિશે તમે પૂછેલું તે પરમાત્મા આ જ છે.

શતં ચૈકા ચ હૃદયસ્ય નાડયસ્તાસાં મૂર્ધાનમભિનિઃસૃતૈકા ।

તયોર્ધ્વમાયન્નમૃતત્વમેતિ વિષ્વક્કન્યા ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ ॥૨-૩-૧૬॥

હૃદયમાં એકસો એક નાડીઓ છે. એમાંથી એક કપાળ તરફ નીકળી છે. એથી એટલે કે સુષુપ્ત્તાથી ઉપરના લોકોમાં જઈને માનવ અમૃતપદને પામે છે. મૃત્યુ વખતે બીજી સો નાડી દ્વારા પ્રયાણ કરનાર જુદી જુદી યોનિની પ્રાપ્તિ કરે છે. એની મુક્તિ નથી થતી.

અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સન્નિવિષ્ટઃ ॥૨-૩-૧૭॥

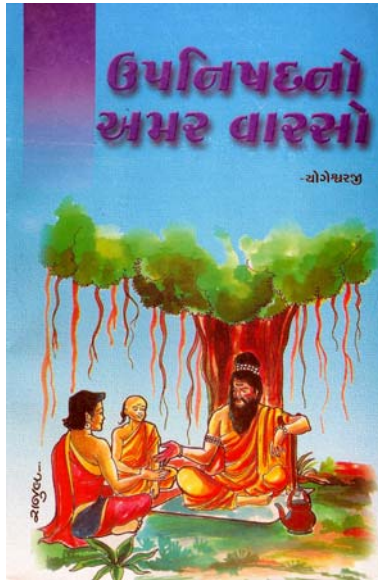
માનવોના હૃદયમાં અંગૂઠાના પરિમાણના પરમાત્મા અંતરાત્મા બનીને સદા વાસ કરે છે.

*

કઠ ઉપનિષદ સમાપ્ત

* * *

મુંડક ઉપનિષદ

* * *

(૧) શાંતિપાઠ

ॐ ભદ્રં કર્ણોભિઃ શ્રુણુયામ દેવા ભદ્રં પશ્યેમાક્ષભિર્યજત્રાઃ ।
 સ્થિરૈરઙ્ગૈસ્તુષ્ટુવાંસસ્તનૂભિર્યશેમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥
 સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ ।
 સ્વસ્તિ નસ્તાક્ષર્યો અરિષ્ટનેમિઃ સ્વસ્તિ નો બૃહસ્પતિર્દધાતુ ॥
 ॐ શાન્તિઃ । શાન્તિઃ । શાન્તિઃ ॥

માનવને જન્મની સાથે જ જ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે તે સામગ્રીનો સદુપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે. એમનો સદુપયોગ સ્વ અને પરને માટે સુખશાંતિદાયક અને કલ્યાણકારક થઈ શકે છે. કાન મળ્યા છે એમનો સમ્યક્ સદુપયોગ કરીને એમની દ્વારા કલ્યાણકારક ઉત્તમ શુભ શબ્દોનું શ્રવણ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. નિંદા અથવા અસત્ય અનાવશ્યક આલોચનાના શ્રવણમાં આનંદ માનવો ના જોઈએ. આંખથી સર્વત્ર કલ્યાણસ્વરૂપ પરમાત્માનું અને શુભનું અવલોકન કરતાં શીખવું જોઈએ, દોષદર્શનમાં રત રહેવું ના જોઈએ. વાણીને મધુભાષિણી, સત્યવાદિની ને પવિત્ર બનાવવાનો અને એની દ્વારા અન્યને ઉપયોગી થવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. મનથી સર્વોત્તમ સાત્વિક સંકલ્પો કરવા જોઈએ. પરમ સત્યરૂપી પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ. હાથથી બીજાની હિંસાને બદલે સેવા કરવી જોઈએ. કુકર્મને બદલે સત્કર્મપરાયણ બનવું જોઈએ. ચરણની મદદથી સત્સંગના, જીવનના ઉત્કર્ષમાં મદદરૂપ થનારાં સારાં સ્થળોમાં પહોંચવું જોઈએ. જીવનને અને શરીરને તિરસ્કારવાને બદલે, એની ઉપેક્ષા કરવાને બદલે, આત્મવિકાસ માટે એમને ઉપયોગી સમજીને એમની સ્વસ્થતા તથા સ્થિરતાને સાચવી રાખીને, ઉત્તરોત્તર આગળ વધવું જોઈએ. અન્યને ઉપયોગી ઠરવું જોઈએ. પરમાત્માની પરમકૃપાથી જેવું ને જેટલું પણ જીવન મળ્યું હોય તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરીને ઉત્સવમય કરવું જોઈએ. એનો અલિપ્તતાપૂર્વક ઉપભોગ કરીને એના મૂળાધાર પરમાત્માને ઓળખી લેવાની સાધનામાં સંલગ્ન બનવું જોઈએ. પૂર્વોક્ત શાંતિપાઠનો એવો જીવનોપયોગી ભાવાર્થ છે. એને જીવનાભિમુખ શાંતિપાઠ કહી શકાય. એ માનવને જીવન પ્રત્યે અભિમુખ બનવાનો ને જીવનને ચાહીને સમુજ્જવલ કરવાનો સનાતન સંદેશ પૂરો પાડે છે.

જીવનમાં સઘળી દૈવી શક્તિઓ, સઘળાં દૈવી તત્ત્વો, કલ્યાણકારક થાય અને કોઈપણ કોઈ રીતે અવરોધક ના બની જાય એવી કામના પણ એ દ્વારા કરવામાં આવી છે. એ કામના એટલા માટે સહજ છે કે કોઈ ભૂલેચૂકે પણ પોતાનું અકલ્યાણ નથી ઇચ્છતું. પરમાત્મા પરમકલ્યાણ સ્વરૂપ હોવાથી સૌ કોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ પરમકલ્યાણની આકાંક્ષા રાખે છે.

* * *

(૧) પ્રથમ મુંડક, પ્રથમ ખંડ

અથર્વવેદના મંત્રભાગની અંતર્ગત આવેલા મુંડકોપનિષદના આરંભમાં એમાં ઉપદેશેલી અધ્યાત્મવિદ્યાની આચાર્ય-પરંપરા વર્ણવવામાં આવી છે. દેવોના આદિદેવ, અગ્રગણ્ય ગણાતા બ્રહ્માએ સૌથી પહેલાં એમના જયેષ્ઠ પુત્ર અથર્વાને અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો. બ્રહ્મા દ્વારા આરંભમાં ઉપદેશાયેલી હોવાથી અને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સંબંધી પ્રકાશ પાડતી હોવાથી એનું નામ બ્રહ્મવિદ્યા પડ્યું. એ વિદ્યા બીજી બધી વિદ્યાઓની આશ્રયભૂતા છે. એ સઘળી વિદ્યાઓ એની પાસે પહોંચીને સફળ, સાર્થ કે કૃતાર્થ બને છે. સર્વ વિદ્યાઓની શિરોમણી સરખી એ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ પછી બીજી કોઈયે વિદ્યાની સંપ્રાપ્તિ જીવનના વ્યક્તિગત વિકાસ અને શ્રેયને માટે શેષ નથી રહેતી. સરિતાઓ સાગરમાં સમાઈને સફળ બને છે તેમ અન્ય સઘળી વિદ્યાઓ એ અલૌકિક અધ્યાત્મવિદ્યાની પાસે પહોંચીને સાર્થક ઠરે છે, સાફલ્યને વરે છે. માનવ બીજી લૌકિક-પારલૌકિક વિદ્યાઓને પોતાની પ્રકૃતિ, પસંદગી કે રુચિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરે તેની હરકત નથી. કિન્તુ આખરે તો એણે અધ્યાત્મવિદ્યાની અભિરુચિ જ જગાવવી ને વધારવી જોઈએ. ત્યારે જ એ જન્મ-મરણના, જીવ-શિવના, બંધ-મોક્ષના ગૂઢાતિગૂઢ સ્વાનુભવજન્ય રહસ્યને સુચારુરૂપે સંતોષકારક રીતે સમજી શકે અને જીવનને ઉત્સવમય બનાવે.

બ્રહ્મા દ્વારા પ્રાપ્ત અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ અથર્વાએ અંગીર્ મુનિને આપ્યો. અંગીર્ મુનિએ ભારદ્વાજ સત્યવહને અને ભારદ્વાજે એમના શિષ્ય અથવા સુપુત્ર અંગિરાને એનો ઉપદેશ પ્રદાન કર્યો. એવી રીતે પરંપરાથી પ્રવાહિત એ પાવન વિદ્યાપ્રવાહ વખતના વીતવા સાથે શ્રવિત રહી શક્યો અને અનેકનું અનંતકાળપર્યંત કલ્યાણ કરતો થયો.

ॐ બ્રહ્મા દેવાનાં પ્રથમઃ સંબભૂવ વિશ્વસ્ય કર્તા ભુવનસ્ય ગોષા ।
 સ બ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠામથર્વાય જ્યેષ્ઠપુત્રાય પ્રાહ ॥૧-૧-૧॥
 અથર્વણે યાં પ્રવદેત બ્રહ્માઽથર્વા તં પુરોવાચાઙ્ગિરે બ્રહ્મવિદ્યામ્ ।
 સ ભારદ્વાજાય સત્યવાહાય પ્રાહ ભારદ્વાજોઽઙ્ગિરસે પરાવરામ્ ॥૧-૧-૨॥

વિજ્ઞાન આજે વરસોથી વિશ્વના વિભિન્ન પદાર્થોની રચના સંબંધમાં અને પદાર્થોની અંદરબહાર રહેલી કોઈ એક અપાર્થિવ શક્તિ, સામગ્રી, ચેતના કે કડીના સંબંધમાં સંશોધન કરી રહ્યું છે. સૌના હાઈમાં રહીને સૌને શક્તિ પ્રદાન કરનારું, ટકાવી રાખનારું અને છેવટે પોતાની અંદર સમાવી લેનારું કોઈ સર્વોપરી, સર્વનિયંતા તત્ત્વ છે ખરું ? જે એક જ મૂળતત્ત્વ કે પદાર્થના આશ્રયથી અન્ય અનેક પદાર્થો પ્રાદુર્ભાવ પામતા હોય એવું કોઈ અસાધારણ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમતત્ત્વ છે ખરું ? ભૂતકાળમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્ષેત્રમાં આગળ વધનારા મનનશીલ માનવના મનમાં એવી જિજ્ઞાસા જાગેલી. એનો પરિચય ઉપનિષદના સારગભિત સાહિત્યભંડારમાં જુદે જુદે સ્થળે થઈ રહે છે. આ ઉપનિષદ પણ એમાં અપવાદરૂપ નથી. ઉપનિષદના સંસ્કૃત સુવિકસિત કલ્યાણકાળમાં જિજ્ઞાસુજનોની જેમ એમની જિજ્ઞાસાને સંતોષી શકનારા સ્વનામધન્ય સત્પુરુષો પણ સમાજમાં શ્વાસ લેતા. મહર્ષિ અંગિરા એક એવા જ સ્વાનુભવસંપન્ન, શંકા-સમાધાન કરવાની કળામાં કુશળ, આધ્યાત્મિક શંકાસમસ્યાઓમાંથી મુક્તિ મેળવી ચૂકેલા, કૃતાર્થ મહામાનવ હતા. એમની પાસે

વિધિપૂર્વક, નમ્રતાથી યુક્ત બનીને પહોંચેલા શૌનક નામના સુપ્રસિદ્ધ મહાગૃહસ્થ પુરુષે પૂછ્યું કે ભગવન, કોને જાણી લેવાથી આ બધું જાણી લેવાય છે, અથવા કોને જાણવાથી અન્ય સઘળા રહસ્યજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થાય છે ?

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥१-१-३॥

માનવમનની એ જિજ્ઞાસા કેટલી બધી સ્વાભાવિક, તર્કસંગત તથા યુક્તિયુક્ત છે ? એકના જ્ઞાનથી અનેકનું, સમસ્ત સૃષ્ટિનું જ્ઞાન. સમસ્ત શરીરની અસંખ્ય રક્તવાહિનીઓમાં વહેતા રક્ત-પ્રવાહમાંથી એકાદ રક્તવાહિનીના એકાદ રક્તબિંદુને જાણી લેવાથી સમસ્ત રક્તપ્રવાહના રહસ્યને તત્વતઃ હસ્તામલકવત્ કરી શકાય છે. એક જ ખેતરમાં ઉગેલા ઘઉંના ભંડારમાંથી એક જ ઘઉંનું પૃથ્થકરણ કરવાથી સમસ્ત ઘઉંના ભંડારનું પૃથ્થકરણ કરી લેવાય છે. અને સરિતાના એક જલબિંદુના રાસાયણિક સંશોધનથી સંપૂર્ણ સરિતાની રાસાયણિક રચના વિશે નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય પર પહોંચી શકાય છે. તેવી રીતે એવી કયી વસ્તુ છે જેની માહિતી મળતાં સમસ્ત સર્જનની સુનિશ્ચિત તાત્વિક માહિતી મેળવી શકાય છે ?

શૌનકના ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તર રૂપે મુદ્દાસરની સીધી હકીકતની રજૂઆત કરવાને બદલે મહર્ષિ અંગિરાએ જણાવ્યું કે વિદ્યા બે પ્રકારની છે. અપરા અને પરા. અપરા વિદ્યા, લૌકિક વિદ્યા, સામાન્ય વિદ્યા, ધર્મ-અધર્મનું સાધન અને એના ફળ સાથે સંબંધ ધરાવનારી વિદ્યા અથવા શાસ્ત્રવિદ્યા છે. એ વિદ્યા છે તો સારી, ઉપયોગી, આવકારદાયક અને આશીર્વાદરૂપ, પરંતુ એ વિદ્યાથી સંસારની અંદરબહાર અને આગળપાછળ રહેલા પરમ સત્યનો, જેને જાણવાથી સમસ્ત સંસારના પદાર્થોનું રહસ્યજ્ઞાન કે તાત્વિક જ્ઞાન સહજ બને છે તે પરમ તત્વનો, અપાર્થિવ અનંત સર્વોપરી સર્વવ્યાપક ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર નથી થઈ શકતો. અપરા વિદ્યાની ઉપલબ્ધિથી એ પરમચેતનાના સાક્ષાત્કારની પિપાસા પ્રકટે છે ખરી, તો પણ એની મર્યાદા છે. એનો આધાર લઈને મન બહિર્મુખ બનીને બાહ્ય વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત બને છે. સત્યના સાક્ષાત્કારની અભિપ્સાવાળું મન નિર્મળ અને અંતર્મુખ બનીને અંદરની દુનિયામાં અન્વેષણપરાયણ થાય છે ત્યારે જ સર્જનની એ સર્વોત્તમ એકાકી અપાર્થિવ પરમ ચેતનાને અપરોક્ષ રીતે અનુભવી શકે છે. એટલે આખરે તો અપરાવિદ્યા ગમે તેટલી આકર્ષક અને આશીર્વાદરૂપ હોય તોપણ એનાથી ઉપરામ બનીને પરાવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવું પડે છે.

પરાવિદ્યા એક એવો સાધનાત્મક સુનિશ્ચિત અંતરંગ અભ્યાસક્રમ છે જેની મદદથી પર તત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે. એમાં કોઈ બાહ્ય ગ્રંથ નથી હોતો, કોઈ પરંપરાગત પંથ નથી હોતો, મંદિર નથી હોતું. હોય છે કેવળ ઉત્કટ ઈચ્છાયુક્ત સત્યના સંશોધનની લગનીવાળું સમર્પણભાવથી અલંકૃત અંતર. એમાં માનવ સત્યનો આદર્શ ભક્ત, સાધક કે શોધક પોતે જ પોતાનો પ્રગતિપંથ, પ્રેરક ગ્રંથ બને છે. આરંભમાં એનું અંતર અને પછી સમસ્ત સર્જન મંગલમય મંદિરમાં પરિણમે છે. સત્યના સાચા સંશોધકે એ પરાવિદ્યાનો, આત્માની અંતરંગ આરાધનાનો આધાર લેવો જ જોઈએ. સમુદ્રમાં ઉપર ઉપરથી તરનારાને મોતી ના મળે. મોતી તો સમુદ્રના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારવાથી જ મળી શકે. એવી રીતે જે અપરાવિદ્યામાં-બહારના ક્રિયાકાંડમાં અને સદ્ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયોમાં રમ્યા કરે એને આત્મદર્શનનો અમીમય આસ્વાદ કદાપિ

ના મળી શકે. આત્મદર્શનને માટે તો અંદરના આત્મિક અર્ણવમાં અવગાહન કરતાં શીખવું જોઈએ. પરાવિદ્યાના કે સાધનાના પ્રેમી બનવું જોઈએ.

સ્વાધ્યાય બે પ્રકારના છે. એક સ્વાધ્યાય બહારના સદ્ગ્રંથોનો છે. બીજો સ્વનો. સ્વ એટલે કે પોતાની તરફ પ્રયાણ કરવાની શક્તિ બક્ષે તે સાચો ને સંપૂર્ણ સ્વાધ્યાય છે. એવા સ્વાધ્યાયમાં ધ્યાનાદિનો સમાવેશ થાય છે. એની મદદથી અવિનાશી આત્મતત્વને અનુભવી શકાય છે. મહર્ષિ અંગિરાએ વિદ્યાઓનું વર્ણન કરતાં કહ્યું ..

તસ્મૈ સ હોવાચ । દ્વે વિષ્ણુ વેદિતવ્યે ઇતિ હ સ્મ
યદ્બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પરા ચૈવાપરા ચ ॥૧-૧-૪॥
તત્રાપરા ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વવેદઃ શિક્ષા
કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દો જ્યોતિષમિતિ ।
અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ॥૧-૧-૫॥

કોને જાણવાથી બીજા બધાનું રહસ્ય જાણી શકાય ? પરમાત્માને. પરમાત્મા જ એકમાત્ર જાણવા જેવા છે. એ બ્રહ્માંડના મૂલાધાર, મહાબીજ અથવા અધિનાયક છે. બીજને જાણવાથી જેમ વૃક્ષના રહસ્યજ્ઞાનની માહિતી મેળવી શકાય છે એમ એમને જાણી લેવાથી સમસ્ત સર્જનના સારને સુચારુરૂપે સમજી શકાય છે. સર્જનનું રહસ્યજ્ઞાન સ્પષ્ટ થાય છે અને હસ્તામલકવત્ બની જાય છે. એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ગૂઢાતિગૂઢ, ગુપ્તાતિગુપ્ત, અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, અગોત્ર, વર્ણરહિત અને ચક્ષુશ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો વિનાના છે. એમને હાથપગ જેવાં સ્થૂળ અંગોપાંગો નથી. એ નિત્ય છે, વ્યાપક ને વિરાટ, સર્વગત, સુસૂક્ષ્મ, અવિનાશી, સૌના આદિ અને એકમાત્ર મૂળ કારણ છે. વિવેકી અથવા પરમપ્રાજ્ઞ પુરુષો જેમને જડચેતનાત્મક જગતમાં અને જગતરૂપે સર્વત્ર સર્વાવસ્થામાં અનુભવે છે. અથવા વધારે સારા સુયોગ્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વદશા દરમ્યાન સર્વ દેશ અને કાળમાં એમના સિવાય અન્ય કશું અનુભવતા જ નથી. પરાવિદ્યાના પરમાધારથી પરમાત્માનુભૂતિની એવી અલૌકિક અખંડ અવસ્થાએ આસીન થવાય છે. એવી અસાધારણ અવસ્થાએ આસીન પરમાનુભવી પ્રાજ્ઞ પુરુષોને પરમાત્મનિષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. એ સર્વપ્રકારના ભેદ, ભય, શોક, મોહ, ભ્રમ, અને બંધનમાંથી મુક્ત મેળવીને પ્રશાંતિના પારાવારમાં સ્નાન કરે છે. એમનું જીવન ધન્ય બને છે.

યત્તદ્દ્રેશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચક્ષુઃ શ્રોત્રં તદપાણિપાદમ્ ।

નિત્યં વિભું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ભૂતયોનિં પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ ॥૧-૧-૬॥

જેણે પરમાત્માને જાણી અથવા અનુભવી લીધા એને માટે બીજું કંઈ જાણવાનું અથવા અનુભવવાનું શેષ રહે છે ખરું ? પોતાના જીવન અથવા શરીરધારણના સાર્થક્યને માટે કશું જ જાણવાનું કે અનુભવવાનું શેષ નથી રહેતું. એને અન્ય કંઈ જાણવું-અનુભવવું હોય તો કુતૂહલથી પ્રેરાઈને, સમયને પસાર કરવા કે મનોરંજન માટે ભલે જાણે, અનુભવે, પરંતુ બંધનમુક્ત બનવા અને અવિદ્યામાંથી છૂટવા માટે બીજા કશાનું જ્ઞાનોપાર્જન શેષ નથી રહેતું. એના આત્મિક અભ્યુત્થાનને માટે એટલું જ્ઞાન પર્યાપ્ત થઈ પડે છે. પરમાત્માને પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ્યા પછી સમજાય છે કે એ સર્વના મૂળાધાર બનીને સર્વમાં સર્વરૂપે ક્રીડા કરી રહ્યા છે,

સનાતન રસ રાસ રમી રહ્યો છે. એમનામાંથી જ સૌનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એમનામાં જ સઘળું સ્થિતિ કરે છે, અને એમની અંદર વિલીન બને છે.

ઉપનિષદના ઋષિએ સંસારના પ્રાદુર્ભાવના રહસ્યને રજૂ કરતાં ખૂબ જ રોચક, હૃદયંગમ, કમનીય કલ્પનાનો આધાર લીધો છે. એ કલ્પનામાં કવિત્વ છે અને સૂક્ષ્મ મૌલિક દૃષ્ટિ અથવા વિચારશક્તિનું દર્શન થાય છે.

યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ યથા પૃથિવ્યામોષધયઃ સંભવન્તિ ।

યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોમાનિ તથાઽક્ષરાત્ સંભવતીહ વિશ્વમ્ ॥૧-૧-૭॥

જેવી રીતે કરોળિયો જાળાને બનાવે છે ને ગળી જાય છે, ધરતીમાંથી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જીવંત પુરુષના શરીરમાંથી કેશ કે રોમ પ્રકટે છે, એવી રીતે એ અવિનાશી પરમાત્મામાંથી આ વિશ્વ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે.

પરમાત્માના વિશ્વવ્યાપારને સમજાવવા માટે રજૂ કરાયેલી એ ત્રણે શબ્દકલ્પનાઓ એમની આગવી વિશિષ્ટતાવાળી, સારગભિત અને વિલક્ષણ છે. કરોળિયાને જાળું બનાવવા માટે કોઈ બીજી બાહ્ય સામગ્રીની આવશ્યકતા નથી પડતી. પોતાની અંદર પેદા થયેલી લાળમાંથી એ એનું નિર્માણ કરે છે. જાળું એની દ્વારા પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, એને આધારે ટકે છે, અને એની અંદર સમાઈ જાય છે. પરમાત્માને પણ એવી રીતે આ વિશાળ વિશ્વવ્યાપારની રચના કરવા એમના સિવાય અન્ય કોઈયે બાહ્ય સાધનસામગ્રીની અપેક્ષા નથી રહેતી. એ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર, સર્વેશ્વર, સર્વશક્તિસંપન્ન છે. સંસારના સર્જનકાર્યમાં એમને અન્ય કોઈનો સહયોગ નથી શોધવો પડતો. અન્યના આલંબનની આવશ્યકતા નથી હોતી. સર્જન એમના આશ્રયે ટકે છે, કાર્ય કરે છે, અને અંતે એમની અંદર વિલીન બને છે.

ધરતીમાંથી આપોઆપ આવિર્ભાવ પામનારી ઔષધિ અને શરીરમાંથી પેદા થતા કેશ પણ ઉપર્યુક્ત કથનની પુષ્ટિ કરે છે. એમનું સર્જન સ્વતઃ થાય છે.

ઋષિકેશમાં મારી પાસે એક સદગૃહસ્થ આવતા. એમણે જણાવ્યું કે અમે દિલ્હીના ચાંદની ચોક વિસ્તારમાં રહેતા ત્યારે એક વિચક્ષણ માનવનો મેળાપ થયેલો. એ માનવની શક્તિ અસાધારણ હતી. એની મદદથી એ પદાર્થોનું સ્થાનાંતર કરી શકતા. એક વાર એમણે અમારે માટે અવકાશમાંથી તાજી મિઠાઈ કાઢી. બીજી વાર અમારા આગ્રહને આધીન થઈને કહ્યું કે તમારી ઈચ્છા ગરમાગરમ ભજિયાં ખાવાની છે પરંતુ ભજિયાં એક જ ઠેકાણે બની રહ્યાં છે. તમને ખાવા નહિ ગમે. અમે અવારનવાર આગ્રહ કર્યો એટલે એમણે અવકાશમાં હાથ હલાવ્યો તો જોતજોતામાં બે સુંદર પ્લેટ આવી. એમાં ગરમાગરમ ભજિયાં હતાં. અમે તે ખાધાં એટલે એમણે એક રૂપિયો માગ્યો ને જણાવ્યું કે આ રૂપિયો મેં જ્યાંથી ભજિયાં મેળવ્યા છે તે સ્થળમાં એના મૂલ્ય તરીકે મોકલી આપું છું. રૂપિયો એમની સવિશેષ શક્તિથી પેલી પ્લેટ સાથે અવકાશમાં અદૃશ્ય થયો. એમણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે ચાંદનીચોક વિસ્તારમાં એક જ સ્થળે એક હરિજનબાઈ ભજિયાં બનાવતી હતી, તે ભજિયાં મેં મારી વિશિષ્ટ શક્તિથી તમને લાવી આપ્યાં ને તમે ખાધાં. એમના શબ્દો સાંભળીને અમે વિચિત્ર દશામાં મૂક્યા. અમારો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો. અમારી જ્ઞાતિભાવનાએ અમને દુઃખી કર્યાં. એ

મહામાનવ એમની વિશિષ્ટ સાધનાશક્તિથી રૂપિયા, ઘરેણાં, વસ્ત્રો, જે ધારતા તે લાવી શકતા. એ અવકાશમાંથી બધું પેદા કરતા દેખાતા.

એવા અવનવા આશ્ચર્યકારક પ્રયોગો કરનારા પુરુષો વિરલ હોવા છતાં કોઈકવાર જોવા મળે છે ત્યારે માનવો મંત્રમુગ્ધ બને છે. સામાન્ય, અસામાન્ય પુરુષોમાં એવી અસાધારણ શક્તિ હોય છે તો પરમાત્માની શક્તિ કેટલી બધી અદ્ભુત અને અનંત હશે તેની કલ્પના સહેલાઈથી કરી શકાશે. એ તો સર્વશક્તિમાન છે. સંસારનું સર્જનકાર્ય કરવાનું અને સ્વતંત્ર રીતે કરવાનું મહાકાર્ય એમને માટે લેશ પણ મુશ્કેલ નથી.

તપસા ચીયતે બ્રહ્મ તતોઽન્નમભિજાયતે ।

અન્નાત્પ્રાણો મનઃ સત્યં લોકાઃ કર્મસુ ચામૃતમ્ ॥૧-૧-૮॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામનારું જડચેતનાત્મક વૈવિધ્યપૂર્ણ ચમત્કૃતિજનક જગત એની અનંત વિવિધતાઓમાંથી એકસાથે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે કે ક્રમેક્રમે પ્રકટે છે. એ સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરતાં કહેવામાં આવે છે કે જગતના પ્રાદુર્ભાવની પ્રવૃત્તિ ક્રમપૂર્વક થતી હોય છે. આપણી આજુબાજુના જગતનું નિરીક્ષણ કરવાથી સમજાય છે કે સઘળું શનૈઃ શનૈઃ વિકાસના નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર થતું હોય છે. બીજામાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી છોડ, પછી વૃક્ષ, વિશાળ વૃક્ષ, ફૂલ ને ફળ. માતાના ઉદરમાંથી પ્રકટેલા શિશુના શરીરનો ચોક્કસ વિકાસ થતાં થતાં એ શરીરને પ્રૌઢાવસ્થાએ પહોંચતા વરસો લાગે છે. પરમાત્મા પણ સૃષ્ટિ-સર્જનના સંકલ્પ કે ભાવથી સ્થૂળતાને પામે છે. એમની અંદર વિકાર પેદા થાય છે. એમની નિસ્પંદ, નીરવ, નિષ્ક્રિયાવસ્થા, સ્પંદાવસ્થામાં, શબ્દાવસ્થામાં, ચંચળતામાં કે ક્રિયાવસ્થામાં પરિણમે છે. એકરસ, અખંડ, અક્રિય પરમાત્મામાં ક્ષોભ પેદા થાય છે. એ પછી અન્ન અથવા અન્નમય શરીરો પ્રાણ, મન (સંકલ્પવિકલ્પ સંશય- નિર્ણયાત્મક મનનાત્મક અંતઃકરણ) પ્રકટે છે. એ પછી સત્યનામે આકાશાદિ પંચભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પછી ભૂઃ જોવા લોકલોકાંતરો સાત વિશિષ્ટ લોકો થાય છે. કર્મ અને અમૃતમય કર્મફળની સૃષ્ટિ બને છે. સુદીર્ઘ સમયપર્યંત નાશ ના પામનારા કર્મોના ફળ પણ નાશ નથી પામતાં. માટે અમૃતમય કહેવાય છે.

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિચસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ ।

તસ્માદેતદ્બ્રહ્મ નામ રૂપમન્નં ચ જાયાતે ॥૧-૧-૯॥

પરમાત્મા સૌને જાણનારા, સર્વજ્ઞ છે. જ્ઞાનમય તપવાળા છે. એ અવિનાશી અક્ષરબ્રહ્મ અથવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી જ હિરણ્યગર્ભની નામની, નાનાવિધ રૂપરસગંધની અને અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે. (શ્લોક ૯) સંક્ષેપમાં કહીએ તો પરમાત્મા સૌના અધિષ્ઠાતા છે, મૂલાધાર છે. એમના સિવાય કશું જ નથી થતું. એમને લીધે જ સમસ્ત સર્જન શક્ય બને છે. સૌના કેન્દ્રસ્થાનમાં એ જ રહેલા છે.

સૃષ્ટિના સર્જનક્રમનું વર્ણન વેદ અને ઉપનિષદમાં એકસરખું નથી દેખાતું. ક્રમમાં ક્યાંક ક્યાંક મહત્વનો ફેર પડે છે. તોપણ મુખ્ય ક્રમ તો અખંડ જ રહે છે. તેમાં તિલમાત્ર પણ તફાવત નથી દેખાતો. એ ક્રમ પરમાત્મામાંથી અન્ય સર્વના આવિર્ભાવનો છે. એ સંબંધમાં સૌ સહમત છે. અને મુખ્ય મહત્વનો મુદ્દો એ જ છે. બીજા મુદ્દાઓ કદાચ દાર્શનિક વિચારણાની કે વાદવિવાદની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોઈ શકે, કિન્તુ જીવનમંગલને માટે એ જ મુદ્દો ઉપયોગી છે.

મુંડક ઉપનિષદના પ્રથમ ખંડની અહીં પૂર્ણાહુતિ થાય છે. શૌનકનો સવાલ કોને જાણવાથી સૌને જાણી શકાય છે એ હતો. મહર્ષિ અંગિરાએ એના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે પરમાત્માને જાણવાથી. પરમાત્માને જાણવાનું, એમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરીને એમની અંદર સ્થિત થવાનું અને એમનામય બનવાનું કલ્યાણકાર્ય જ કરવા જેવું છે. જીવન પાણીની પ્રખર ગતિએ વાયુવેગે વહેતા રહેવાની પેઠે અતિશય વેગથી વહી રહ્યું છે. એના સમ્યક્ સુવિચારયુક્ત સદુપયોગ દ્વારા એ કલ્યાણકારક જેટલું વહેલું કરાશે એટલું જ આશીર્વાદરૂપ થશે, શાંતિપ્રદાયક બનશે.

*

(૨) પ્રથમ મુંડક, દ્વિતીય ખંડ

મુંડક ઉપનિષદના દ્વિતીય ખંડના આરંભમાં અપરાવિદ્યાને વર્ણવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અપરાવિદ્યામાં જે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને જે કર્મોનું મેધાવી મહામુનિઓએ દર્શન તથા નિરૂપણ કર્યું છે એ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો ઋગ્વેદાદિ મંત્રોમાં મંત્રો દ્વારા પ્રકાશિત છે. એ કર્મો પુરુષાર્થના પરમસાધનરૂપ હોવાથી સત્ય કહેવાય છે. એ કર્મોનો વિસ્તાર મોટેભાગે ત્રેતાયુગમાં થયેલો જોવા મળે છે. કર્મફળની અથવા સ્વર્ગાદિ લોકોના ભોગોપભોગની ઈચ્છાવાળા પુરુષને માટે એમનું અનુષ્ઠાન આવશ્યક લેખાય છે. અગ્નિના પ્રદીપ્ત થવાથી એની જ્વાળા પ્રકટે ત્યારે સવારસાંજ એમાં મંત્રોચ્ચાર સહિત આહુતિ આપવી. અગ્નિહોત્ર-કર્મનું અનુષ્ઠાન વિધિપૂર્વક, અતિથિ-સેવા સાથે, નિયમિત રીતે, હવન અને વૈશ્વદેવનો આધાર લઈને કરાવું જોઈએ. એવી રીતે ના કરવામાં આવે તો હાનિકારક થાય છે. એવા વિધિરહિત અનુષ્ઠાન કરનારને ઈચ્છિત કર્મફળની ને લોકની પ્રાપ્તિ નથી થતી. વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના અનુષ્ઠાનથી એ આહુતિઓ અનુષ્ઠાનીને સૂર્યકિરણોમાં પલટાઈને દેવોના અધીશ્વર ઈન્દ્ર પાસે સ્વર્ગલોકમાં લઈ જાય છે અથવા તો એવા અનુષ્ઠાનીનો સૂર્યકિરણોના માધ્યમથી સૂર્યલોકમાં પ્રવેશ થાય છે.

एतेषु यश्वरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।

तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥१-२-५॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥१-२-६॥

એ અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞયાગરૂપી કર્મથી ભોગલોકોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે તોપણ એ લોકોના ફળોપભોગના સુનિશ્ચિત સમયની પરિસમાપ્તિ પછી મૃત્યુલોકમાં પાછા ફરવું પડે છે. એટલે એ લોકોનો આવાસ ઈચ્છનીય, આવકારદાયક અને કલ્યાણકારક નથી કહી શકાતો. એ કર્મોથી જીવનનું આત્યંતિક કલ્યાણ નથી થતું. આત્મદર્શનનો આસ્વાદ નથી મળતો, અને જીવનની સાર્થકતા નથી સધાતી. વાસના અને ભોગોપભોગ-ભાવનાથી ભરપૂર માનવ એમનો આધાર લઈને ભવાટવીમાં ભમ્યા કરે છે. એ કર્મોમાં રત કર્મઠ માનવો પોતાને ગમે તેટલા બુદ્ધિમાન માને તોપણ સાચા અર્થમાં બુદ્ધિમાન નથી હોતા. પંડિત કે વિવેકી નથી કહેવાતા. એ અવિદ્યાના દાસ હોવા છતાં પોતાને વિદ્યાવાન સમજે છે. અવિદ્યારૂપી ઘોર

અંધકારથી ઘેરાઈને પીડા પામનારા એવા મંદબુદ્ધિ મનોરથમંડિત મનના માનવો સંસારની ભુલભુલામણીમાં વાસ્તવિક વિકાસવાટથી વંચિત રહીને લટક્યા કરે છે. અંધ માનવ જેમ બીજા અંધને માર્ગ બતાવી ના શકે તેમ એ બીજાના સાચા પથપ્રદર્શક નથી બની શકતા. પોતાને ગમે તેટલા કૃતાર્થ માનતા હોય તોપણ એ બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ બાળક જેવા હોય છે. એમની બુદ્ધિ કામનાયુક્ત, રાગથી રંગાયેલી, પરિમિત, દોષપૂર્ણ હોવાથી એ પરમતત્ત્વનો વિચાર નથી કરી શકતા. કર્મફળનો ક્ષય થતાં દુઃખી બનીને એ ઉત્તમ લોકમાંથી પતન પામે છે.

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પષ્ટિતં મન્યમાનાઃ ।

જહ્ન્યમાનાઃ પરિચન્તિ મૂઢા અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥૧-૨-૮॥

અવિદ્યાયં બહુધા વર્તમાના વયં કૃતાર્થા ઇત્યભિમન્યન્તિ બાલાઃ ।

યત્ કર્મિણો ન પ્રવેદયન્તિ રાગાત્ તેનાતુરાઃ ક્ષીણલોકાશ્ચવન્તે ॥૧-૨-૯॥

ઉપનિષદના સ્વાનુભવસંપન્ન ઋષિ સૂચવવા માગે છે કે માનવે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોમાંથી, સ્વર્ગાદિ લોકોમાંથી અને ભાતભાતના વિષયોપભોગોમાંથી મનને ઉપરામ કરીને આત્મચિંતનમાં પરોવવું જોઈએ. આત્મચિંતન અને આત્માનુસંધાન દ્વારા થતા આત્મદર્શનથી જ આત્મકલ્યાણ થઈ શકે છે. એની ઉપલબ્ધિ માટે ઉત્તમોત્તમ, સુંદરતમ, સૌથી સાનુકૂળ લોક મૃત્યુલોક છે. મૃત્યુલોકનો મહિમા ઘણો મોટો છે. એની શક્યતા અનંત છે. એવી અને એથીયે અધિક શક્યતા માનવજીવનની છે. એ ઉભયનો સુખદ સમજપૂર્વકનો સુયોજિત સમન્વય ચમત્કૃતિજનક ઠરે છે અને નરમાંથી નારાયણ બનવાની પીઠિકા પૂરી પાડે છે. મહામૂલા માનવતનુને પામીને પણ અસંખ્ય માનવો માનવોચિત કર્મો કરીને એનો સદુપયોગ નથી કરતા. જીવનવિકાસની સુનિશ્ચિત સાધનાનો આશ્રય નથી લેતા. કુકર્મપરાયણ બને છે, દુઃખી થાય છે ને બીજાને દુઃખી કરે છે. માનવજીવનને વ્યર્થ વેડફી નાખે છે. એને આત્મવિકાસની સાધનામાં જોડી દેવું જોઈએ. એ દ્વારા સ્વ અને પરનું હિતસાધન કરવું જોઈએ. સંસારમાં જ્યાં હોઈએ ત્યાં રહીને એવું સાધન કરી શકાય છે. એમાં કશું જ અંતરાયરૂપ નથી બનતું. પોતાના મલિન મન સિવાય કશું જ વચ્ચે નથી આવતું. એ મનને નિર્મળ કરીએ, નિશ્ચયાત્મક બનાવીએ અને આત્મદર્શનના અભ્યાસક્રમમાં જોડીએ તો જીવનનો વાસ્તવિક આનંદ, યથાર્થ લાભ મેળવી શકીએ.

જે સાધકો સંસ્કારવશ કોઈક કારણથી બાહ્ય ત્યાગ કરીને એકાંતમાં જાય છે એમણે પણ બાહ્ય ત્યાગ, એકાંત અથવા આશ્રમના રૂઢ જીવનથી સંતોષ વાળીને બેસી રહેવાનું નથી. રગશિયા ગાડાની જેમ પ્રમાદી બનીને જીવવાનું નથી. એમણે જીવનના પરમ ધ્યેયનું સતત સ્મરણ કરીને એ ધ્યેયની પૂર્તિના પ્રયત્નોની દિશામાં ઉત્તરોત્તર આગળ વધવાનું છે. આત્મિક અનુશાસન તથા તપવ્રતનો આધાર લેવાનો છે. શ્રદ્ધાભક્તિથી સંપન્ન બનાવાનું ને પ્રજ્ઞાના પવિત્રતમ પ્રકાશથી પાવન થવાનું છે. શાંત, વિકારરહિત, વાસનાવિમુક્ત, પરિગ્રહી, સંયમી થવાની કોશિશ કરવાની છે. એવા વિવિક્તવાસી સત્પુરુષો સૂર્યદ્વારથી આગળ વધીને અવિનાશી અમૃતમય પુરુષ અથવા હિરણ્યગર્ભની પાસે પહોંચે છે. એમનો લોક સ્વર્ગાદિ કરતાં ઉત્તમ મનાય છે.

પરંતુ આત્મજ્ઞાનીને તો કોઈયે અધમ અથવા ઉત્તમ લોકની આકાંક્ષા નથી હોતી. એ તો આત્મદર્શન, સ્વરૂપ-સાક્ષાત્કાર અથવા પરમાત્માનુભૂતિની જ ઈચ્છા રાખે છે. એને જ પોતાનું જીવનધ્યેય માને છે. એવા પુરુષો સમજે છે કે કર્મજન્ય લોકોની પ્રાપ્તિથી સારી શાંતિ કે મુક્તિ નથી મળતી. સંસાર સનાતન અથવા નિત્ય નથી, અને અનિત્યની પ્રાપ્તિમાં એમને રસ નથી હોતો. એટલે એ નમ્રાતિનમ્ર બનીને જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈને સદ્ગુરુ પાસે પહોંચે છે. એવા શંકાકુશંકારહિત, દોષરહિત, સદ્ગુણી, સાત્વિક, સુસંસ્કારશીલ, સંયમી સાધકને સદ્ગુરુ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવે છે, ઉપદેશ આપે છે. એ ઉપદેશને અનુસરીને સાધક પોતાના સાધનાત્મક જીવનને અવિદ્યાનાં નાનાં મોટાં સ્થૂળસુક્ષ્મ બધાં જ બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવીને કૃતાર્થ કરે છે. જીવનનું સાચું શ્રેય એવા અલૌકિક પરમાત્મદર્શનમાં જ સમાયેલું છે એવું સુચારુરૂપે સમજીને સાધકે બીજી બધી જ આડ વાતો, ભ્રાંતિઓ અને ભુલભુલામણીઓમાંથી પોતાના મનને પાછું વાળીને આત્મસાધનારત અથવા પરમાત્માપરાયણ બની જવું જોઈએ.

તપઃશ્રદ્ધે યે હ્યુપવસન્ત્યરણ્યે શાન્તા વિદ્વાંસો ભૈક્ષ્યચર્યા ચરન્તઃ ।
 સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ યત્રામૃતઃ સ પુરુષો હ્યવ્યયાત્મા ॥૧-૨-૧૧॥
 પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રહ્મણો નિર્વેદમાયાન્નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ।
 તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥૧-૨-૧૨॥
 તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્ પ્રશાન્તચિતાય શમાન્વિતાય ।
 યેનાક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્ ॥૧-૨-૧૩॥

એ શ્લોકોમાં સદ્ગુરુને શ્રોત્રીય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ કહ્યા છે. વેદાદિ સદ્ગુરુઓના શ્રવણમનનમાં કુશળ શ્રોત્રીય અને પરમાત્મદર્શી પરમાત્માપરાયણ પુરુષ બ્રહ્મનિષ્ઠ કહેવાય છે.

વળી બ્રહ્મવિદ્યા શાને માટે છે તે પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. પરમ સત્યરૂપી પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને માટે. એથી જ એ સફળ, સંપૂર્ણ તેમજ સાર્થક થાય છે.

પ્રથમ મુંડક પૂર્ણ

*

(૩) દ્વિતીય મુંડક, પ્રથમ ખંડ

પરમસત્યસ્વરૂપ પરમાત્મામાંથી સમસ્ત વિશ્વનું પ્રાકટ્ય થાય છે. એ અનંત અનાદિ શાશ્વત અસ્તિત્વ ધરાવે છે માટે પરમસત્યસ્વરૂપ છે. એમને જાણવાથી અથવા અનુભવવાથી જ જીવનનું પરમ કલ્યાણ અથવા સાર્થક્ય અને સાફલ્ય થઈ શકે છે એ વાત પ્રત્યે આગળ પર અંગુલિનિર્દેશ કર્યા પછી આ ખંડમાં સૃષ્ટિના પ્રાકટ્યની પ્રક્રિયાને સમજાવવા માટે એક બીજી મૌલિક કમનીય કલાત્મક કલ્પના કરવામાં આવે છે.

તદેતત્ સત્યં યથા સુદીપ્તાત્ પાવકાદ્વિસ્ફુલિઙ્ગાઃ સહસ્રશઃ પ્રભવન્તે સરૂપાઃ ।

તથાક્ષરાદ્વિવિદ્યાઃ સોમ્ય ભાવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપિ યન્તિ ॥૨-૧-૧॥

એ આ અક્ષરબ્રહ્મ સત્ય છે. જેવી રીતે અતિશય પ્રદીપ્ત પાવક જ્વાળામાંથી એના સમાન રૂપરંગવાળા હજારો અંગારા પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તેવી રીતે હે સોમ્ય, અક્ષર અમૃતમય પરમાત્મામાંથી અનેકવિધ, રૂપરંગગુણધર્મયુક્ત સૃષ્ટિ પેદા થાય છે અને એમની અંદર લય પામે છે.

અગ્નિના અંગારા અગ્નિના અવિભાજ્ય અખંડ અંગરૂપ હોય છે, સૂર્યકિરણો સૂર્યનાં અભિન્ન અંગરૂપ. સાગરના નાનાવિદ્ય તરંગો સાગરના સ્વરૂપ સમા અને પરાગ પુષ્પના અવિચ્છિન્ન વિભાગરૂપ હોય છે. એવી રીતે સૃષ્ટિ પણ પોતાના મૂળભૂત તાત્વિકરૂપે પરમાત્માથી પૂર્ણપણે પૃથક્ નથી હોતી. તત્ત્વ દૃષ્ટિએ એ પરમાત્માના અભિન્ન અવિભાજ્ય અંગ જેવી હોય છે. સૃષ્ટિકાળમાં એ પ્રકૃતિને વ્યક્તાવસ્થામાં દેખાય છે એટલું જ. પરમાત્મામાં એ પુનઃ સમાઈ જાય છે. એ કથનનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે સૃષ્ટિનું પ્રાકૃત્ય પરમાત્મા સિવાયના કોઈ ભિન્ન સર્વથા પૃથક્ સ્વતંત્ર પદાર્થમાંથી નથી થતું. સૃષ્ટિ પરમાત્મામાં બીજરૂપે રહેતી હોય છે. બીજમાં વૃક્ષ છે તોપણ બીજનું નિરીક્ષણ કરવાથી એની અંદર વૃક્ષની આટલી બધી વિચિત્રતા ને વિવિધતા હશે એવો ખ્યાલ નથી આવતો. એ નિરાકાર જેવાં વિશેષ રૂપરંગ વિનાના નાનકડા બીજમાંથી ક્રમેક્રમે અંકુરની, છોડની, શાખાની, વૃક્ષની, ફૂલની ને ફળની ચિત્રવિચિત્ર સૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે એને અવલોકીને આશ્ચર્ય પેદા થાય છે કે બીજમાં આટલી બધી વિવિધતાનો વાસ કેવી રીતે હતો ! પરમ સત્યસ્વરૂપ અક્ષર પરમાત્મામાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામતું જગત પણ એની વિવિધતા અને વિચિત્રતાથી વિસ્મય પમાડે છે અને એની વિલક્ષણતાને લીધે ધડીભર માનવા ને મનાવવા પ્રેરે છે કે તે પરમાત્મામાંથી પેદા નહિ થયું હોય. નામરૂપગુણધર્મ ને રસરંગથી ભ્રાંતિ પમાડતું ને વિલક્ષણ લાગતું જગત મૂળભૂત રીતે તાત્વિક દૃષ્ટિએ પરમાત્મા સ્વરૂપ જ છે. એનું પરમાત્માથી અલગ અસ્તિત્વ જ નથી. એના સ્વરૂપમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ વિરાજી, વિસ્તરી ને વિલસી રહ્યા છે. પરાવિદ્યાનો અથવા આધ્યાત્મિક સાધનાનો આધાર લેનારા અનુભવી જ્ઞાની પુરુષને એની પ્રતીતિ થાય છે. વાસુદેવઃ સર્વમિતિ જેવાં મહાવાક્યો એ અલૌકિક અનુભૂતિનું સુખદ સ્મરણ કરાવે છે.

ભક્ત કવિ નરસૈયાએ ગાયું છે

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા !
 વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
 વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને,
 શિવ થકી જીવ થયો એ જ આશે.
 વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાખ દે,
 કનક કુંડલ વિષે ભેદ ન હોયે;
 ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં,
 અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.

*

દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ બાહ્યાભ્યન્તરો હ્યજઃ ।

અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥૨-૧-૨॥

એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અત્યંત અસાધારણ અથવા અલૌકિક છે. એમનું જ્ઞાન, સામર્થ્ય, અસ્તિત્વ, સ્વરૂપ સઘળું અસામાન્ય, અનુપમ, અજોડ છે. એ સ્વયં પ્રકાશ છે. સર્વપ્રકારના આકાર અથવા રૂપરંગથી રહિત છે. શરીરરૂપી પુરમાં રહેનારા, સર્વવ્યાપક, અવિનાશી, અજન્મા છે. એમનો આવિર્ભાવ થયો જ નથી

તો પછી એવા આવિર્ભાવનું કારણ કયું હોઈ શકે ? એ જન્મરહિત હોવાથી જન્મને પરિણામે પેદા થનારા વૃદ્ધિ, વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ, હાસ અને નાશ જેવા વિભિન્ન વિકારો કે દોષોથી સર્વથા મુક્ત છે. પરમ વિશુદ્ધિ છે. એમની અંદર મલિનતાનું નામ પણ નથી. એ પ્રાણ તથા મનથી પર છે. પ્રાણ તથા મનની સત્તા એમની ઉપર નથી ચાલતી. પ્રાણ તો એમનામાંથી પ્રકટે છે એટલે પ્રાણનું શાસન એમના પર નથી ચાલતું. જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોનાં બંધન પણ એમને નથી લાગતાં. બીજા જીવો પ્રાણ, મન, ઈન્દ્રિયો વિના નથી રહી શકતા. એમના જીવનના ધારણપોષણ માટે સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શરીરને અને અન્ય ઉપકરણોની આવશ્યકતા હોય છે. પરંતુ પરમાત્માને એમની આવશ્યકતા નથી હોતી. એ એમની અસાધારણતા, અલૌકિકતા અથવા વિશિષ્ટતા છે. ફૂટસ્થ અક્ષર આત્માથી પણ એ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે ઉપાધિભેદથી પણ રહિત છે.

एतस्माज्जायते प्रणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥२-१-३॥

એમની અંદરથી પ્રાણ પ્રકટે છે, મન ઈન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, પ્રકાશ, પાણી અને વિશ્વને ધારણ કરનારી ધરિત્રીનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

નિરુપાધિક વિશુદ્ધ પરબ્રહ્મમાં વિકારનો સંભવ નથી હોતો. એમનામાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એનો સૂચિતાર્થ એટલો જ છે કે એમની અભિન્ન અંતરંગ અવિભાજ્ય આત્મસ્વરૂપા શક્તિની સહાયતાથી જ એનો વ્યાપાર થઈ શકે છે. એ શક્તિને માયા કહેવામાં આવે છે. માયા સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી એમની સ્વામિની નથી કિન્તુ એમની અંગભૂતા સેવિકા છે. એ એમના સંકલ્પાનુસાર કાર્ય કરે છે.

ઉપનિષદના હવે પછીના મંત્રો દ્વારા પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સર્વરૂપતા અથવા વિશ્વવ્યાપકતાને વર્ણવવામાં આવી છે.

अग्नीर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्रणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥२-१-४॥

અગ્નિ અથવા સ્વર્ગલોક જેમનું મસ્તક છે, ચંદ્ર ને સૂર્ય જેમનાં નેત્રો છે, દિશાઓ શ્રવણ, વિખ્યાત વેદ વાણી, વાયુ જેમના પ્રાણ છે, સમસ્ત વિશ્વ જેમનું હૃદય છે, અને જેમના પગપંકજમાંથી પૃથ્વી પ્રકટી છે, તે દેવોના દેવ પરમશક્તિમાન પરમાત્મા સૌના અંતરાત્મા છે. અંતરાત્મા સિવાય જેવી રીતે શરીર સક્રિય નથી બનતું અને સંપૂર્ણ નથી થતું તેવી રીતે એમના સિવાય, એમના અસ્તિત્વ વિના સંસારનો કશો જ અર્થ નથી રહેતો. એમના સિવાય સર્જન એના વિભિન્ન વિષયો અને પદાર્થો સાથે એક ક્ષણને માટે પણ નથી ટકી શકે તેમ. એ સૌના પ્રેરક, પ્રકાશક, મૂળાધાર છે.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।

पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूताः ॥२-१-५॥

એમની અંદરથી સૂર્યની સમિધાવાળા અગ્નિનો અથવા સ્વર્ગનો ઉદ્ભવ થાય છે. સ્વર્ગલોકરૂપી અગ્નિથી નિષ્પન્ન થયેલા સોમથી મેઘની અને એની દ્વારા પૃથ્વી પર ઔષધિઓની રચના થાય છે. ઔષધિ દ્વારા વીર્યની અને એની મદદથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ સહજ બને છે.

તસ્માદ્વચઃ સામ યજૂષિ દીક્ષા યજ્ઞાશ્ચ સર્વે ક્રતવો દક્ષિણાશ્ચ ।

સંવત્સરશ્ચ યજમાનશ્ચ લોકાઃ સોમો યત્ર પવતે યત્ર સૂર્યઃ ॥૨-૧-૬॥

એ પરમાત્મામાંથી જ ઋચાઓ, સામ, યજુ, દીક્ષા, યજ્ઞપાલો, દક્ષિણા, સંવત્સર, યજમાન, લોકલોકાંતર અને જ્યાં સુધી સૂર્ય પ્રકાશે છે ને ચંદ્ર ચારુતા ફેલાવે છે ત્યાં સુધીના પ્રદેશો પ્રાદુર્ભાવ પામે છે.

તસ્માદ્દેવા બહુધા સંપ્રસૂતાઃ સાધ્યા મનુષ્યાઃ પશવો વયાંસિ ।

પ્રાણાપાનૌ વ્રીહિયવૌ તપશ્ચ શ્રદ્ધ સત્યં બ્રહ્મચર્યં વિધિશ્ચ ॥૨-૧-૭॥

એમનામાંથી અનેકવિધ દેવો, સાધ્યગણો, મનુષ્યો, પશુ-પક્ષીઓ, પ્રાણ-અપાન, હવન માટે આવશ્યક વીહિ અને જવ, તપ-શ્રદ્ધા-સત્ય-બ્રહ્મચર્ય અને વિધિવિધાન ઉત્પન્ન થાય છે.

સસ પ્રાણાઃ પ્રભવન્તિ તસ્માત્ સસાર્ચિષઃ સમિધઃ સસ હોમાઃ ।

સસ ઇમે લોકા યેષુ ચરન્તિ પ્રાણા ગુહાશયા નિહિતાઃ સસ સસ ॥૨-૧-૮॥

સાત પ્રાણ, એમની સાત દીપ્તિ, સાત પ્રકારની સમિધા, એમના સાત વિષયવાળા હોમ, જેમાં પ્રાણ સંચાર કરે છે તે સાત લોક, અને સુષુપ્તિ દશામાં ગુહા એટલે કે શરીર અથવા હૃદયમાં શયન કરનાર પ્રાણ એમનામાંથી જ પ્રકટ થાય છે.

અતઃ સમુદ્રા ગિરયશ્ચ સર્વેઽસ્માત્ સ્યન્દન્તે સિન્ધવઃ સર્વરૂપાઃ ।

અતશ્ચ સર્વા ઓષધયો રસશ્ચ યેનૈષ ભૂતૈસ્તિષ્ઠતે હ્યન્તરાત્મા ॥૨-૧-૯॥

સમુદ્રો, સરિતાઓ, સ્ત્રોતોના પ્રવાહો એમનામાંથી જ પ્રવાહિત થાય છે. એમનામાંથી પર્વતો, ઔષધિઓ, રસો, અને ભૂતસમૂહથી વીંટળાયેલા અંતરાત્માનો ઉદ્ભાવ થાય છે.

ટુંકમાં કહીએ તો સમસ્ત સર્જન-બ્રહ્માંડ, કર્મ, તપ, બધું એ પરમપુરુષ પરમાત્મા જ છે. એમણે જ સૌનો સ્વાંગ ધારણ કર્યો છે. સૌના રૂપમાં એમની જ લીલા થઈ રહી છે. એમનો જ રસરાસ રમાઈ રહ્યો છે. એમના સિવાય અન્ય કશાનું અસ્તિત્વ નથી તો પછી બીજું હોય પણ ક્યાંથી ? સૌના રૂપમાં એ જ પ્રકાશે છે. એમને સૌની અંદર અને સૌના સ્વરૂપે જોનાર અવિદ્યામાંથી મુક્તિ મેળવે છે. એની ભેદભાવ, રાગદ્વેષ, વાસના અને અશાંતિની ગંધિ કાયમને કાજે તૂટી જાય છે. એને નિર્બંધ-મુક્ત મહાદેશાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એનું જીવન સનાતન શાંતિ, સ્થિરતા, સંવાદિતાથી સંપન્ન બને છે. સમસ્યારહિત, શંકામુક્ત બની જાય છે. સંસારની અનેકવિધ રૂપરંગવાળી રચનાનું રહસ્ય એની આગળ ઉકલી જાય છે. સંસારના જુદા જુદા રૂપરંગો તથા રસો એને પછી ભ્રમિત કરી, ભ્રાંત બનાવી, ભાન ભૂલાવી, વિકારવશ કરી અને વિષયગામી નથી બનાવી શકતા. એ સદાચે, સર્વાવસ્થા દરમ્યાં, સર્વ દેશમાં, પરમાત્માપરાયણ અને પરમાત્માનિષ્ઠ રહે છે. પ્રકૃતિના ગુણધર્મો અને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ આઘાતો કે પ્રત્યાઘાતો એને પ્રભાવિત નથી કરી શકતા. એની આત્મસ્થ શાંતિનો સ્વપ્ને પણ અને સ્વલ્પ પણ સંહાર નથી કરતા. એ જીવનનો મંગલમય મહોત્સવ કરી, જીવનમુક્ત પદે પહોંચીને કૃતકૃત્ય બને છે.

પુરુષ એવંદં વિશ્વં કર્મ તપો બ્રહ્મ પરામૃતમ્ ।

એતદ્યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં સોઽવિદ્યાગ્રન્થિં વિકિરતીહ સોમ્ય ॥૨-૧-૧૦॥

દ્વિતીય મુંડક, પ્રથમ ખંડ પૂરો

(૪) દ્વિતીય મુંડક, દ્વિતીય ખંડ

આ ખંડમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અરૂપ હોવા છતાં જાણી અથવા અનુભવી શકાય છે. જેવી રીતે વિદ્યુતશક્તિ (ઇલેક્ટ્રિસિટી) રૂપરહિત છે તોપણ અવલોકી અને અનુભવી શકાય છે તેવી રીતે. વિદ્યુતશક્તિની પેઠે એ પણ એમની ઈચ્છાનુસાર માધ્યમનો આધાર લઈને પ્રકટી શકે છે. એમની પ્રકૃતિનો આધાર લઈને નામરૂપવાળા બની શકે છે. નામરૂપરહિત એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પરમ પ્રકાશસ્વરૂપ છે, સૌના હૃદયમાં વિરાજમાન છે, દર્શન શ્રવણાદિ પ્રક્રિયાઓ દ્વારા બુદ્ધિ અથવા હૃદયરૂપી ગુફામાં સંચાર કરે છે માટે ગુફાયર કહેવાય છે; સૌથી મહાન હોવાથી મહત્ છે; અને સૌથી પામી શકાય છે તથા સૌના આશ્રય છે માટે પદનામથી પ્રખ્યાત છે. સૂર્યમાં કિરણો અને પુષ્પમાં પરિમલની પેઠે સઘળું, સમસ્ત વિશ્વ, એમાં સમર્પિત થયેલું અથવા સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવેશેલું છે. હરતાંફરતાં પક્ષી આદિ (એજત્) પ્રાણત્ એટલે પ્રાણાપાનાદિવાળા માનવો તથા પશુ, નિમેષવાળા ને નિર્નિમેષ દૃષ્ટિવાળા સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણી એમનામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એ સદત્સ્વરૂપ આત્મા છે. એમનાથી ભિન્ન કોઈ સત્ અથવા અસત્, સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ, મૂર્ત કે અમૂર્ત વસ્તુ નથી. એ સમસ્ત વિશ્વના વરેણ્ય, સૌને માટે વરવા કે પસંદ કરવા યોગ્ય છે, લૌકિક વિદ્યા દ્વારા જાણી શકાતા નથી, દોષરહિત ને સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

એ પરમાત્મા પરમપ્રદીપ્ત અણુથી અણુ છે. એ અક્ષરબ્રહ્મ સંપૂર્ણ લોકલોકાંતર એમના નિવાસી સાથે સ્થિત છે. એ જ પ્રાણ, મન, વાણી અને ઈન્દ્રિય વર્ગ છે. એ જ સત્ય છે, પરમ અમૃત છે. એમનું વેધન કરવા યોગ્ય છે, અથવા એમને ઓળખીને એમનામાં મનને જોડી તથા પરોવી દેવા જેવું છે. એમાં મનને શાંત કરી દે.

આવિઃ સંનિહિતં ગુહાચરં નામ મહત્પદમત્રૈતત્ સમર્પિતમ્ ।
 એજત્પ્રાણન્નિમિષચ્ચ યદેતજ્જાનથ સદસદ્વરેણ્યં પરં વિજ્ઞાનાઘદ્વરિષ્ઠં પ્રજાનામ્ ॥૨-૨-૧॥
 યદર્ચિમઘદણુભ્યોઽણુ ચ યસ્મિન્લ્લોકા નિહિતા લોકિનશ્ચ ।
 તદેતદક્ષરં બ્રહ્મ સ પ્રાણસ્તદુ વાઙ્મનઃ ।
 તદેતત્સત્યં તદમૃતં તદ્વેદ્ધવ્યં સોમ્ય વિદ્ધિ ॥૨-૨-૨॥

પરમાત્માનો સ્વાનુભવ સૌથી પહેલાં પોતાની અંદર કરવાનો છે. અંદર જે આત્માની સક્રિય ચેતના છે તે પરમાત્માની જ છે. આત્મારૂપે પરમાત્મા જ વિરાજમાન છે. એમની અંદરથી જ વિચારો, ભાવો, સંસ્કારો, સંકલ્પવિકલ્પો અને જીવન પ્રકટે છે. મન, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા એમનો જ શક્તિપ્રવાહ વહી રહ્યો છે. એ જ હૃદય બને છે ને હૃદયમાં સ્પંદન પેદા કરે છે. ધમનીઓમાં ધબકે છે. રોમરોમમાં જીવન ભરે છે. એવી રીતે એમને સમસ્ત વ્યક્તિત્વમાં, અંગપ્રત્યંગમાં અનુભવવાના છે. એવી અખંડ અનુભૂતિનો અભ્યાસ પાડવાથી એમનો સાક્ષાત્કાર અશક્ય નહિ રહી શકે. એ જ અવલોકે છે, બોલે છે, ચાલે છે, સ્પર્શે છે, અને અન્ય ક્રિયા કરે છે. એ ક્રિયાપ્રક્રિયાઓ એમને જ લીધે થાય છે એવું યાદ રાખીને એમનો વિચાર કરીએ, એમનું અનુસંધાન કેળવીએ. અન્યમાં અને અન્યના સ્વરૂપમાં પણ એ જ છે. સમસ્ત સૃષ્ટિમાં એમની વિરાટ વીણા વાગી રહી છે, એમનો પરમપાવન પ્રકાશ પથરાયેલો છે, એમ માનીને એમને પેખવાનો પ્રયાસ

કરીએ. આપણી આગળ અને આજુબાજુ એ જ છે. પુષ્પોમાં, પથ્થરમાં, પાણીમાં, પ્રકાશમાં, વૃક્ષોમાં, સાગર સરિતામાં, માનવ અને માનવેતર પ્રાણીમાં એજ વ્યાપક છે એવું અનુભવીને એમની સાથે એકરૂપ બનીએ.

એવી એકરૂપતાની સિદ્ધિ સહજ રીતે ના કરી શકતા હોય એમણે એમના અપરોક્ષ અનુભવને માટે સમ્યક્ સાધનાનો આધાર લેવો જોઈએ. મનને એમની અંદર પરોવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એવા સાધનાત્મક શુભ પ્રયાસની રૂપરેખાને રજૂ કરતાં કહેવામાં આવે છે કે

ધનુર્ ગૃહીત્વૌપનિષદં મહાસ્રં શરં હ્યુપાસા નિશિતં સન્ધયીત ।
 આયમ્ય તદ્ભાવગતેન ચેતસા લક્ષ્યં તદેવાક્ષરં સોમ્ય વિદ્ધિ ॥૨-૨-૩॥
 પ્રણવો ધનુઃ શારો હ્યાત્મા બ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે ।
 અપ્રમત્તેન વેદ્ધવ્યં શરવત્ તન્મયો ભવેત્ ॥૨-૨-૪॥

સૌથી પહેલાં સાધકે ઉપનિષદમાં જેના મહિમાનું પરિપૂર્ણપણે પ્રતિપાદન ને પ્રતિસ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે એ પ્રણવરૂપી અમોઘ અસ્ત્રનો અથવા ધનુષનો આધાર લેવો. પ્રણવ પરમાત્માનો વાચક હોવાથી એના આધારથી, ચિંતનમનન અને નિદિધ્યાસનથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. આરાધના દ્વારા આત્માને શુદ્ધ અને સાત્વિક બનાવીને પ્રણવ-મંત્ર પર એના બાણને ચઢાવવું. એટલે કે એવા અલૌકિક આત્માને ઓમકારના અર્થથી આલોકિત કરવો. આત્માને એમાં જોડીને એકાકાર કરવો. એવી રીતે પરમાત્મભાવમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને પરમાત્મામય મનથી એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપી પરમલક્ષ્યને વીંધી દેવું. એટલે કે પરમાત્મામાંથી એક બનવું. પરમાત્મા માનવજીવનની સમગ્ર સાધનાનું મૂળભૂત એકમાત્ર લક્ષ્ય છે. એમની સંપ્રાપ્તિ માટેનો સાધનાત્મક સંનિષ્ઠ પ્રયાસ પ્રમાદને પરિત્યાગીને કરવો અને એમની સાથે એકરૂપ બની જવું. એવી રીતે સાધનાત્મક અંતરંગ અભ્યાસના આધાર દ્વારા પરમાત્માની અનુભૂતિ સહજ બનશે. પછી અંદર અને બહાર સર્વત્ર એ અનુભૂતિ અખંડ રીતે થવા માંડશે. પોતાના વ્યક્તિગત જગતની અનુભૂતિ સમષ્ટિગત જગતમાં પણ થવા લાગશે ને જીવનને કૃતાર્થ કરશે.

માનવજીવનનું આત્યંતિક કલ્યાણ એમાં જ છે - એ સર્વશક્તિમાન સર્વગત પરમાત્માને ઓળખવામાં. મોટાભાગના માનવો જીવનના એ મૂળભૂત મંગલમય લક્ષ્યને ભૂલીને સંસારના પરિવર્તનશીલ પદાર્થોની પ્રીતિ અથવા આસક્તિ કરે છે, અને એમની પાછળ પડે છે. જેમાં સ્વર્ગ, અંતરીક્ષ, પૃથ્વી અને પ્રાણો સાથે મન ઓતપ્રોત છે એ સર્વાધાર સર્વનિયંતા આત્માને જ ઓળખવો જોઈએ. એ પરમાત્માના પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને માટે સંકલ્પ કરવો જોઈએ. મનને બીજા બધા જ લૌકિક-પારલૌકિક વિષયો તથા પદાર્થોમાંથી પાછું વાળવું જોઈએ. બીજી બધી વાતોને ને પ્રવૃત્તિને ગૌણ ગણવી જોઈએ. આત્મજ્ઞાન અને એ દ્વારા સાંપડતું સર્વાત્મદર્શન સંસાર-સાગરને પાર કરીને અમૃતપદને પામવા માટેના સુખદ શક્તિશાળી સેતુસમાન છે. એનો લાભ લઈને અવિદ્યામાંથી મુક્તિ મેળવવી જોઈએ. જીવન સ્વલ્પ છે. ચંચળ છે, અસ્થાયી છે. એમાં પ્રમાદી બનીને વિપથગામી થઈને બેસી રહેવાનું પાલવે તેમ નથી.

યસ્મિન્ યૌઃ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમોતં મનઃ સહ પ્રાણૈશ્ચ સર્વૈઃ ।
 તમેવૈકં જાનથ આત્માનમન્યા વાચો વિમુચ્ચથામૃતસ્યૈષ સેતુઃ ॥૨-૨-૫॥

તમેવૈકં જાનથ આત્માનમ્ એક આત્માને જ જાણી લો - એ ઉપનિષદનો સર્વદેશીય સર્વકાલીન શાશ્વત સંદેશ છે. ઉપનિષદના સુવિશાળ સુધાસભર સાહિત્યસાગરમાં જે વિવિધ મહામૂલ્યવાન મહિમાવંતા વિચાર મૌક્તિક છે એમાંનું આ એક છે. એમા ઉપનિષદની દાર્શનિક વિચારધારાના અર્કનો આવિર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે. એ સંદેશ કલ્યાણકારક છે.

અરા ઇવ રથનાભૌ સંહતા યત્ર નાઙ્ઙયઃ । સ ણ્ણોઽન્તશ્ચરતે બહુધા જાયમાનઃ ।

ઓમિત્યેવં ધ્યાયથ આત્માનં સ્વસ્તિ વઃ પારાય તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૨-૨-૬॥

રથની નાભિમાં આરાનું કેન્દ્રિકરણ કરાય છે તેમ શરીરની સઘળી નાડીઓ જે હૃદયપ્રદેશમાં પ્રવિષ્ટ છે એની અંદર એ આત્મા વિરાજમાન છે. એ અનેક પ્રકારની શ્રવણ-મનન-સ્પર્શાદિ પ્રતીતિઓથી અને એમના પરિણામરૂપે પ્રાપ્ત થતા સુખદુઃખાદિ પ્રતિભાવોથી સંપન્ન દેખાય છે. એ આત્માને ઓમકારરૂપે સમજીને એનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. એવી રીતે સાધના કરવાથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ આત્મસાક્ષાત્કારની શ્રેયસ્કર સાધનામાં તમને સર્વપ્રકારે સફળતા સાંપડો ને કોઈપણ અંતરાય ના નડો એવો ઋષિ શિષ્યમંડળને શુભાશીર્વાદ આપે છે. મહાપુરુષોના આશીર્વાદ અમોઘ ઠરે છે અને જીવનમાં ઉત્તરોત્તર આગળ વધવાની સુનિશ્ચિત પ્રાણવાન પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. એ દૃષ્ટિએ એમનું મૂલ્ય ઘણું જ મોટું છે.

પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અથવા સર્વવિત્ છે. એમનો મહિમા ભૂલોકમાં પથરાયેલો છે. એ પરમાત્મા દિવ્ય બ્રહ્મપુરમાં, આકાશમાં, હૃદયાકાશમાં વિરાજે છે. એ મનોમય, પ્રાણમય અથવા સૂક્ષ્મ શરીરને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જાય છે. હૃદયને આશ્રિત કરીને અન્નમય કોશમાં સ્થિત કરે છે. એનો અનુભવ કરીને જ્ઞાની પુરુષ પરમાનંદ સ્વરૂપ અમૃતમય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. પિંડે તે બ્રહ્માંડે એ ન્યાયાનુસાર, પોતાની અંદર રહેનારા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી સમસ્ત સૃષ્ટિમાં એમનો સાક્ષાત્કાર સહજ બને છે. જે નિયમ અંદર પિંડમાં કામ કરે છે તે જ બહાર બ્રહ્માંડમાં પણ કરે છે. ઉભયનું રહસ્ય મૂળભૂત રીતે એક જ છે.

એ કાર્યકારણરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર પછી શું થાય છે એ તો સ્વાનુભવસંપન્ન સત્પુરુષો જ કહી શકે. બીજાએ તો એની કલ્પના જ કરવી રહી. એમનો સાક્ષાત્કાર જીવનને પરિપૂર્ણપણે પ્રશાંત ને ધન્ય કરે છે. એથી અવિદ્યાની બધી જ સ્થૂળસૂક્ષ્મ વાસના તથા બંધનગ્રંથિ તૂટી જાય છે, સંશયો છૂટી જાય છે, અલ્પતાનો અંત આવે છે, અને કર્મબંધનનો નાશ થાય છે. શંકરાચાર્ય મહારાજ જણાવે છે કે વિજ્ઞાનોત્પત્તિની પૂર્વે જન્માંતરમાં કરાયેલાં જે કર્મો ફલોન્મુખ નથી થયાં હોતાં અને જે કર્મો જ્ઞાનોત્પત્તિની સાથે સાથે કરાય છે તે બધાં નાશ પામે છે, કિન્તુ વર્તમાન જન્મનો આરંભ કરનારાં કર્મોનો ક્ષય નથી થતો કેમ કે એમના ફલનો આરંભ થઈ જાય છે. તોપણ એટલું તો સાચું છે કે એવા સાક્ષાત્કારી સત્પુરુષને કર્મો અને એમનાં વિરોધાભાસી ફળોનો લેપ નથી લાગતો. એ અર્થમાં એમાં સઘળાં કર્મો શાંત થાય છે.

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્યૈષ મહિમા ભુવિ ।

દિવ્યે બ્રહ્મપુરે હ્રેષ વ્યોમ્ન્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥

મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિતોઽન્ને હૃદયં સન્નિધાય ।

તદ્ વિજ્ઞાનેન પરિપશ્યન્તિ ધીરા આનન્દરૂપમમૃતં યદ્ વિભાતિ ॥૨-૨-૭॥

ભિચતે હૃદયગ્રન્થિશિષ્ટચન્તે સર્વસંશયાઃ ।
 ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥૨-૨-૮॥
 હિરણ્મયે પારે કોશે વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમ્ ।
 તચ્છુભ્રં જ્યોતિષં જ્યોતિસ્તદ્ યદાત્મવિદો વિદુઃ ॥૨-૨-૯॥
 ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિચ્યુતો ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ।
 તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥૨-૨-૧૦॥

એ પરમપવિત્ર કલારહિત પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પરમ પ્રકાશમય પરમકોશમાં વિરાજે છે. એ જ્યોતિમાં પણ જ્યોતિ છે. સૂર્યાદિને પ્રકાશિત કરનાર પરમજ્યોતિ એ જ છે. આત્મજ્ઞાની એમને ઓળખી લે છે. એ પરમાત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે. એમને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારામંડળ, વીજળીનો પ્રકાશ પ્રકાશિત નથી કરતો. અગ્નિ તો એમની પાસે પ્રકાશે જ ક્યાંથી ? એમના જ પ્રકાશથી સર્વ પ્રકાશિત બને છે. એમનો જ પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરેલો છે. એમનો પ્રકાશ જો ના હોય તો સમસ્ત સર્જન અંધકારથી આવૃત્ત બની જાય. એની ગતિવિધિ અટકી પડે. એનું જીવન, ચેતન, શાંત થાય. એ પરમપ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મા વિના વિશ્વમાં, વિશ્વના રૂપમાં બીજું કંઈ જ નથી. સર્વત્ર એ જ છે અને સઘળું એમનાથી આલોકિત, સજીવ અને સક્રિય છે. એ જ સૌની અંદર અને બહાર છે. આત્માનુભૂતિપ્રાપ્ત સાધકને સમજાય છે કે એ અવિનાશી પરમાત્મા આગળ પાછળ, જમણી ને ડાબી બાજુએ, ઉપર ને નીચે, ઉત્તર-દક્ષિણ-પૂર્વ-પશ્ચિમમાં સર્વત્ર પથરાયેલા છે. જેને જગત કહેવામાં આવે છે તે પણ પરમાત્મા જ છે. એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એમના સિવાય કશું છે જ નહિ. આજુબાજુ, અંદરબહાર બધે જ પરમચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો પરમ અદ્ભુત અલૌકિક અર્ણવ ઊછળી રહ્યો છે.

ચૈતન્યસાગર ગરજે ઐ ઐ ઐ
 એના પડતા પડછંદા જોને રોમ રોમ રોમ
 ચૈતન્યસાગર ગરજે ઐ ઐ ઐ

એ સાગરના સુધાસભર તરંગોમાં નિમજ્જન કરીને સાધકનું સમસ્ત વ્યક્તિત્વ વિશદ્, કૃતકૃત્ય, પરમાત્મામય બને છે. ઉપનિષદ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના શાશ્વત ક્ષીરસાગરનું જયગાન કરતાં જણાવે છે

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
 अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥૨-૨-૧૧॥

દ્વિતીય ખંડ પૂરો
 દ્વિતીય મુંડક પૂર્ણ

*

(૫) તૃતીય મુંડક, પ્રથમ ખંડ

આ ખંડના આરંભમાં એક હૃદયંગમ સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. એક સરસ સુવિશાળ વૃક્ષની કલ્પના કરો. એની શાખાઓ પર બે સમાન રૂપરંગવાળા અનાદિકાળની મિત્રતાથી મંડિત પક્ષીઓ વાસ કરે છે. એમાંથી એક પક્ષી સુસ્વાદુ પિપ્પલફળનો ઉપભોગ કરે છે અને બીજું પક્ષી કોઈપણ પ્રકારનો ફળોપભોગ ના કરતાં કેવળ જોયા કરે છે. એ સુંદર સંક્ષિપ્ત સારગર્ભિત શબ્દચિત્ર દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યું છે કે શરીરરૂપી વૃક્ષની હૃદયરૂપી શાખાનો આશ્રય લઈને જીવ તથા શિવ નામનાં બે વિહંગો વાસ કરે છે. એ બંને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, ચેતન, શુદ્ધબુદ્ધમુક્ત છે. એ બંને શાશ્વત સમયના સખ્યનો અનુભવ કરતાં વૃક્ષ પર વિરાજમાન છે. એમની જોડી સુદામા અને કૃષ્ણની જોડીની જેમ અતૂટ અને સનાતન છે. જીવ વિભિન્ન કર્મફળોનો ઉપભોગ કરે છે, દ્વંદ્વોથી ઘેરાયેલો છે, પ્રકૃતિથી પરવશ છે. કદીક સુખનો તો કદીક દુઃખનો, કદીક હર્ષનો તો કદી વિષાદનો સંમિશ્રિત અનુભવ કરે છે. કિન્તુ શિવને અથવા પરમાત્માને એવો વિરોધાભાસી અનુભવ નથી કરવો પડતો. એમને કર્મ પણ નથી ને કર્મફળનો ઉપભોગ અને એના પરિણામે પેદા થતી સુખદુઃખની સાનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સ્વાનુભૂતિ પણ નથી. એ તો શરીરમાં તટસ્થ દૃષ્ટા બનીને વિરાજે છે. એમની ઉપસ્થિતિ જ જીવનચક્રને ચલાવવા માટે ને શરીરને સજીવ તથા શક્તિશાળી બનાવવા માટે ઉપયોગી બને છે. એ જીવનરૂપી રાષ્ટ્રના નિયામક અથવા રાષ્ટ્રપતિ છે. બંધારણીય વડા. એ કશું ના કરે તોપણ રાષ્ટ્રને માટે એમની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય અને આશીર્વાદરૂપ હોય છે. એમને લીધે મન, પ્રાણ તથા ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

પ્રકૃતિના પાશમાં બંધાયેલો, ત્રિગુણમાં સપડાયેલો જીવ પોતાના મૂળભૂત, શુદ્ધબુદ્ધમુક્ત, પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને ભૂલીને દીન ને હીનની જેમ અશાંત અને બદ્ધ બનીને શોક તથા મોહમાં પડે છે. એ એના અધઃપતનનું અને દુઃખનું કારણ છે - પોતાના મૂળ સ્વરૂપની અથવા પરમાત્માની વિસ્મૃતિ. એટલે તો એ રાજા જેવો હોવા છતાં આત્મિક રાજ્યશ્રીથી વંચિત બનીને રંક જેવો રહે છે ને ભવાટવીમાં અસહાય બનીને ભમે છે. એની અશાંતિ, દીનતા, દરિદ્રતા અને બદ્ધાવસ્થાનો અંત ક્યારે આવે ? જ્યારે એ અંતરંગ આરાધનાનો આધાર લઈને, ધ્યાનની સમ્યક્ સાધના દ્વારા પોતાનાથી વિલક્ષણ, ઋષિમુનિસેવિત સૌના શાસક અથવા સ્વામી સર્વેશ્વર પરમાત્માને પેખે અને એમના મહિમાને જાણી લે ત્યારે. ત્યારે જ એ શોક તથા સંમોહમાંથી મુક્તિ મેળવી શકે અને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી કૃતાર્થ બને.

અંતરંગ સાધનાત્મક અભ્યાસક્રમનું વાસ્તવિક લક્ષ્યાંક એ જ છે. એને જ્ઞાન કહો, ભક્તિ કહો કે ધ્યાન અથવા યોગના નામે ઓળખો. એની મદદથી છેવટે સાધકે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાની છે. ચિરવિયોગમાંથી અથવા વિયોગના રૂઢ ખ્યાલમાંથી મુક્તિ મેળવવાની છે. આત્મિક સાધનાનો અથવા અધ્યાત્મયોગનો આધાર લેનારું મન અંદરની દુનિયામાં અવગાહન કરીને સ્થિર તથા શાંત થવા માંડે છે અને અંતે સુવર્ણસદૃશ સ્વયં પ્રકાશ, પરમ પ્રકાશવાન, જગત્ કર્તા, અખિલ બ્રહ્માંડના એકમાત્ર અધિનાયક, બ્રહ્માના મૂળ કારણ, હિરણ્યગર્ભના જનક, પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સહજ બને છે. ત્યારે જ્ઞાની સાધક પુણ્યપાપાત્મક બંધનના કારણરૂપ કર્મોમાંથી મુક્તિ મેળવીને નિર્મળ ને કલેશરહિત બનીને સંપૂર્ણ સમત્વથી

સંપન્ન બને છે. એટલે કે પરમાત્માની સાથે એકરૂપ થાય છે. એની અંદર થયેલી જીવભાવની જાગૃતિ વિષમત્વ કહેવાય છે. એ વિષમત્વનો અંત આવતાં એ શિવભાવમાં સ્થિતિ કરે છે. પોતાના મૂળભૂત મહિમાને અનુભવે છે. એ સાધનાત્મક અપરોક્ષ આત્માનુભૂતિનું પ્રતિપાદન અથવા સમર્થન નીચેના સુંદર શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।
 તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનશ્રન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥૩-૧-૧॥
 સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનિશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।
 જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥૩-૧-૨॥
 યદા પશ્યઃ પશ્યતે રુક્મવર્ણં કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ।
 તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિરઙ્ગનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥૩-૧-૩॥

સર્વેશ્વર સર્વાન્તર્યામી પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્થૂળ સ્વરૂપ સંસારનાં પ્રાણીઓમાં પ્રાણરૂપે પ્રત્યક્ષ છે. એ પ્રાણનો વિચાર કરવાથી પરમાત્માનો વિચાર સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પરમાત્મા પ્રાણની પેઠે જ સુસૂક્ષ્મ અને શક્તિશાળી છે. એ પ્રાણના પણ પ્રાણ, પ્રાણના નિયંત્રતા તથા પિતા અથવા અધિષ્ઠાતા છે. એમને જે ઓળખી લે છે એ અતિવાદી નથી થતો, એટલે કે વધારે પડતા વ્યર્થ વાદવિવાદમાં નથી પડતો. એને શાસ્ત્રોની અને સાધનાની નિરર્થક ચર્ચામાં રસ નથી પડતો. એમણે જે આત્માનુભૂતિ કરી હોય છે એ એને શાશ્વત શાંતિથી સંપન્ન કરે છે. એને પરમાત્મામાં સ્વાનુભવસિદ્ધ શ્રદ્ધા થાય છે. એને વાણી દ્વારા, બૌદ્ધિક પ્રતિભાની મદદથી કે વૈચારિક વ્યાપારનો આધાર લઈને પરમાત્માના મહિમાનું પ્રતિપાદન નથી કરવું પડતું. એનું વ્યક્તિત્વ અને જીવન પરમાત્મમય બને છે. એની આંખ, એનું અંગ, મુખમંડળ, રોમેરોમ, એમના મંગલમય મહિમાનું જયગાન ગાય છે. એના સંસર્ગમાં આવનાર પર એનો ચિરસ્થાયી પ્રાણવાન પ્રભાવ પડે છે. એવો અનુભવી મહાપુરુષ પ્રકૃતિના પરિવર્તશીલ પદાર્થોમાં ને રસોમાં ક્રીડા નથી કરતો, આત્માની અંદર જ આનંદે છે. પ્રકૃતિના રૂપો, રંગો, રસો, અને વિષયો એને સમોહિત કરી કે ભાન ભૂલાવી નથી શકતા. એ સર્વાવસ્થામાં સર્વત્ર આત્મનિષ્ઠ રહે છે. એના આત્માનુસંધાનનો અંત કદીપણ કોઈયે કારણે નથી આવતો. એ જીવનભર નિષ્કર્મણ્ય કે નિષ્ક્રિય થઈને જીવે છે એવું પણ નથી સમજવાનું. બીજાનાં દુઃખદર્દ એને સ્પર્શે છે. એમને દૂર કરવા, બહાને મુક્ત બનાવવા, સંતપ્તને શાંતિ આપવા, પથભ્રાંતને પથપ્રદર્શનથી પુલકિત કરવા એ નિષ્કામભાવે લોકસંગ્રહની ઉદાત્ત ભાવનાથી પ્રેરાઈને પરમાત્માપ્રેરિત પ્રામાણિક પુરુષાર્થ કરે છે. છતાં પણ અલિપ્ત રહે છે. એની આત્મનિષ્ઠા અખંડ હોય છે. એવી રીતે એનું શેષ જીવન અવનીને માટે આશીર્વાદરૂપ ઠરે છે ને પ્રેરક બને છે. એવો સ્વાનુભવસંપન્ન પરમાત્મનિષ્ઠ, બીજાને કાજે કલ્યાણકર્મ કરનારો મહાપુરુષ પોતાની શાંતિ, મુક્તિ, સિદ્ધિ, સાર્થકતા તથા પૂર્ણતાને મેળવીને જીવનપર્યંત બેસી રહેનારા બ્રહ્મજ્ઞાની કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એ વસતિની વચ્ચે વસે છે તોપણ વસતિમાં નથી હોતો. વિરોધાભાસી વાયુમંડળમાં વસવા છતાં પણ સ્વસ્થ હોય છે. એની દ્વારા અનેકનું શ્રેય સઘાય છે. અનેકને પ્રેરણા, પ્રકાશ, પથપ્રદર્શન મળે છે. એ એકલપેટો નથી હોતો.

प्रणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावा- नेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥३-१-४॥

એવી અસાધારણ અલૌકિક અવસ્થાએ આસીન થવા માટે જીવનની સદાચાર-વિષયક ભૂમિકા સુદૃઢ હોવી જોઈએ. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જીવનને સત્યપરાયણ, તપોમય, સદ્સદ વિવેકથી સંપન્ન, સંયમી અને શુદ્ધ બનાવવું જોઈએ. જીવન વ્યસનરહિત, કુકર્મથી મુક્ત હોવું જોઈએ. એ ઉપરાંત સાધનામય બનવું જોઈએ. સાધના દ્વારા દોષરહિત બનેલા સંયમી સાધકો જ શરીરમાં વસતા વિશુદ્ધ જ્યોતિસ્વરૂપ અવિદ્યારૂપી અંધકારથી રહિત પ્રજ્ઞાના પાવન પ્રકાશથી પરિપ્લાવિત, પરમાત્માને પેખી શકે છે.

એક સદગૃહસ્થને તત્વજ્ઞાનની વાતોમાં ખૂબ જ રસ પડતો. પોતાની બુદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવા એ વારંવાર વાતોમાં ને વિવાદમાં ઉતરી પડતા. પરંતુ એમનું જીવન પવિત્ર ન હતું. એમને રોજ શરાબ પીવાની ટેવ હતી. નશામાં પડીને એ અવારનવાર એમની પત્ની પર પ્રહાર કરતા. મેં એમને જણાવ્યું કે પહેલાં આચારને સુધારો. એ સિવાય વાતો વાતો જ રહેશે.

સત્યને માર્ગે ચાલનારને વિઘ્નો ને વિરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. કોઈવાર સહેલાઈથી સફળતા નથી સાંપડતી. તોપણ છેવટે તો સત્યનો જ જય થાય છે, અસત્યનો નથી થતો, એવા વિશ્વાસથી સાધકે સદા આગળ વધવું જોઈએ. પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો મંગલ માર્ગ સત્યના સમ્યક્ પાલનથી જ ઉઘડી શકે છે. અપ્રામાણિક અનર્થકારક માનવ એ માર્ગે સફળતાપૂર્વક આગળ નથી વધી શકતો. સત્યરૂપી પરમાત્માનો આધાર લેનારા અને એમને સર્વસમર્પણ કરનારા સાધકને પરમાત્મા પોતે જ દોરે છે ને પોતાની પાસે પહોંચાડે છે. પવિત્ર આપ્તકામ ઋષિઓ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરીને ધન્ય બન્યા છે. સાધક એમનું અનુસરણ કરીને ધન્ય બની શકે છે.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥३-१-५॥

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् ॥३-१-६॥

પરમાત્માનું પરમપદ કેવું છે ? અથવા પરમાત્મા કેવા છે ? મહાન છે, દિવ્ય છે, અચિંત્ય છે. એમનું પૂરેપૂરું ચિંતનમનન કરવાનું કામ કઠિન છે. મોટામોટા મુનિઓ અને મેઘાવી જનો પણ એ કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડે છે. એ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, આકાશાદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી પણ સૂક્ષ્મ છે. સૌના કારણ છે. દૂરથી દૂર છે. અજ્ઞાનાવસ્થામાં કોસો દૂર લાગે છે અને જ્ઞાનાવસ્થામાં નિર્મળ મનહૃદયના સંશોધનશીલ સાધકને છેક જ પાસે, પોતાના હૃદયપ્રદેશમાં, પ્રાણની પણ પાસે ભાસે છે. ચેતનાવંત પ્રાણીઓમાં શરીરની અંદર બુદ્ધિરૂપી ગુફામાં વિરાજમાન છે. એ રૂપરહિત હોવાથી એમને કોઈ ચર્મચક્ષુથી સંપૂર્ણપણે નિહાળી શકતું નથી. અનિર્વચનીય હોવાથી વાણી એમને સાંગોપાગ સંપૂર્ણપણે વર્ણવી શકતી નથી. દેવો એમને જાણી શકતા નથી. તપવ્રત અને અન્ય કર્મોથી પણ એમની ઉપલબ્ધિ સંપૂર્ણપણે નથી થતી. ધ્યાનમાં આગળ વધતાં ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ બધું જ શાંત બને છે. ચેતના એમને અતિક્રમીને આગળ વધે છે. ત્યારે પરમપવિત્ર આત્મજ્ઞાનથી આલોકિત અનુભવી સાધકપુરુષ એ નિષ્કલ અથવા અવયવભેદથી રહિત વિશુદ્ધ આત્મતત્વનો

અથવા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આત્મા, જેવાં પ્રાણવાયુ પાંચ પ્રકારનો બનીને પ્રવેશી રહ્યો છે એવા શરીરમાં રહેલા હૃદયપ્રદેશમાં ચિત્ત દ્વારા એને શાંત કરીને જાણી શકાય છે. યોગદર્શનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધ દ્વારા એમનો પરિચય પામી શકાય છે. બીજો કોઈ જ અકસીર ઉપાય નથી. એ સમસ્ત સંસારમાં, ભૂતમાત્રમાં વ્યાપક છે. ચિત્તની પરમ વિશુદ્ધિ સઘાતાં એનો સ્વાનુભવ અંદર ને બહાર સર્વત્ર શક્ય બને છે. અશુદ્ધ વિચાર, ભાવ, સંસ્કાર અને આચારવાળા માનવને એનો અનુભવ નથી થતો.

बृहच्च तद् दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति ।
 दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यन्त्विहैव निहितं गुहायाम् ॥३-१-७॥
 न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मण वा ।
 ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व- स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥३-१-८॥
 एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
 प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥३-१-९॥

એટલે માનવે વ્યવહારશુદ્ધિ સાધવાની અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. એવા અપરોક્ષાનુભૂતિથી અલંકૃત મહાપુરુષને કોઈ લોકની, ભોગની, કે પ્રાકૃતિક આલોક-પરલોકના પદાર્થોની આકાંક્ષા નથી હોતી. એ તો આત્મતૃપ્ત હોય છે. તોપણ કોઈક સંજોગોમાં, કોઈક કારણે એની આકાંક્ષા હોય તો એ આકાંક્ષાનુસાર લોકને, ભોગને કે ભોગપદાર્થને સંકલ્પમાત્રથી જ મેળવી લે છે. એ શુદ્ધ અને સત્યસંકલ્પ બની જાય છે. એથી એનો સંકલ્પ સત્વર સાકાર બને છે કે ફળે છે. એનું સમસ્ત પ્રકૃતિ ઉપર શાસન ચાલે છે એટલે પ્રકૃતિ એને અનુકૂળ બને છે. જે પોતાના જીવનને ઉત્તમ, ઉદાત્ત કે ઉજ્જવળ બનાવવા માટે અથવા ઐશ્વર્યની અપેક્ષા રાખે એણે એવા અનુભવસિદ્ધ આત્મજ્ઞાનીની સેવાપૂજા કરવી ને કૃપાપ્રસાદી પામવી. એવો આપ્તકામ મહામાનવ અખિલ અવનીના અલંકારરૂપ છે. એને લીધે સમસ્ત સંસાર સુશોભિત તથા સુવાસિત છે. એના જેટલા ગુણ ગાઈએ એટલા ઓછા છે. એના સમાગમથી જીવન સુખદ અને શાંત બને છે. માટે એનો સમાગમ સદાય કરવો જોઈએ. એની દ્વારા પ્રેરણા પામીને એના જેવા બનવાનો સંકલ્પ સેવવો ને પ્રયત્ન કરવો. એના સમાગમની સાચી સાર્થકતા એમાં જ સમાયેલી છે.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
 तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेत् भूतिकामः ॥३-१-१०॥

સ્વાનુભવસિદ્ધ આત્મજ્ઞાનીને માટે એ શ્લોકમાં વિશુદ્ધ સત્ત્વઃ શબ્દપ્રયોગ કરીને સૂચવવામાં આવ્યું છે કે એવા મહાપુરુષનું અંતર નિર્મળ ને નિર્દોષ હોય છે. એટલે એની અંદર અશુભ વિચાર, ભાવ કે સંસ્કાર પેદા થવાનો સંભવ નથી હોતો.

તૃતીય મુંડક, પ્રથમ ખંડ પૂરો.

*

(૬) તૃતીય મુંડક, દ્વિતીય ખંડ

સંસારસાગરને સફળતાપૂર્વક પાર કરનારા અવિદ્યામુક્ત, આત્મદર્શી, આત્મનિષ્ઠ, આપ્તકામ પ્રાતઃસ્મરણીય મહાપુરુષની સેવાપૂજા પરમશાંતિકારક પ્રેરણાદાયક અને સર્વપ્રકારે શ્રેયસ્કર ઠરે છે. એ મહાપુરુષે સમસ્ત સૃષ્ટિના આધાર જેવા સૌના મૂળ કેન્દ્ર સરખા પરમપવિત્ર નિત્યનિરંજન પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સાથે સીધો સંપર્ક સાધ્યો હોય છે. એથી એ પોતે પરમાત્મસ્વરૂપ બન્યા હોય છે. એમના સમાગમનો અને એમની સેવાપૂજાનો લાભ લેવાથી, એમના પથપ્રદર્શન પ્રમાણે ચાલવાથી, અને એમના અસાધારણ અનંત અનુગ્રહનો આધાર લેવાથી, માનવ એમના જેવો બની જાય છે. એમના અનુગ્રહનું સૌથી મોટું પરિણામ એ છે કે માનવ શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત સચ્ચિદાનંદ આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે, વાસનામુક્ત બને અને અવિદ્યાનો અંત આણીને શોક તથા મોહરૂપી સંસારસાગરને પાર કરે. આત્મદર્શી મહાપુરુષનો સમાગમ એટલા માટે જ સાધવો જોઈએ. કોઈ બીજા લૌકિક-પારલૌકિક હેતુની પૂર્તિ કે સિદ્ધિને માટે ના સાધવો જોઈએ. કેટલાય લોકો મહાપુરુષો પાસે દુન્યવી કામનાઓની સંતુષ્ટિ માટે જાય છે. કેટલાક સંતો પણ એમાં રસ લેતા દેખાય છે. મહાપુરુષો પાસે જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી સંપન્ન બનવા અને આત્મવિકાસમાં મદદ મેળવવા જવું જોઈએ. મહાપુરુષોએ પણ સૌને એ માટે પ્રેરણા પૂરી પાડવી જોઈએ. ઉપનિષદ કહે છે કે એવા પરમાત્માપ્રાપ્ત મહાપુરુષોના અસીમ અનુગ્રહથી જીવનમુક્તપદે પહોંચી શકાય છે. અમૃતમય થવાય છે. જન્મમરણ જેવા દ્વંદ્વોમાંથી છૂટાય છે.

સ વેદૈતત્ પરમં બ્રહ્મ ધામ યત્ર વિશ્વં નિહિતં ભાતિ શુભ્રમ્ ।

ઉપાસતે પુરુષં યે હ્યકામાસ્તે શુક્રમેતદતિવર્તન્તિ ધીરાઃ ॥૩-૨-૧॥

એવા પરમાત્મદર્શી પરમાત્મનિષ્ઠ સત્પુરુષોની સેવા કામનારહિત થઈને, આ લોકના અને પરલોકના ભોગપભોગની કામનાને તિલાંજલિ આપીને, કામનાની અસારતાને ને મર્યાદાને સુચારુરૂપે સમજીને, કેવળ આત્મોન્નતિને માટે જ કરવી જોઈએ. ભોગો માનવને સાચા અર્થમાં સુખશાંતિ, સંતુષ્ટિ નથી આપી શકતા. સંસારના ક્ષણભંગુર ક્ષણજીવી વિષયોની કામના કરનારા પુરુષો એમની કામનાથી દુઃખી થાય છે, અસ્વસ્થતાને અનુભવે છે, અને કામનાની આસક્તિથી થનારા દેહત્યાગ પછી તે, તે કામનાના ઉપભોગ માટે જુદી જુદી યોનિઓમાં ચંચળ અને બેચેન બનીને ફર્યા કરે છે. એમને માટે શાશ્વત સુખની શક્યતા નથી રહેતી. કામનાઓ એમના જીવનને ક્લેશમય અને બદ્ધ બનાવે છે. પરમાત્મદર્શી મહાપુરુષની સઘળી કામનાઓ શમી જાય છે. એમને અન્ય કોઈયે કામનાનું આકર્ષણ નથી રહેતું. એમના મનમાંથી બીજી બધી જ કામનાઓ દૂર થઈ હોય છે, એકમાત્ર સ્વરૂપ-સાક્ષાત્કારની કામના જ શેષ રહી હોય છે. એની પૂર્તિ થતાં એ પણ નિવૃત્ત થાય છે. એથી એ સંપૂર્ણપણે કામનારહિત બનીને આત્માનંદમાં મગ્ન થઈને શ્વાસ લે છે. શુભાશુભ કામનાના પાશમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

કામાન્ યઃ કામયતે મન્યમાનઃ સ કામભિર્જાયતે તત્ર તત્ર ।

પર્યાસકામસ્ય કૃતાત્મનસ્તુ ઇહૈવ સર્વે પ્રવિલીયન્તિ કામાઃ ॥૩-૨-૨॥

સંસારમાં સૌથી સુખમય શાંતિદાયક કલ્યાણકારક સર્વોત્તમ લાભ આત્મલાભ અથવા પરમાત્મા-પ્રાપ્તિનો લાભ છે. એ ઉત્તમોત્તમ અમોઘ લાભને મેળવવા માટે માનવે કૃતસંકલ્પ બનવું જોઈએ, કમર કસવી જોઈએ અને ધીરજ, હિંમત, ઉત્સાહપૂર્વક આગળ વધવું જોઈએ. એ આત્મલાભ કેવી રીતે થાય ? આત્મદર્શન અથવા પરમાત્માના સુખદ સાક્ષાત્કારને માટે શાસ્ત્રો કે ધર્મગ્રંથોના અધ્યયન-અધ્યાપનની, વાદ-વિવાદની, શાસ્ત્રીય સતત ચર્ચાવિચારણાની આવશ્યકતા નથી હોતી. મેઘાવી બનવાની, વિશિષ્ટ પ્રકારની બૌદ્ધિક પ્રતિભાથી સંપન્ન થવાની આવશ્યકતા પણ નથી હોતી. સાધકે સદુપદેશ-શ્રવણની અપેક્ષા પણ નથી હોતી. એવા તો અનેક શાસ્ત્રશ્રવણ, પઠનપાઠન, પારાયણ કરનારા અને ચર્ચાવિચારણામાં રસ લેનારા મેઘાવી માનવો જગતમાં જોવા મળે છે જે આત્મદર્શનની દિશામાં આગળ વધ્યા નથી હોતા અને કેટલીય વાર માનવોચિત સદ્ગુણો કે સંસ્કારોથી સંપન્ન પણ નથી બન્યા દેખાતા. એમનું જીવન રૂઢ પરંપરાગત રીતે શાસ્ત્રાધ્યયનના સુનિશ્ચિત સીમિત માળખામાં પૂરું થાય છે. એમાં કોઈ મૌલિકતા, નવીનતા ને પ્રગતિ નથી હોતી. એ સઘળાં સાધનની સહાયથી કે એમના સિવાય બીજી કોઈ રીતે આત્મદર્શનની કે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની ઈચ્છા જાગવી, વૃદ્ધિગત થવી, અને ઉત્કટ બનવી જોઈએ. એવી ઉત્કટ ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને બીજા બધા જ પદાર્થો અને વિષયોમાંથી, રસો અને રંગોમાંથી, જ્યારે મનને પાછું વાળવામાં આવે છે ને પરમાત્માને જીવનના એકમાત્ર પ્રાપ્તવ્ય તથા પરમારાધ્ય તરીકે પસંદ કરીને સર્વસમર્પણ કરાય છે ત્યારે જ પરમાત્મા એવા શરણાગત સાધક પર કૃપા કરે છે અને એની આગળ પોતાના પરમગુણ રહસ્યભંડારને ખુલ્લો કરે છે. એટલે મુખ્ય વાત સાધકને પરમાત્માની પિપાસા કે યાહના છે કે નથી તે છે. સાધકે પરમાત્માને જ પસંદ કર્યા છે કે નથી કર્યા તે છે. પરમાત્માને સમર્પિત થવા તૈયારી કરી છે કે નથી કરી તે છે. એવી તૈયારી હોય તો શાસ્ત્રાધ્યયન, શાસ્ત્રશ્રવણ, તપ-વ્રત-વિદ્રતા, સર્વકાંઈ સફળ સમજવું.

એને માટે અસાધારણ મનોબળની અથવા આત્મબળની આવશ્યકતા હોય છે. નિર્બળ મનના, ચંચળ અસ્થિર વૃત્તિવાળા, અશિવ સંકલ્પવાળા, સાધકોને સાધનાની સિદ્ધિ નથી સાંપડતી. પરમાત્મા પ્રમાદીને નથી મળતા. અશાસ્ત્રીય, સમજ વિનાની તપશ્ચર્યા પણ એમનો સાક્ષાત્કાર નથી કરાવી શકતી. તપવ્રત, પુરુષાર્થ, સુદૃઢ સંકલ્પ, મનોબળ, સઘળાનું એકમાત્ર પ્રયોજન પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું હોવું જોઈએ. એમનો સમજપૂર્વકનો સમ્યક્ આશ્રય લઈને જે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની ઉત્સાહયુક્ત સાધના શરૂ કરે છે એ એક ધન્ય દિવસે સુનિશ્ચિત રીતે પરમાત્માને પામી લે છે ને ધન્ય બને છે.

મોટા ભાગના માનવોનાં મન અસંતુષ્ટ અને અશાંત છે. એ સંતુષ્ટિ તથા શાંતિને ઝંખે છે. એને માટે પ્રયત્નો પણ કરે છે. કિન્તુ એની આકાંક્ષા અને ઝંખના પરમાત્માવિમુખ બન્યા વિના ને પરમાત્માની પરમાનુભૂતિ વિના સ્વપ્ને પણ સંતોષાય તેમ નથી. માનવ જ્યાં સુધી શુદ્ધ ને સદાચારી બનવાની કોશિશ કરીને પરમાત્માની સાથે સંબંધન નહીં બાંધે ત્યાં સુધી સુખશાંતિ-સંતુષ્ટિથી સંપન્ન નહિ બની શકે. કેવળ સાંસારિક સાધનો, સુખો અને સુધારણાક્ષેત્રો એને કૃતકૃત્ય નહીં કરી શકે. જીવનની કાયમી કૃતકૃત્યતા માટે એણે આત્માભિમુખ બનીને આત્માના અનંત ઊડાણમાં ઉતરવું પડશે. એ ઊડાણમાં ઉતરીને પરમાત્મારૂપી પરમમૌક્તિકને પામીને, ઋષિઓ કૃતકૃત્ય બની ગયા છે, જ્ઞાનતૃપ્ત થયા છે. એમનું જ્ઞાન સફળ થયું છે, સાર્થક ઠર્યું છે, પરિપૂર્ણતા પર પહોંચ્યું છે. એ પ્રશાંતિના સ્વામી બન્યા છે. એમણે સર્વાવસ્થામાં સર્વત્ર

પરમાત્માનુભવ કરીને પરમાત્મા સાથે પરમ એકતા સાધી છે. એમના આત્માએ પરમાત્માનું અખંડ અનવરત અનુસંધાન સાધ્યું છે. જીવનકાળ દરમિયાન જ એ પરમાત્મામાં, સરિતા જેમ સાગરમાં પ્રવેશે તેમ પ્રવેશ્યા છે. પરમાત્મામાં પ્રવેશવા માટે એમને શરીરના અંતની પ્રતીક્ષા નથી કરવી પડતી. જીવન દરમિયાન જ પરમાત્માને પામેલા એ મહાપુરુષો શરીરના અંત પછી પણ પરમાત્મામાં જ પ્રતિષ્ઠા પામે છે. એમને બીજી કોઈ જ કામના નથી હોતી.

શાસ્ત્રોના સમ્યક્ પરિશીલનથી અને સ્વાનુભવથી (જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી) જેમણે પરમાત્મતત્વનો સુનિશ્ચય કર્યો છે, કામનાઓના ત્યાગથી, અપરિગ્રહથી અને યોગની સમજપૂર્વકની સુનિશ્ચિત સાધનાથી જે પવિત્ર અંતઃકરણવાળા બન્યા છે; એવા યોગી, તપસ્વી, મુનિ કે સંયમસિદ્ધ મહાપુરુષો શરીર છોડતી વખતે પણ પરમાત્મભાવમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને સઘળાં બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવીને અમૃતપદને પામી લે છે. સંસારી માનવોનો અંતકાળ અપરાન્તકાળ કહેવાય છે અને પરમાત્મમય સાધકોનો અંતકાળ પરાન્તકાળ તરીકે ઓળખાય છે. એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરે છે. એમને અવિદ્યાદિ સંસારબંધનની આત્યંતિક નિવૃત્તિરૂપી પરમમુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।
 યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્ય- સ્તસ્થૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥૩-૨-૩॥
 નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્ તપસો વાપ્યલિઙ્ગાત્ ।
 એતૈરુપાયૈર્યતતે યસ્તુ વિદ્વાં- સ્તસ્થૈષ આત્મા વિશતે બ્રહ્મધામ ॥૩-૨-૪॥
 સંપ્રાપ્યૈનમૃષયો જ્ઞાનતૃપ્તાઃ કૃતાત્માનો વીતરાગાઃ પ્રશાન્તાઃ
 તે સર્વગં સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરા યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાવિશન્તિ ॥૩-૨-૫॥
 વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદ્ યતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।
 તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥૩-૨-૬॥

એવા પરમાત્મા-પ્રાપ્ત પરમપ્રતાપી મહાપુરુષના અંતકાળ વખતે શું થાય છે ? શરીરની શરૂઆત કરનારી પ્રાણાદિ કળાઓ પોતપોતાના કારણમાં લીન બને છે. પ્રશ્નોપનિષદના અંતિમ પ્રશ્નમાં કહેલી પંદર કળાઓ અને દેહના આશ્રિત ચક્ષુઆદિ ઈન્દ્રિયોમાં સ્થિત સર્વે દેવતા પોતાના પ્રતિદેવતા આદિત્યાદિમાં સમાઈ જાય છે. એમનો સંપર્ક છૂટી જવાથી સંચિતાદી સઘળાં કર્મો ક્ષીણ થાય છે, અને વિજ્ઞાનમય શુદ્ધબુદ્ધ આત્મા શરીરના છૂટવાથી, ઘટના ફૂટવાથી, ઘટાકાશ મહાકાશમાં લીન બને અથવા પાત્રમાં ભરેલું સરિતાનું પાણી સરિતામાં પુનઃ ભળીને એકરૂપ બને એમ અવ્યય, અનંત, અદ્રવ્ય, પરાત્પર, સૌના મૂળાધારરૂપ પરબ્રહ્મમાં વિલીન થાય છે. એનું અલગ અસ્તિત્વ નથી રહેતું. સમુદ્રની દિશામાં સતત રીતે સરતી સરિતાઓ જેવી રીતે સમુદ્રમાં સમાઈને પોતાના અલગ નામરૂપનો સહજ રીતે જ ત્યાગ કરતી દેખાય છે તેવી રીતે પરમાત્મદર્શી મહાપુરુષ પંચમહાભૂતાત્કમ ઉપાધિજન્ય નામરૂપથી મુક્તિ મેળવીને પરમદિવ્ય પરાત્પર પરમશ્રેષ્ઠ પરમાત્માને પામી લે છે. સરિતા તો સાગરમાં સમાતી હોવા છતાં બીજી બાજુથી સ્વતંત્ર રીતે સરતી દેખાય છે પણ ખરી, કિંતુ એ મહાપુરુષનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ એ પછી એમની સ્વેચ્છાથી સંપૂર્ણપણે સદાને સારું શાંત થાય છે.

ગતાઃ કલાઃ પચ્ચદશ પ્રતિષ્ઠા દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ ।
 કર્માણિ વિજ્ઞાનમયશ્ચ આત્મા પરેઽવ્યયે સર્વે એકીભવન્તિ ॥૩-૨-૭॥
 યથા નદ્યઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રેઽ સ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય ।
 તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદ્વિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૩-૨-૮॥

આ જગતમાં જન્મીને સદ્બુદ્ધિથી સમલંકૃત બનીને સાધનાવિશેષની મદદથી જે પરમાત્માને જાણી લે છે એને અંતકાળે બીજા કોઈયે નાનામોટા કલ્પિત-અકલ્પિત અંતરાયો નથી નડતા. એની નિષ્ઠા કદી પણ નથી તૂટતી. બુદ્ધિ ચંચળ અને અવિદ્યાગ્રસ્ત નથી બનતી. બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ જ બને છે. એ મહાવાક્યમાં દ્વિવિધ વિકાસક્રમનું દર્શન થાય છે. એક વિકાસક્રમ બ્રહ્મને જાણવાનો છે અને બીજો અપરોક્ષ રીતે જાણ્યા અથવા અનુભવ્યા પછી બ્રહ્મ બનવાનો, બ્રહ્મ સાથે એકરૂપ થવાનો. એવા પરમાત્માપ્રાપ્ત મહાપુરુષના કુળમાં કોઈ પરમાત્માથી વિમુખ, પરમાત્માને ના જાણનારું નથી પાકતું. એવી રીતે પરમાત્મ-પ્રાપ્ત પુરુષના પ્રભાવની પ્રશસ્તિયુક્ત પરિભાષા કહેવામાં આવી છે કે એવા પુરુષનો પ્રભાવ એના કુળ પર, એની આગામી પેઢી પર પણ પડતો હોય છે. એનું જીવન એની સમસ્ત કુળપરંપરાને માટે પ્રેરક નીવડે છે. એનો સંસ્કારવારસો સૌને સહજ રીતે સાંપડી રહે છે. એ સર્વ પ્રકારના શોકમાંથી મુક્તિ મેળવે છે, મોહમાંથી મુક્તિ મેળવે છે, દોષોને તરી જાય છે, અને અંતરની અવિદ્યાગ્રંથિથી છૂટીને પરમમુક્ત પરમામૃતમય પરમાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે.

સ યો હ વૈ તત્ પરમં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ નાસ્યાબ્રહ્મવિત્કુલે ભવતિ ।
 તરતિ શોકં તરતિ પાપ્માનં ગુહાગ્રન્થિભ્યો વિમુક્તોઽમૃતો ભવતિ ॥૩-૨-૯॥

એ જ વિદ્યાપ્રદાનની વિધિ આગળની ઋચાએ પણ કહેલી છે:

એકર્ષિ નામના અગ્નિમાં હવન કરતાં આહુતિ આપે છે તથા જેણે વિધિપૂર્વક શિરોવ્રતનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય એને આ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપવો.

એ વિધાન અનધિકારી અયોગ્ય માનવો દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનો દુરુપયોગ ના કરવામાં આવે એને માટે, અને અથર્વવેદીઓના શિર પર અગ્નિ ધારણ કરવારૂપી શિરોવ્રત દ્વારા આત્મશુદ્ધિ સાધીને પરમાત્માની જિજ્ઞાસાને જગાવી ચૂકેલા કર્મકાંડપરાયણ પુરુષોને પણ બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી ગણવામાં આવે એને માટે કરાયેલું છે.

ક્રિયાવન્તઃ શ્રોત્રિયા બ્રહ્મનિષ્ઠાઃ સ્વયં જુહ્વત એકર્ષિ શ્રદ્ધયન્તઃ ।
 તેષામેવૈતાં બ્રહ્મવિદ્યાં વદેત શિરોવ્રતં વિધિવદ્ યૈસ્તુ ચીર્ણમ્ ॥૩-૨-૧૦॥

મુંડક ઉપનિષદની પરિસમાપ્તિ સમયે સાદર સવિનય સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે કે એ પરમ સત્યસ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ કે પરમાત્માનો પૂર્વોક્ત ઉપદેશ પૂર્વકાળમાં અંગિરા ઋષિએ આપ્યો હતો તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાની એમની પાસે જિજ્ઞાસુ બનીને આવેલા કોઈપણ શરણાગત શિષ્યને અવિદ્યામાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે સદુપદેશ પ્રદાન કરે. બ્રહ્મજ્ઞાનીએ સ્વાર્થી અથવા એકલપેટા નથી થવાનું. એણે સૂર્યની પેઠે પ્રજ્ઞાના પરમ પવિત્ર પ્રકાશનું આવશ્યકતાનુસાર વિતરણ કરવાનું છે. જીવન યજ્ઞમય છે એ યાદ રાખીને એને સેવાભાવયુક્ત કલ્યાણકાર્યમાં લગાવવાનું છે. દુન્યવી કામનાઓના શિકાર બનેલા, જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વિનાના

માનવે આ વિદ્યાનો આધાર ના લેવો. કારણ કે એ એનો સદુપયોગ નહિ કરી શકે. આત્મવિદ્યાને માટે થોડીક પણ અનુકૂળ ભૂમિકાની આવશ્યકતા હોય છે.

જે પરમ ઋષિઓએ સંસારની ઈતર કામનાઓને તિલાંજલિ આપીને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની સફળ સાધના કરી, એમની અનુભૂતિને અખિલ માનવજાતિના મંગલને માટે અક્ષરદેહમાં આલેખી છે. એ પરમ પવિત્ર ઋષિવરોના શ્રીચરણે નમ્રતાપૂર્વક પૂજ્યભાવયુક્ત પ્રણામ કરીને આ ઉપનિષદનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે.

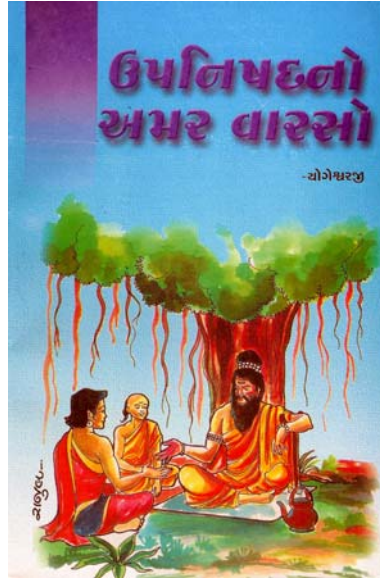
તદેતત્ સત્યમૃષિરઙ્ગિરાઃ પુરોવાચ નૈતદચીર્ણવ્રતોઽધીતે ।
નમઃ પરમઋષિભ્યો નમઃ પરમઋષિભ્યઃ ॥૩-૨-૧૧॥

દ્વિતીય ખંડ પૂરો.
મુંડકોપનિષદ સમાપ્ત

* * *

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ

* * *

(૧) શાંતિપાઠ

ૐ સહનાવવતુ । સહ નૌ ભુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।
 તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષાવહૈ ॥
 ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થ

ૐ - પરબ્રહ્મ પરમાત્મા • (તમે) નૌ - અમારા બંનેની • સહ - સાથે સાથે • અવતુ - રક્ષા કરો •
 નૌ - અમારા બંનેનું • સહ - સાથે સાથે • ભુનક્તુ - પાલન કરો • સહ - અમે બંને (સાથે સાથે) • વીર્યમ્ -
 શક્તિને • કરવાવહૈ - પ્રાપ્ત કરીએ • નૌ - અમારા બંનેની • અધીતમ્ - અધ્યયન કરેલી વિદ્યા • તેજસ્વિ
 - તેજસ્વિની • અસ્તુ - બનો • મા વિદ્વિષાવહૈ - અમે બંને એકમેકનો દ્વેષ કરીએ નહીં.

ભાવાર્થ

આ શાંતિપાઠ કઠ ઉપનિષદના આરંભમાં પણ આપવામાં આવ્યો છે. એને સદ્ભાવનાનો શાંતિપાઠ કહી શકાય. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પવિત્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન જ્ઞાનને આપનાર અને લેનાર બંનેમાં પારસ્પરિક પ્રેમ અને સદ્ભાવ હોય એ આવશ્યક છે. એવા પ્રેમ અને સદ્ભાવનો આ શાંતિપાઠમાં સમાવેશ થાય છે. એ દ્વારા અધ્યયનના આરંભ વખતે પરમાત્માને પ્રાર્થવામાં આવે છે. એ પ્રાર્થનામાં સંસારની કોઈ ક્ષુલ્લક વસ્તુની કામના કરવામાં નથી આવી. એમાં અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે કે પરમાત્મા અમારા બંનેની રક્ષા કરે. શેમાંથી રક્ષા ? દુર્વિચાર, દુર્ભાવ, દુષ્કર્મમાંથી. અહંકાર, આસક્તિ, ઇર્ષ્યામાંથી. સ્વાર્થ તથા સંકુચિતતામાંથી. માયાના મોહક પ્રબળ પ્રવાહથી તથા પ્રભાવથી. ભાતભાતના ભયસ્થાનો અને પાર વિનાના પ્રલોભનોથી. અવિદ્યા અને આસુરી વૃત્તિ તેમજ અશાંતિમાંથી. વેદના, વિષમતા, વિઘ્ન, વિસંવાદ, વિપત્તિથી. જીવનના મૂળભૂત ધ્યેયના અને પરમાત્માના વિસ્મરણથી.

એમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્મા અમારું પાલન કરો એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. પાલન શારીરિક, માનસિક, આત્મિક અને વ્યવહારિક સર્વ પ્રકારનું છે. પરમાત્મા પોતાની સવિશેષ કૃપાથી અમારા શરીરને સ્વસ્થ અને શક્તિશાળી રાખે, મનને ઉત્તમ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી સમૃદ્ધ તથા સુદ્રઢ બનાવે, આત્માને અવિદ્યાની નાનીમોટી બધી જ ગ્રંથિમાંથી મુક્તિ આપે, અને વ્યવહારિક જીવનને પણ વિશુદ્ધ બનાવવાની ને રાખવાની પ્રેરણા અને ક્ષમતા પૂરી પાડે એવી ગર્ભિત ભાવનાનું એમાં દર્શન થાય છે.

અશક્તિ, નિર્બળતા અથવા નિષ્ક્રિયતા તો કોઈપણ સંજોગોમાં, કોઈયે કારણે, ઇષ્ટ અથવા અભિનંદનીય નથી. એટલા માટે આ શાંતિપાઠમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે અમે પ્રગતિના પથ પર આગળ વધતાં નિરંતર સાથે મળીને પુરુષાર્થ કરીએ. અમારી પ્રબળ પુરુષાર્થવૃત્તિનો કદાપિ દુરુપયોગ ના થાય. એ અમને પૂર્ણતાના પાવન પથ પર પ્રયાણ કરવાનું પરિબળ પૂરું પાડે. આગળ ને આગળ વધારતી જાય, અમારા વિચારો, ભાવો, સંકલ્પો અને અમારું અધ્યયન તેજસ્વી થાય. અમારી જડતા, પરાધીનતા,

નપુંસકતાનો નાશ કરે. વિદ્યા વિચારોમાં ને વાણીમાં કેદ ન બને પરંતુ વ્યવહારમાં મૂર્તિમંત બનીને જીવનનું પ્રેરક બળ થાય. અમારા રહ્યાસહ્યા કલૈબ્યને કાઢી નાખીને અમને તેજસ્વી બનાવે.

અને છેલ્લે દ્વેષરહિત બનવા માટેની શક્તિ પૂરી પાડવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. હે પ્રભુ ! અમે પરસ્પર દ્વેષ કરીએ નહીં, વેર રાખીએ નહીં, પ્રેમભાવને ધારણ કરીએ. વેરભાવ ઉધઈનું કામ કરે છે. અને સેવનારના તન-મનનો નાશ કરે છે. પ્રેમ પોષક પદાર્થ બનીને પોષે છે. જે પાછળ છે તે બીજાને આગળ જોઈને જલે તેવી શક્યતા છે. આગળ છે તે પ્રયત્ન દ્વારા પાછળના કોઈ રીતે આગળ વધતા દેખાય તો એમને અટકાવે અથવા એમની પ્રત્યે દ્વેષભાવ રાખે એવો સંભવ છે. એથી ઉગરવા માટેની સદ્ભાવના અહીં સેવાઈ તે બરાબર જ છે. એ ભાવના ગુરુ-શિષ્ય બંનેની જીવન પ્રત્યેની જાગૃતિની નિશાની છે. અતિશય આવકારદાયક અને અનુકરણીય છે. જીવનને જો વેરભાવનો લૂણો લાગી જાય તો જીવન બરબાદ બને છે. વેર વિષ છે અને પ્રેમ પિયૂષ. સાધકે અને પ્રત્યેક માનવે વિષનું નહીં પરંતુ પિયૂષનું જ સેવન કરવું જોઈએ.

* * *

॥ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥

(૧)

બ્રહ્મવાદિનો વદન્તિ ।

કિં કારણં બ્રહ્મ કુતઃ સ્મ જાતા જીવામ કેન ક્વ ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।

અધિષ્ઠિતાઃ કેન સુખેતરેષુ વર્તામહે બ્રહ્મવિદો વ્યવસ્થામ્ ॥૧-૧॥

અર્થ

હરિઃ ઐ - પરમાત્મા • બ્રહ્મવાદિનઃ - બ્રહ્મવાદી પુરુષો • વદન્તિ - પરસ્પર કહે છે • બ્રહ્મવિદઃ - હે વેદવેત્તા જ્ઞાનીગણ • કારણમ્ - જગતનું મુખ્ય કારણ • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ • કિમ્ - કોણ છે • કુતઃ - કોનાથી • જાતાઃ સ્મઃ - (આપણે) ઉત્પન્ન થયા છીએ • કેન - કોને લીધે • જીવામ્ - જીવી રહ્યા છીએ • ચ - અને • ક્વ - કોનામાં • સંપ્રતિષ્ઠાઃ - આપણી સ્થિતિ છે • કેન અધિષ્ઠિતાઃ - કોને અધીન રહીને • (વચમ્ - આપણે) • સુખેતરેષુ - સુખ અને દુઃખને • વ્યવસ્થામ્ - નિશ્ચિત વ્યવસ્થાને અનુસરીને • વર્તામહે - ભોગવીએ છીએ.

ભાવાર્થ

આ ઉપનિષદનો આરંભ પરમાત્માના પવિત્ર નામસ્મરણથી કરવામાં આવ્યો છે. એથી એ આરંભ મંગલ થયો છે. પરમાત્માના નામસ્મરણ કે નામસંકીર્તન સાથે કરાયેલું કોઈપણ કામ પવિત્ર ને કલ્યાણકારક થાય છે. જે રીતે ઉપનિષદનો આરંભ થયો છે તે રીત પરથી લાગે છે કે પ્રાચીન ઔપનિષદિક કાળમાં વેદવેત્તા જિજ્ઞાસુ જ્ઞાની પુરુષો સમય સમય પર પરસ્પર ભેગા થઈને ગુણગ્રાહકવૃત્તિથી પ્રેરાઈને ચર્ચાવિચારણા કરતા રહેતા. એ પદ્ધતિ પ્રશસ્ત અને પ્રેરક હતી. એને લીધે જ્ઞાનની આદાનપ્રદાનની પ્રક્રિયા સરળ બનતી. ઉપયોગી ઠરતી. જ્ઞાન સીમિત રહેવાને બદલે વિસ્તૃત બનતું. સમકાલીન સ્વાનુભવસંપન્ન સત્પુરુષો અને જિજ્ઞાસુઓ એકમેકના સુખદ સંસર્ગમાં આવતા. એથી પારસ્પરિક પ્રેમ અને આદરભાવની અભિવૃદ્ધિ થતી. આ ઉપનિષદનો આરંભ એ સુંદર, સ્વસ્થ સર્વોપયોગી પરંપરાની સુખદ સ્મૃતિ કરાવે છે.

એના આરંભમાં જે વિવરણ છે એના પરથી કેનોપનિષદની પણ સ્મૃતિ થાય છે. કેનોપનિષદ પણ જ્ઞાનના આવા જ પરંતુ જરાક જુદી જાતના પ્રશ્નોથી પ્રારંભ પામીને આગળ વધે છે. એની પેઠે આ ઉપનિષદમાં પણ માનવની શુદ્ધતર નિર્ભેળ જિજ્ઞાસાવૃત્તિનું દર્શન થાય છે. માનવ પોતાના વિશે, જગત વિશે, અને જગતના કોઈ નિયંતા હોય તો એમના વિશે જાણવા માગે છે. આજે પણ એવી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જીવે છે, ભૂતકાળમાં પણ જીવતી હતી, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ જીવતી રહેશે. ત્યાં સુધી જ્ઞાનની ચર્ચાવિચારણાઓ, સાધનાઓ અને અનુભુતિની દિશામાં લઈ જનારી પ્રયોગ પરંપરા થતી જ રહેશે. અહીં પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નો પુરાતન હોવાં છતાં રોચક છે.

આ વિશાળ વિશ્વના મૂળભૂત મુખ્ય કારણ બ્રહ્મ શું છે ? એનું સ્વરૂપ કેવું છે ? જગતની અને આપણી ઉત્પત્તિ શેનાથી થઈ છે ? જગતને અને આપણને જીવન પ્રદાન કરનારી, પોષનારી, ટકાવનારી કોઈ સનાતન સર્વોપરી શક્તિ છે ખરી ? જગતમાં સુખદુઃખની સંમિશ્રિત અસરોને ઉપજાવનારી કર્મની પરંપરાનું સુવ્યવસ્થિત રીતે સંચાલન કરનાર કોઈ છે ખરું, કે પછી જુદાં જુદાં કર્મો પોતાની મેળે જ સુખદુઃખની

વિરોધાભાસી અસરો પેદા કરે છે ? આ જગત કોઈ ચોક્કસ કર્મનિયમોને અનુસરીને ચાલે છે કે કોઈપણ પ્રકારના નિયમો વિના જ, જેમ ફાવે તેમ પ્રવૃત્તિ કરે છે? એનું નામ શુદ્ધતર આત્મજિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. આધ્યાત્મિકતાને એની સાથે અત્યંત સમીપનો સંબંધ. એવી જિજ્ઞાસા આધ્યાત્મિકતાનું મૂલ્યવાન મસ્તિષ્ક છે.

(૨)

કાલઃ સ્વભાવો નિયતિર્યદૃચ્છા ભૂતાનિ યોનિઃ પુરુષ ઇતિ ચિન્ત્યા ।
સંયોગ ણ્ણાં ન ત્વાત્મભાવા-દાત્માપ્યનીશઃ સુખદુઃખહેતોઃ ॥૧-૨॥

અર્થ

કાલઃ - કાળ • સ્વભાવઃ - સ્વભાવ • નિયતિઃ - નિશ્ચિત ફળ આપનારું કર્મ • યદૃચ્છા - આકસ્મિક પરિસ્થિતિ અથવા ઘટના • ભૂતાનિ - પંચમહાભૂત • પુરુષઃ - જીવાત્મા • યોનિઃ - કારણ છે. • ઇતિ ચિન્ત્યા - એનો વિચાર કરવો જોઈએ • એષામ્ - આ કાલાદિનો • સંયોગ - સમુદાય • તુ - પણ • ન - જગતનું કારણ ના કહી શકાય. • આત્મભાવાત્ - કારણ કે એ ચેતન આત્માને આધીન છે અને જડ હોવાથી સ્વતંત્ર નથી. • આત્મા - જીવાત્મા • અપિ - પણ • (ન - જગતનું કારણ નથી) • સુખદુઃખહેતોઃ - કારણ કે એ સુખદુઃખના કારણરૂપ પ્રારબ્ધને • અનીશઃ - આધીન છે.

ભાવાર્થ

ઋષિઓએ જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી પ્રેરાઈને એને સંતોષવા માટે પરસ્પર વિચારવિનિમય કરતાં કહેવા લાગ્યા કે વેદમાં વિવિધ પ્રકારનાં કારણોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જગતના કારણ તરીકે ક્યાંક કાળનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને એને સર્વોપરી સમજીને જગતનાં સર્જન, પાલન અને વિસર્જનરૂપી વ્યાપારનો નિયંત્રક કહ્યો છે. ક્યાંક સ્વભાવને કારણ કહ્યું છે. વૃક્ષની ઉત્પત્તિ બીજને અનુરૂપ જ થતી હોય છે. વસ્તુમાં રહેલી સ્વાભાવિક શક્તિને લીધે એમાંથી સહજ રીતે પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર થાય છે. સમુદ્રમાંથી વરાળ બનીને વાદળ બંધાય છે, સમય પર વૃષ્ટિ થાય છે, ને સમુદ્રમાં એનું પાણી ફરી પાછું સમાઈ જાય છે. કર્માનુસાર જુદા જુદા શરીરોની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ક્યાંક કર્મને કારણ કહેવામાં આવ્યું છે. ક્યાંક આકસ્મિક ઘટનાચક્રનો, પંચમહાભૂતનો કે જીવાત્માનો સૌના કારણ તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ કામ, સ્વભાવ, કર્મ, ઘટનાચક્ર તથા પંચમહાભૂત જડ હોવાથી આવા વિરાટ જડચેતનાત્મક જગતના કારણ તરીકે કામ કરી શકે નહીં. એ સૌને વિશાળ વિશ્વના કારણ તરીકે માની શકાય નહીં. એ સર્વે ચેતનને અધીન છે. ચેતનની મદદ વિના એમનાથી કાંઈ જ ના થઈ શકે. એ સર્વે અલગ રહીને અથવા સંયુક્ત રીતે પણ સંસારનું સર્જન, પાલન, સંવર્ધન અને વિસર્જન ના કરી શકે. પુરુષ અથવા જીવાત્માની અંદર પણ એવી અસાધારણ શક્તિનું આરોપણ નથી કરી શકાતું. કારણ કે એ પણ સુખદુઃખ, હર્ષશોક, લાભહાનિ, જયપરાજય, અભ્યુત્થાન-પતન અને જન્મમરણની સૃષ્ટિ કરનારા પ્રારબ્ધકર્મને આધીન છે. એ પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રીતે કંઈ નથી કરી શકતો. એની ઇચ્છા પ્રમાણે શરીરમાં નથી રહી શકતો, અને ઇચ્છાનુસાર શરીરને છોડી નથી શકતો. ઇચ્છાનુસાર પાત્રો, પદાર્થો તથા પરિસ્થિતિની પ્રાપ્તિ એને નથી થતી. એ પોતે જ કોઈકના હાથમાં હથિયાર થઈને કઠપૂતળીની પેઠે ફરે છે ને ખેલ કરે છે. એની પોતાની જ પરિસ્થિતિ એવી પંગુ હોય છે કે એ

પોતાનું જ સંપૂર્ણ શાસન નથી કરી શકતો તો સમસ્ત સંસારનું તો કેવી રીતે કરી શકે ? એવી અપેક્ષા પણ એની પાસેથી કેવી રીતે રાખી શકાય ?

(3)

તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
યઃ કારણાનિ નિખિલાનિ તાનિ કાલાત્મયુક્તાન્યધિતિષ્ઠત્યેકઃ ॥૧-૩॥

અર્થ

તે - તેમણે • ધ્યાનયોગાનુગતઃ - ધ્યાનયોગમાં પ્રવેશીને • સ્વગુણૈઃ - પોતાના ગુણોથી • નિગૂઢામ્ - ઢંકાયેલી • દેવાત્મશક્તિમ્ અપश्यन् - પરમાત્માની પરમશક્તિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો • યઃ - જે (પરમાત્મા) • એકઃ - એકલા જ • તાનિ - તે • કાલાત્મયુક્તાનિ - કાળથી માંડીને જીવાત્મા સુધીનાં (પ્રથમ દર્શાવેલાં) • નિખિલાનિ - સમસ્ત • કારણાનિ અધિષ્ઠતિ - કારણો પર શાસન કરે છે.

ભાવાર્થ

એવા સૂક્ષ્મ, અતિશય સૂક્ષ્મ વિષયનો નિર્ણય કેવળ બૌદ્ધિક વિચારવ્યાપાર દ્વારા કેવી રીતે કરી શકાય ? એને માટે તો અનુભૂતિના પવિત્ર પ્રદેશમાં પ્રવેશવું જોઈએ. બૌદ્ધિક વિચાર-વ્યાપારની એક મર્યાદા છે. એ મર્યાદામાં રહીને પોતાના તત્ત્વવિષયક પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર માટે એ ઋષિમુનિઓએ બનતો પ્રયત્ન કરી જોયો. એ પ્રયત્ન આવકારદાયક અથવા પ્રશસ્ય હોવાં છતાં પરિપૂર્ણ ન હતો. છેવટે એમણે એમની જિજ્ઞાસાના સમ્યક્ શમન માટે ધ્યાનમાર્ગનો આધાર લીધો. ધ્યાનની સાધના દ્વારા મન પર કાબૂ કરીને પોતાની અંદરની-દિલની દુનિયામાં ડૂબકી મારીને એમણે પરમાત્માની પરમચેતના- શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. એ શક્તિ ત્રિગુણાત્મિકા હોવાં છતાં ત્રણે ગુણોથી પર હતી. એ પરમાત્મા જ સમસ્ત જગતના કારણ છે, શાસક કે પાલક છે, સૌના સૂત્રધાર અથવા અધિષ્ઠાતા છે; કાળ, કર્મ, પ્રારબ્ધ, સ્વભાવ, જીવાત્મા, સૌના પ્રેરક, પ્રકાશક અને નિયામક છે; એવો એમનો અનુભવાત્મક નિર્ણય થયો. એમની શંકાનું સુખદ સમાધાન થયું. ધ્યાનયોગની આધ્યાત્મિક સાધનાનું મહત્વનું કલ્યાણકાર્ય પૂરું થયું.

અધ્યાત્મ એવી રીતે એક વિજ્ઞાન છે. વ્યવસ્થિત વિજ્ઞાન. આત્મવિજ્ઞાન. એ માનવને અંતર્મુખ કરી, આત્મભિમુખ બનાવીને, આત્મદર્શન અથવા પરમાત્મદર્શન કરવાની શક્તિ પૂરી પાડે છે. સંસારના મૂળાધાર જેવા એકમાત્ર સર્વોપરી પરમ સનાતન સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. એ માનવની અંદરની દુનિયાની શોધ છે. ભૌતિક વિજ્ઞાન પણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે, સૃષ્ટિની પાછળના કારણ વિશે, અને સૌના મૂળાધાર જેવા પરમ સનાતન સત્ય વિશે શોધ કરે છે. એમના રહસ્યને પામવાના પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એ પ્રયત્નો બહારની દુનિયામાં થનારા બાહ્ય પ્રયત્નો છે એટલે એને બહારની દુનિયાની શોધ તરીકે ઓળખાવી શકાય. આધ્યાત્મિક સાધનાના ક્ષેત્રમાં સફળતાપૂર્વક આગળ વધવા માગનારો સાધક સદાચારી કે પવિત્ર હોવો જ જોઈએ, પરંતુ ભૌતિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આગળ વધનારા વૈજ્ઞાનિકના સંબંધમાં એવું નથી સમજવાનું. એ પવિત્ર, સદાચારી, પરમાત્મપરાયણ અને માનવ તરીકે ઉત્તમ હોય અથવા ના પણ હોય. એક વ્યક્તિગત જીવનની પવિત્ર કાયાપલટ કરે અને બીજો ના પણ કરે. જો કે પ્રત્યેક માનવ માનવતાથી મંડિત, પવિત્ર,

આદર્શ બને તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તોપણ આધ્યાત્મિકતામાં એવી અપેક્ષા અધિક અને અનિવાર્ય રીતે રખાતી હોય છે.

(૪)

તમેકનેમિં ત્રિવૃતં ષોડશાન્તં શતાર્ધારં વિંશતિપ્રત્યરાભિઃ ।
અષ્ટકૈઃ ષડ્ભિર્વિશ્વરૂપૈકપાશં ત્રિમાર્ગભેદં દ્વિનિમિત્તૈકમોહમ્ ॥૧-૪॥

અર્થ

તમ્ - એ • એકનેમિમ્ - એક નેમિવાળા • ત્રિવૃતમ્ - ત્રણ થરવાળા • ષોડશાન્તમ્ - સોળ આકાવાળા • શતાર્ધારમ્ - પચાસ આરાવાળા • વિંશતિપ્રત્યરાભિઃ - વીસ બીજા પેટા આરાથી • ષડભિઃ અષ્ટકૈઃ - છ અષ્ટકોથી(યુક્તમ્ - યુક્ત) • વિશ્વરૂપૈકપાશમ્ - અનેક રૂપવાળા એક જ પાશથી યુક્ત • ત્રિમાર્ગભેદમ્ - માર્ગના ત્રણ ભેદવાળા • દ્વિનિમિત્તૈકમોહમ્ - બે નિમિત્ત તથા મોહરૂપી એક નાભિવાળા (ચક્રને) • (અપશ્યન્ - એમણે જોયું)

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં વિશ્વનું ચક્રના રૂપે વર્ણન કરેલું છે. સંસૃતિચક્રનું પરમાત્માની સ્વરૂપભૂતા પરમ અદ્ભૂત શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરનારા દૈવી ઋષિવરોએ જણાવ્યું કે અમે એક અસાધારણ ચૈતન્યચક્રનું દર્શન કર્યું છે. એ ચક્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:

એમાં નેમિરૂપે વ્યક્ત જગતના આધાર જેવી અવ્યાકૃત પ્રકૃતિ રહે છે.

ચક્રને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે નેમિની ઉપર લોઢાનો આંટો રહે છે તેમ, અવ્યાકૃત પ્રકૃતિરૂપી નેમિ પર સત્વ, રજ તથા તમ - ત્રણ ગુણોના ત્રિવિધ આંટા છે. પરમાત્માની પરમશક્તિ ત્રણ ગુણોથી ઢંકાયેલી છે. ચક્રની નેમિ જુદા જુદા ટુકડાઓને જોડીને બનાવવામાં આવે છે. તેવી રીતે પ્રકૃતિરૂપી નેમિના પણ વિવિધ વિભાગો છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા પંચમહાભૂતનાં આઠ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ અને એમનાં જ આઠ સ્થૂળ રૂપ - એ પ્રમાણે વિવિધ વિભાગો છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિના પચાસ ભેદ પચાસ આરા છે.

દસ ઇન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને પાંચ પ્રાણના વીસ પેટા આરા છે.

આઠ આઠ વસ્તુઓના છ અષ્ટક શાંકરભાષ્યને અનુસરીને આ પ્રમાણે છે:

ગીતામાં વર્ણવેલી આઠ પ્રકારની અપરા પ્રકૃતિ

ત્વચા, ચામડી, મેદ, માંસ, રક્ત, હાડ, મજ્જા, વીર્ય એ શરીરની આઠ ધાતુ.

આઠ પ્રકારની સિદ્ધિ અથવા યોગની વિભૂતિ:

ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય, અનૈશ્વર્ય એ આઠ ભાવ.

બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિતર, પિશાત - એ આઠ દેવયોનિ.

અને દયા, ક્ષમા, અનસૂયા અથવા અનિંદા, શૌચ, અનાયાસ, મંગલ, ઉદારતા, અસ્પૃહા એ આઠ અલૌકિક ગુણ.

એ ચક્રનો આસક્તિરૂપી બંધ છે. દેવયાન, પિતૃયાન તથા મૃત્યુલોકના ત્રણ માર્ગ છે. પુણ્ય અને પાપનાં અથવા સત્કર્મ અને દુષ્કર્મનાં બે નિમિત્ત છે. એનું કેન્દ્ર અથવા એની નાભિ મોહ અથવા અવિદ્યા છે. એને લીધે જ સંસૃતિચક્ર ચાલ્યા કરે છે. પરમાત્મા એ ચક્રના નિયામક, સૂત્રાધાર, સર્વેસર્વા છે.

(૫)

પન્ચસ્રોતોમ્બું પન્ચયોન્યુગ્રવક્રાં પન્ચપ્રાણોર્મિં પન્ચબુદ્ધ્યાદિમૂલામ્ ।
પન્ચાવર્તા પન્ચદુઃખૌઘવેગાં પન્ચાશદ્ભેદાં પન્ચપર્વામધીમઃ ॥૧-૫॥

અર્થ

પંચસ્રોતાડમ્બુમ્ - પાંચ પ્રવાહોવાળા વિષયરૂપી પાણીથી ભરપૂર • પંચયોન્યુગ્રવક્રોમ્ - પાંચ સ્થાનોથી પેદા થઈને ભયંકર અને વાંકી ગતિથી આગળ વધનારી • પંચપ્રાણોર્મિમ્ - પાંચ પ્રાણના તરંગોવાળી • પંચબુદ્ધ્યાદિમૂલામ્ - પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનના મૂળ કારણ મનરૂપી મૂળવાળી • પંચાવર્તામ્ - પાંચ ધુમરીવાળી • પંચદુઃખૌઘવેગામ્ - પાંચ દુઃખોના પ્રવાહને વેગવાળી • પંચાશદ્ ભેદામ્ - પચાસ ભેદવાળી • પંચપર્વામ્ - પાંચ પર્વોવાળી (નદીને) • અધીમઃ - અમે જાણીએ છીએ.

ભાવાર્થ

આગલા શ્લોકમાં સંસારને ચક્ર સાથે સરખાવીને આ શ્લોકમાં સરિતાની સાથે સરખાવવામાં આવે છે. સ્વાનુભવસંપન્ન સ્વનામધન્ય ઋષિ જણાવે છે કે સંસારરૂપી સરિતાના રહસ્યને અમે જાણીએ છીએ. એ સરિતા કેવી છે ? એમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ પ્રવાહો છે. સંસારનું જ્ઞાન એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જ થતું હોય છે. એ ઇન્દ્રિયો પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોથી ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી એમને એ સરિતાનાં પાંચ પ્રાદુર્ભાવ સ્થાન માન્યાં છે. એ સરિતા જેટલી સમજવામાં આવે છે એટલી સરળ નથી. રહસ્યથી ભરેલી, ભલભલાને ભરમાવનારી, ભયભીત કરનારી અને પોતાનાં પાશમાં બાંધનારી કહેવાય છે. એની ગતિ ઘણી જ ગહન છે. પ્રાણ એ સંસારસરિતાની તરંગમાળા છે. કારણ કે સંસારમાં જે કાંઈ નાનીમોટી ક્રિયા-પ્રક્રિયા થતી દેખાય છે તેની પાછળ પ્રાણનું પ્રેરક બળ રહેલું છે. મનને એ સંસાર-સરિતાનું મૂળ કહ્યું છે. કારણ કે મન ના હોય તો કેવળ ઇન્દ્રિયોથી સંસારનો બોધ થતો નથી. મન જ એને અનુભવે છે. મન શાંત થાય તો સંસારનું અનુભવ-દ્વાર પણ બંધ થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાંચ વિષયની પાંચ ધૂમરી છે. એમાં ફસાયેલા જીવ ક્લેશ, દુઃખ, બંધન, અશાંતિનો અનુભવ કરે છે. જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ અને ગર્ભવાસનાં પાંચ પ્રકારના દુઃખ એનાં પાંચ વેગ છે. એ વેગ જીવને પીડા પહોંચાડે છે ને બેચેન બનાવે છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશ સંસારરૂપી સરિતાના પાંચ પર્વ કે વિભાગ છે. અંતઃકરણની પચાસ વૃત્તિઓ એના પચાસ ભેદ છે. એમને લીધે જ સંસારમાં ભેદભાવનું દર્શન શક્ય બને છે. સંસારની એ અદ્ભૂત સરિતાના સાચા સ્વરૂપને કોઈક વિરલ ધીરવીર પુરુષ-વિશેષ જ સમજી શકે છે.

(૬)

સર્વાજીવે સર્વસંસ્થે બૃહન્તે અસ્મિન્ હંસો ભ્રામ્યતે બ્રહ્મચક્રે ।
પૃથગાત્માનં પ્રેરિતારં ચ મત્વા જુષ્ટસ્તતસ્તેનામૃતત્વમેતિ ॥૧-૬॥

અર્થ

અસ્મિન્ - આ • સર્વાજીવે - સૌના જીવનરૂપ • સર્વસંસ્થે - સૌના આશ્રયભૂત • બૃહન્તે - વિશાળ • બ્રહ્મચક્રે - બ્રહ્મચક્રમાં • હંસઃ - જીવાત્મા • ભ્રામ્યતે - ફેરવાયા કરે છે. • (સઃ - તે) • આત્માનમ્ - પોતાને • ય - અને • પ્રેરિતારમ્ - પ્રેરક પરમાત્માને • પૃથક્ - પૃથક્ રીતે • મત્વા - જાણીને • તતઃ - એ પછી • તેન - એ પરમાત્મા દ્વારા • જુષ્ટઃ - સ્વીકારાઈને • અમૃતત્ત્વમ્ - અમૃતભાવને • એતિ - પામી લે છે.

ભાવાર્થ

સંસારચક્રની વિશાળતાનો પાર નથી. એ ચક્ર દેવથી માંડીને તિર્યક યોનિ સુધી વ્યવસ્થિત રીતે ફેલાયેલું છે. એ સૌના આશ્રયરૂપ અથવા જીવનરૂપ છે. સૌ કોઈ એનો આધાર લઈને ટકે છે, કર્મફળને ભોગવે છે, અને જીવન પસાર કરે છે. જીવાત્મા કર્મફળના ઉપભોગ માટે એ ચક્રમાં જુદીજુદી યોનિઓનો આધાર લઈને ફરતો રહે છે. એ ચક્રમાંથી એને મુક્તિ ક્યારે મળે ? સંસારચક્રને ચલાવનારા પરમાત્માને જાણી તથા પામી લે ત્યારે. એ પરમપ્રેમથી પ્રેરાઈને પરમાત્માનું સર્વભાવે શરણ લે છે ત્યારે પરમાત્મા એની આગળ પોતાના રહસ્યને ખોલી દે છે, એને અપનાવે છે, અને સર્વપ્રકારે કૃતાર્થ કરે છે. એમના અનંત અનુગ્રહને અનુભવીને એ સંસારચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવે છે અને અમૃતમય બનીને સનાતન શાંતિની પ્રાપ્તિ કરે છે.

(૭)

उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च ।
अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥१-७॥

અર્થ

એતત્ - આ • ઉદગીતમ્ - વેદવર્ણિત • બ્રહ્મ - પરબ્રહ્મ • હી - જ • સુપ્રતિષ્ઠા - સર્વોત્તમ આશ્રય • ય - અને • અક્ષરમ્ - અવિનાશી છે. • તસ્મિન્ - એમાં • ત્રયમ્ - ત્રણે લોક રહેલાં છે. • બ્રહ્મવિદઃ - વેદજ્ઞ મહાપુરુષ • અત્ર - અહીં (હૃદયમાં) • અન્તરમ્ - અંતર્યામીરૂપે રહેલા એ પરમાત્માને • વિદિત્વા - જાણીને • તત્પરાઃ - એમને પરાયણ બનીને • બ્રહ્મણિ - પરબ્રહ્મમાં • લીનાઃ - લીન થઈને • યોનિમુક્તા - જન્મમૃત્યુથી મુક્તિ મેળવી ગયા.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા સૌના એકમાત્ર સર્વોત્તમ આશ્રયરૂપ છે. સૌના મૂળાધાર અને અધિષ્ઠાન છે. જગતના જીવન છે. એમના સિવાય કોઈ શ્વાસ લઈ શકે તેમ નથી. એ સર્વોત્તમ તથા અવિનાશી છે. એમની અંદર સમસ્ત બ્રહ્માંડ રહેલું છે. વેદોએ એમનું અત્યંત આદરભાવપૂર્વક જયગાન કર્યું છે. એમને અનેક પ્રકારે અનુરાગયુક્ત અંજલિ આપી છે. એ બ્રહ્માંડમાં જેમ સર્વત્ર રહેલાં છે તેમ અંતર્યામી થઈને સૌના હૃદયમાં પણ વિરાજમાન છે. પરમાત્માની વિરાટ વિશ્વચેતનાનો અખંડ અબાધિત પ્રવાહ હૃદયપ્રદેશમાં પણ વહી રહ્યો છે. ત્યાં એમનો સાક્ષાત્કાર કરીને અને એમનું અનુસંધાન સાધીને સાધક એમની અંદર લીન બને છે અને શોક, મોહ, અવિદ્યા તથા બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

(૮)

संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृ-भावाज् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥१-८॥

અર્થ

ક્ષરમ્ - વિનાશશીલ જડ વર્ગ . ચ - અને . અક્ષરમ્ - અવિનાશી આત્મા . સંયુક્તમ્ - (એ બંનેના) સંયુક્તરૂપ . વ્યક્તાવ્યક્તમ્ - વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપ . એતત્ વિશ્વમ્ - આ વિશ્વને . ઇશઃ - પરમેશ્વર જ . ભરતે - ધારે છે ને પોષે છે . ચ - અને . આત્મા - જીવાત્મા . ભોક્તૃભાવાત્ - આ સંસારના વિષયોનો ભોક્તા બનવાથી . અનીશઃ - પ્રકૃતિને અધીન થઇને . બધ્યતે - એમાં બંધાઇ જાય છે . દેવમ્ - દેવોના દેવ પરમેશ્વરને . જ્ઞાત્વા - જાણીને . સર્વપાશૈઃ - સઘળાં બંધનોમાંથી . મુચ્યતે - મુક્તિ મેળવે છે .

ભાવાર્થ

આ વિશ્વમાં અપરા પ્રકૃતિ અને પરા પ્રકૃતિ - બંને છે. વિનાશશીલ જડવર્ગ અપરા પ્રકૃતિ છે અને અવિનાશી જીવાત્મા પરા પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એ બંનેનો સંસારમાં સમુચ્ચય થયેલો જોવા મળે છે. સંસાર એ બંનેનું સમન્વયાત્મક સંમિશ્રિત સ્વરૂપ છે. પરમાત્મા એનું ધારણ અને પોષણ કરે છે. એ ક્ષર તથા અક્ષર, અપરા અને પરા પ્રકૃતિ બંનેથી પર છે. જીવાત્મા સંસારમાં પ્રવેશીને પ્રકૃતિના પદાર્થો, વિષયો તથા ભોગોમાં આસક્ત થાય છે ને બંધાઇ જાય છે. પોતાના અસલ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું સ્મરણ એને નથી રહેતું. એને લીધે એ અશાંત, બદ્ધ અને દુઃખી બને છે. જગતનાં બાહ્ય રૂપ, રંગ અને રસમાં ડૂબીને જગતના નાયકને ભૂલી જાય છે. દેવોના દેવ, જગન્નાયક પરમાત્માને એ પ્રેમ કરે, સેવે અને ઓળખી લે છે એટલે બધાં જ બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. સંસારમાં જે સૌંદર્ય, રસ, રંગ, ચેતન છે એનો વિચાર કરીને એણે એના મૂળભૂત ભંડાર જેવા પરમાત્માની પાસે પહોંચવાની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ. સૂર્યના એક કિરણથી મંત્રમુગ્ધ બનવાને બદલે સૂર્યની સંનિધિને પામવાની આરાધનાનો આધાર લેવો જોઇએ. ઉદ્યાનની સુંદરતા અથવા આહ્લાદકતાથી આશ્ચર્યચકિત બનીને બેસી રહેવાને બદલે એને બનાવનારા અથવા એની માવજત કરનારા માળીની મુલાકાત લેવી જોઇએ. બુદ્ધિમત્તાનું સાચું લક્ષણ એ જ છે. શરીરનું પિષ્ટપેષણ કરવા કરતાં એની અંદરના પરમાત્માના પ્રકાશને પેખવો જોઇએ. દેહ તથા દુનિયાના દેવમંદિરના દેવનું, દેવોના દેવનું નેહપૂર્વક નિરિક્ષણ કરવું જોઇએ.

(૯)

જ્ઞાજ્ઞૌ દ્વાવજાવીશનીશાવજા હ્યેકા ભોક્તૃભોગ્યાર્થયુક્તા ।
અનન્તશ્ચાત્મા વિશ્વરૂપો હ્યકર્તા ત્રયં યદા વિન્દતે બ્રહ્મમેતત્ ॥૧-૯॥

અર્થ

જ્ઞાજ્ઞૌ - સર્વજ્ઞ અને અજ્ઞાની . ઇશનીશૌ - સર્વસમર્થ અને અસર્વસમર્થ . દ્વૌ - બંને . અજ્ઞૌ - અજન્મા આત્મા છે (અને) . ભોક્તૃભોગ્યાર્થયુક્તા - ભોગવનારા જીવાત્માને માટે ઉપયોગી ભોગ્યસામગ્રીથી સંપન્ન . હિ - તથા . અજ્ઞા - અનાદિ પ્રકૃતિ . એકા - એક ત્રીજી શક્તિ છે. (એ ત્રણેમાં જે ઇશ્વર તત્ત્વ છે તે બીજા બંનેથી વિલક્ષણ છે.) . હિ - કારણ કે . આત્મા - પરમાત્મા . અનંત - અનંત . વિશ્વરૂપઃ - સંપૂર્ણ રૂપોવાળા . ચ - અને . અકર્તા - કર્તૃત્વના અભિમાનથી મુક્ત છે . યદા - જ્યારે . એતત્ ત્રયમ્ - ઇશ્વર, જીવ તથા પ્રકૃતિ એ ત્રણેને . બ્રહ્મમ્ - બ્રહ્મરૂપમાં . વિન્દતે - પામી લે છે (ત્યારે બંધનમુક્ત બની જાય છે).

ભાવાર્થ

ઇશ્વર સર્વસમર્થ અને સર્વજ્ઞ છે. જીવાત્મા અલ્પ શક્તિવાળો અને અજ્ઞાની. એ બંને અજન્મા છે. એ ઉપરાંત, ત્રીજી શક્તિ પ્રકૃતિની છે. એ પણ અજન્મા છે. એ જીવાત્માના ભોગોપભોગની વિવિધ સામગ્રીથી સંપન્ન છે. પરમાત્મા જીવાત્મા તથા પ્રકૃતિ બંનેથી વિલક્ષણ અથવા વિશિષ્ટ છે. અનંત અને સર્વરૂપ છે. એ સમસ્ત સંસારનું સર્જન, સંરક્ષણ, વિસર્જન કરતા હોવાં છતાં પણ અહંકારરહિત હોવાથી અકર્તા છે. પ્રકૃતિમાં જીવનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ પરમાત્માથી અભિન્ન અંતરંગ શક્તિ છે. છાયા છે. એવી રીતે વિચારવાથી એ પરમાત્મારૂપ છે અને પરમાત્મા જ સર્વોપરી છે એવું અનુભવાય છે. એકતાની એવી અંતિમ અનુભૂતિથી સાધક બંધન અથવા અવિદ્યામાંથી મુક્તિ મેળવે છે ને ધન્ય બને છે.

(૧૦)

ક્ષરં પ્રધાનમમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ ।
તસ્યાભિધ્યાનાઘોજનાતત્ત્વ ભાવાત્ ભૂયશ્ચાન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ ॥૧-૧૦॥

અર્થ

પ્રધાનમ્ - પ્રકૃતિ તો • ક્ષરમ્ - વિનાશી છે. • હરઃ - એને ભોગવનારો જીવાત્મા • અમૃતાક્ષરમ્ - અમૃત સ્વરૂપ અવિનાશી છે. • ક્ષરાત્માનૌ - એ વિનાશશીલ જડ તત્ત્વ અને ચેતન આત્મા બંનેને • એકઃ - એક • દેવઃ - ઇશ્વર • ઇશતે - શાસનમાં રાખે છે. (એવું જાણીને) • તસ્ય - એમનું • અભિધ્યાનાત્ - સતત ધ્યાન કરવાથી • યોજનાત્ - મનને એમની અંદર જોડવાથી • ચ - અને • તત્ત્વભાવાત્ - તન્મય થઇ જવાથી • અન્તે - આખરે (એમની પ્રાપ્તિ થાય છે) • ભૂયઃ - પછી • વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ - સમસ્ત માયાની નિવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ

પ્રકૃતિ પરિવર્તનશીલ છે. એકસરખા સ્વરૂપમાં નથી રહેતી. વિનાશી છે. પરંતુ એનો ઉપભોગ કરનારો જીવાત્મા નાશ નથી પામતો. અમૃતમય તથા અપરિવર્તનશીલ છે. એ બંનેના અધિશ્વર ઇશ્વર છે. એ સર્વોપરી હોવાથી એમને નિયંત્રણમાં રાખે છે. એમને સૌના સ્વામી સમજીને એમનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ અને મનને એમનામાં જોડવું જોઇએ. એમનું સર્વભાવે શરણ લઇને એમને ભજવા જોઇએ. એવું કરવાથી છેવટે એમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ને સર્વપ્રકારની અવિદ્યામાંથી મુક્તિ મળે છે.

(૧૧)

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ વલેશેર્જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ ।
તસ્યાભિધ્યાનાત્તૃતીયં દેહભેદે વિશ્વૈશ્વર્યં કેવલ આસકામઃ ॥૧-૧૧॥

અર્થ

તસ્ય - એમનું • અભિધ્યાનાત્ - સતત ધ્યાન કરવાથી • દેનમ્ - એ દેવોના દેવ પરમાત્માને • જ્ઞાત્વા - જાણી લેવાથી • સર્વપાશાપહાનિઃ - સર્વે બંધનોનો નાશ થાય છે. • ક્લેશૈઃ ક્ષીણૈઃ - ક્લેશોનો નાશ થવાથી • જન્મમૃત્યુપ્રહાણઃ - જન્મ તથા મૃત્યુનો એકદમ અભાવ થઇ જાય છે. • દેહભેદે - શરીરનો અંત

આવતાં • તૃતીયમ્ - ત્રીજા લોક અથવા સ્વર્ગ સુધીના • વિશ્વેશ્વર્યમ્ (ત્યક્તવા) - સમસ્ત ઐશ્વર્યને છોડીને
• કેવલ: - શુદ્ધ • આત્મકામ: - પૂર્ણકામ બની જાય છે.

ભાવાર્થ

દેવોના દેવ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ પરિચયને માટે એમનું પ્રેમપૂર્વક સતત ધ્યાન કરવું જોઈએ. એ જ એક અકસીર અમોઘ સાધન છે. ધ્યાન દ્વારા પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય છે, એમનો સંબંધ બંધાય છે અને એમના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન સહેલું બને છે. પરમાત્માની પરમકૃપાથી બંધન તથા ક્લેશોનો નાશ થાય છે ને વાસના તથા વિકારો શમી જાય છે. જન્મ તથા મૃત્યુમાંથી મુક્તિ મળે છે. પરમાત્માની પરમકૃપાનો આસ્વાદ મળતાં આ લોક તો શું પરંતુ સ્વર્ગલોકના સુખોપભોગની કામના નથી રહેતી. મન સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ અથવા વાસનારહિત બની જાય છે. આત્માની અંદરથી જ પરમ તૃપ્તિ, પરમ શાંતિ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાધક સર્વકાળે સર્વપ્રકારે સાર્થકતાને અનુભવે છે. પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના જીવનની કૃતકૃત્યતા કે પરિપૂર્ણતા કદાપિ નથી થઈ શકતી. ઉપનિષદનો આ શાશ્વત સંદેશ છે.

(૧૨)

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥१-१२॥

અર્થ

આત્મસંસ્થમ્ - પોતાની અંદર વિરાજમાન • એતત્ - એ બ્રહ્મને • એવ - જ • નિત્યમ્ - સદા • જ્ઞેયમ્ - જાણવા જોઈએ. • હિ - કેમ કે • અતઃ પરમ્ - એમનાથી ઉત્તમ • વેદિતવ્યમ્ - જાણવા યોગ્ય • કિંચિત્ - બીજું કંઈપણ • ન - નથી • ભોક્તા - ભોક્તા જીવાત્મા • ભોગ્ય - ભોગ્ય જડવર્ગ અથવા અપરા પ્રકૃતિ અને • પ્રેરિતારમ્ - એમના પ્રેરક પરમાત્મા • મત્વા - (એ ત્રણેને) જાણીને (માનવ) • સર્વમ્ - સર્વકંઈ (જાણી લે છે). • એતત્ - (એવી રીતે) આ • ત્રિવિધમ્ - ત્રણ પ્રકારે • પ્રોક્તમ્ - બતાવાયેલા • બ્રહ્મમ્ - પરમાત્મા છે.

ભાવાર્થ

જગતમાં જાણવા જેવા વિષયો તો કેટલાય છે, પરંતુ પરમાત્માને જાણવાથી જ આત્મકલ્યાણ સાધી શકાય છે. પરમાત્માને જાણવાથી જ શાંતિ, મુક્તિ, તથા પૂર્ણતાને પામી શકાય છે. એ પરમાત્મા જીવાત્માના તથા પ્રકૃતિના પ્રેરક છે. એમની પાછળ સૂત્રધારરૂપે એ જ રહેલાં છે. એમને જાણવાથી સઘળું સઘાઈ જાય છે. એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને જાણવાયોગ્ય છે. એમને જાણવા માટે બહારની દુનિયામાં દૃષ્ટિ દોડાવવાની જરૂર નથી રહેતી. એ શરીરની અંદર વિરાજમાન હોવાથી અંતર્મુખ બનવાથી અથવા ધ્યાનનો આધાર લઈને પોતાની અંદર દૃષ્ટિપાત કરવાથી એમનો સાક્ષાત્કાર કે સંપર્ક સહેલો બને છે. એમના સાક્ષાત્કાર પછી સમજાય છે કે જીવાત્મા, પ્રકૃતિ અને સમસ્ત સંસારરૂપે એ જ રહેલા છે, એમની જ શક્તિ કાર્ય કરે છે, અને એ જ અખંડ અનંત રસમય રાસલીલા રમે છે.

(૧૩)

વહેર્યથા યોનિગતસ્ય મૂર્તિનર્ દૃશ્યતે નૈવ ચ લિંગનાશઃ ।
સ ભૂય એવન્ધનયોનિગૃહ્ય સ્તદ્દોભયં વૈ પ્રણવેન દેહે ॥૧-૧૩॥

અર્થ

યથા - જેવી રીતે • યોનિગતસ્ય - યોનિ અથવા આશ્રયભૂત કાષ્ઠમાં રહેલા • વહેં - અગ્નિનું • મૂર્તિ - રૂપ • ન દૃશ્યતે - દેખાતું નથી • ચ - અને • લિંગનાશઃ - એની સત્તાનો નાશ • એવ - પણ • ન - નથી થતો • સઃ - તે • ભૂયઃ એવ - ચેષ્ટા કરવાથી • ઇન્ધનયોનિગૃહ્યઃ - ઇન્ધનરૂપી પોતાની યોનિમાં ગ્રહણ કરાય છે • વા - એવી રીતે • તત્ ઉભયમ્ - એ બંને (જીવાત્મા તથા પરમાત્મા) • દેહે - શરીરમાં • નૈ - જ • પ્રણવેન - ઓમકારની મદદથી • ગૃહ્યતે - ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોક ખૂબ જ સુંદર, સારવાહી અને મૌલિક, સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિથી ભરપૂર છે. એને ઉપનિષદની અમર સનાતન કલ્પનાઓમાંની એક તરીકે ઓળખાવી શકાય. એ કલ્પના અતિશય આકર્ષક અથવા આહ્લાદક છે. એનો આધાર પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને સમજાવવા માટે લેવામાં આવ્યો છે. એની ભાષા સરળ છે. કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ પ્રકટપણે દેખાતો નથી. તોપણ સૂક્ષ્મ રીતે એમાં રહેલો તો છે જ. એ કેટલાક ઉપાયો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે અથવા એનું રૂપદર્શન શક્ય બને છે. તેવી રીતે પંચમહાભૂતના સ્થૂળ શરીરમાં જીવાત્મા તથા પરમાત્મા રહેલા છે, પરંતુ એમની સત્તા અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી સહેલાઈથી જોઈ અથવા અનુભવી નથી શકાતા. એમના દર્શન કે અનુભવને માટે ઉપાસનારૂપી ઉપાય અજમાવવો પડે છે. એ ઉપાસના ઓમકારની છે. ઓમકારના અલૌકિક મંત્રની મદદથી આત્મદર્શન અથવા પરમાત્મદર્શન શક્ય બને છે.

(૧૪)

સ્વદેહમરણિં કૃત્વા પ્રણવં ચોત્તરારણિમ્ ।
ધ્યાનનિર્મથનાભ્યાસાદેવં પશ્યન્નિગૂઢવત્ ॥૧-૧૪॥

અર્થ

સ્વદેહમ્ - પોતાના શરીરને • અરણિમ્ - નીચેથી અરણિ • ચ - અને • પ્રણવમ્ - પ્રણવને • ઉત્તરારણિમ્ - ઉપરની અરણિ • કૃત્વા - કરીને • ધ્યાનનિર્મથનાભ્યાસાત્ - ધ્યાનની મદદથી નિરંતર મંથન કરતા રહેવાથી • નિગૂઢવત્ - ગુપ્ત અગ્નિની જેમ (હૃદયમાં વિરાજમાન) • દેવમ્ - દેવાધિદેવ પરમાત્માને • પશ્યેત્ - પેખે.

ભાવાર્થ

પાવકને પ્રકટાવવા માટે બે અરણિનું મંથન કરવામાં આવે છે એવી રીતે પ્રણવમંત્રનો આશ્રય લઈને ધ્યાનયોગની એકધારી, અખંડ, સુદીર્ઘ સમયની સાધના કરવાથી હૃદયમાં રહેલા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સહજ બને છે. કેવળ વિચાર કરવાથી કશું વળતું નથી. દૂધને જોયા કરવાથી એનું દહીં અને દહીંમાંથી માખણ નથી બનતું. એને મેળવવા માટે કેટલીક આવશ્યક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે. એવી રીતે

પરમાત્મદર્શનને માટે પણ ધ્યાનની પદ્ધતિસરની પ્રક્રિયાનો આધાર લેવો પડે છે. એ પ્રક્રિયા પ્રત્યે આ શ્લોકમાં અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. સાધકોને માટે એ અંગુલિનિર્દેશ અત્યંત અગત્યનો છે.

(૧૫)

તિલેષુ તૈલં દધિનીવ સર્પિ રાપઃ સ્રોતઃસ્વરણીષુ ચાગ્નિઃ ।
 એવમાત્માઽત્મનિ ગૃહ્યતેઽસૌ સત્યેનૈનં તપસાયોઽનુપશ્યતિ ॥૧-૧૫॥

અર્થ

તિલેષુ - તલમાં • તૈલમ્ - તેલ • દધિનિ - દહીંમાં • સર્પિ - ઘી • સ્રોતઃસુ - ઝરણમાં • આપઃ - જલ • ચ - અને • અરણીષુ - અરણીમાં • અગ્નિઃ - અગ્નિ • ઇવ - જેવી રીતે રહે છે. • એવમ્ - એવી રીતે • અસૌ - એ • આત્મા - આત્મા • આત્મનિ - હૃદયમાં રહેલો છે. • યઃ - જે • એનમ્ - આને • સત્યેન્ - સત્યની મદદથી • તપસા - તપ દ્વારા • અનુપશ્યતિ - જોયા કરે છે • (તેન - એની દ્વારા) • ગૃહ્યતે - એનું ગ્રહણ થાય છે.

ભાવાર્થ

તલમાં તેલ છે અને દહીંમાં ઘી રહેલું છે, કિન્તુ ગુપ્ત છે, પ્રકટ નથી. ઝરણમાં જલ અને અરણીમાં અગ્નિ પણ સદા પ્રત્યક્ષ નથી હોતો. આત્માનું અસ્તિત્વ પણ એવી રીતે સાધકના અંતરમાં છે તો ખરું, પરંતુ એની અનુભૂતિ સૌ કોઈને નથી થતી. એની અનુભૂતિ માટે જીવનને પવિત્ર, દૈવી સંપત્તિથી સંપન્ન, સદાચારી, સંયમી, સાધનારત અને પરમાત્મપરાયણ બનાવવું પડે છે. એવી યોગ્યતા સાથે સદા ધ્યાન કરવાથી એની અનુભૂતિ થઈ શકે છે. ધીરા ભગતે એ ભાવને શબ્દોમાં વણી લેતાં કહ્યું છે કે:

સિંહ અજામાં કરે ગર્જના, કસ્તૂરી મૃગ રાજન,
 તલની ઓથે જેમ તેલ રહ્યું છે, કાષ્ઠમાં હુતાશન.
 દધિ ઓથે ધૃત જ રે, વસ્તુ એમ છૂપી રહી.
 તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહીં.

સદગુરુજીએ કૃપા કરી ત્યારે આપ થયા રે પ્રકાશ;
 શાં શાં દોડી સાધન સાધે, પોતે પોતાની પાસ.
 દાસ ધીરો કહે છે રે, જ્યાં જોઉં ત્યાં તુંહી તુંહી.
 તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહીં.

(૧૬)

સર્વવ્યાપિનમાત્માનં ક્ષીરે સર્પિરિવાર્પિતમ્ ।
 આત્મવિદ્યાતપોમૂલં તદ્બ્રહ્મોપનિષત્ પરમ્ ॥૧-૧૬॥

અર્થ

ક્ષીરે - દૂધમાં • અર્પિતમ્ - સ્થિત • સર્પિઃ ઇવ - ઘીની પેઠે • સર્વવ્યાપિનમ્ - સર્વ વ્યાપક • આત્મવિદ્યાતપોમૂલમ્ - આત્મવિદ્યા તથા તપથી મળનારા • આત્માનમ્ - પરમાત્માને (જાણી લે છે) • તત્

- તે • ઉપનિષત્ - ઉપનિષદમાં કહેવાયેલું • પરમ્ - પરમ તત્વ • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ છે. • તત્ - તે • ઉપનિષત્ - ઉપનિષદમાં કહેવાયેલું • પરમ્ - પરમ તત્વ • બ્રહ્મ - બ્રહ્મ છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અથવા વ્યાપક છે. દૂધમાં જેમ ઘી રહેલું હોય છે તેમ એ સૌમાં રહેલા છે. આત્મવિચાર, સાધના અથવા તપનો સમ્યક પ્રકારે, સુવ્યવસ્થિત રીતે, સુદીર્ઘસમયપર્યંત આશ્રય લેવાથી સાધક એમનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. ઉપનિષદમાં જે પરમ તત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે અથવા જેમના વિશે વિસ્તારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એ જ છે.

ઉપનિષદના આ શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે ઉપનિષદના ઋષિઓ પરમાત્માને એક પરમતત્વ, એક સર્વોપરી સનાતન સત્તા સમજતા અને એમનો એવી રીતે સાક્ષાત્કાર કરવાનો સંદેશ આપતા. એમને આસમાનમાં રહેનાર માનવ કે મહામાનવ ના માનતા.

તદ્બ્રહ્મોપનિષત્ ચરણનો બે વાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે.

પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત

॥ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

(૧)

યુગ્જાનઃ પ્રથમં મનસ્તત્વાય સવિતા ધિયઃ ।
અગ્નેર્જ્યોતિર્નિચાય્ય પૃથિવ્યા અધ્યાભરત્ ॥૨-૧॥

અર્થ

સવિતા - સૌને ઉત્પન્ન કરનારા પરમાત્મા • પ્રથમમ્ - પહેલાં • મનઃ - અમારા મન (અને) • ધિયઃ - બુદ્ધિશક્તિને • તત્વાય - તત્વની પ્રાપ્તિનું માટે • યુગ્જાન્ - પોતાની અંદર જોડતાં • અગ્નેઃ - અગ્નિ (આદિ ઇન્દ્રિયાભિમાની દેવતાઓ)ની • જ્યોતિઃ - જ્યોતિને • નિચાય્ય - અવલોકીને • પૃથિવ્યાઃ - પાર્થિવ પદાર્થોથી • અધિ - ઉપર ઉઠાવીને • આભરત - અમારી ઇન્દ્રિયોમાં સ્થાપિત કરો.

ભાવાર્થ

પહેલાં અધ્યાયમાં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારના સુંદર સર્વોત્તમ સાધન તરીકે ધ્યાનની અંતરંગ સાધનાનો મહિમા બતાવવામાં આવ્યો. ધ્યાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. હવે આ અધ્યાયના આરંભમાં ધ્યાનની સાધનાની સિદ્ધિને માટે પ્રાર્થનાનો આધાર લેવામાં આવે છે. મન તથા બુદ્ધિ જો પોતાની સમગ્ર શક્તિ સાથે બહિર્મુખ બનીને બાહ્ય વિષયોમાં વિહરવા માંડે તો ધ્યાનની અંતરંગ સાધના સફળ ના થાય અને એ દ્વારા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ થઈ શકે નહીં. એટલા માટે પરમાત્માને પ્રાર્થવામાં આવે છે કે અમારા મનને અને અમારી સમસ્ત બુદ્ધિને સ્થિર કરો, અંતર્મુખ બનાવો, ને તમારા દિવ્ય સ્વરૂપમાં લગાડો, જેથી અમે તમારો સાક્ષાત્કાર કરીને તમારા તાત્વિક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ. અગ્નિ જેવા અન્ય ઇન્દ્રિયાભિમાની દેવોની વિષયોને પ્રકાશિત કરવાની શક્તિને, વિષયોમાંથી પાછી વાળીને ઇન્દ્રિયોમાં એકાગ્ર કરવાની શક્તિ આપો, જેથી અમારી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ બહાર જવાને બદલે મન તથા બુદ્ધિને તમારી અંદર સ્થિર કરવામાં મદદ કરે.

(૨)

યુક્તેન મનસા વયં દેવસ્ય સવિતુઃ સવે ।
સુવર્ગેયાય શક્ત્યા ॥૨-૨॥

અર્થ

વયમ્ - અમે • સવિતુઃ - સૌને ઉત્પન્ન કરનારા • દેવસ્ય - દેવોના દેવ પરમાત્માની • સવે - આરાધનારૂપી યજ્ઞમાં • યુક્તેન મનસા - જોડાયેલા મન દ્વારા • સુવર્ગેયાય - સ્વર્ગીય સુખપ્રાપ્તિ અથવા પરમાત્મા પ્રાપ્તિના પરમાનંદની અનુભૂતિ માટે • શક્ત્યા - સંપૂર્ણ શક્તિ સાથે • (પ્રયતામહૈ - પ્રયત્ન કરીએ)

ભાવાર્થ

જીવનમાં પરમાત્મા સિવાય બીજા કોની આરાધના કરવા જેવી છે ? વિષયોની આરાધના જીવનને ક્લેશયુક્ત, બંધનગ્રસ્ત, અશાંત અને દુઃખી કરે છે, અને પરમાત્માની આરાધના સ્વર્ગીય સનાતન સુખશાંતિથી સંપન્ન અને સાર્થક બનાવે છે. એટલા માટે અમે પરમદેવ પરમાત્માની આરાધનાના યજ્ઞનો

આરંભ કરીએ, અને એ યજ્ઞની સફળતા માટે મનને પરમાત્મામાં પરોવીને અમારી સમસ્ત સાધનસામગ્રીને ને શક્તિને, જીવનની ક્ષણેક્ષણને કામે લગાડીએ એ જ બરાબર છે.

(૩)

યુક્તવાય મનસા દેવાન્ સુવર્યતો ધિયા દિવમ્ ।
બૃહજ્જ્યોતિઃ કરિષ્યતઃ સવિતા પ્રસુવાતિ તાન્ ॥૨-૩॥

અર્થ

સવિતા - સર્વનું સર્જન કરનારા પરમાત્મા • સુવઃ - સ્વર્ગાદિ લોકમાં (અને) • દિવમ્ - આકાશમાં • યતઃ - ગમન કરનારા (તથા) • બૃહત્ - વિશાળ • જ્યોતિઃ - પ્રકાશ • કરિષ્યતઃ - ફેલાવનારા • તાન્ - તે (મન-ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા) • દેવાન્ - દેવોને • મનસા - અમારા મનથી (ને) • ધિયા - બુદ્ધિથી • યુક્તવાય - જોડીને (પ્રકાશ પહોંચાડવા માટે) • પ્રસુવાતિ - પ્રેરણા કરે છે (અથવા કરે).

ભાવાર્થ

મન અને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતા સ્વર્ગાદિ લોકોમાં વિચરનારા, આકાશમાં વિહરનારા અને પ્રખર પ્રકાશ ફેલાવનારા છે. એ દેવોની શક્તિને અમારા મન અને અમારી બુદ્ધિ સાથે જોડીને, પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા અમને પ્રકાશ પ્રદાન કરવાની પ્રેરણા કરે, જેથી એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ધ્યાનાવસ્થામાં સુલભ બને. અમારું મન સદા નિર્મળ અને મંગલ રહે, અમારી બુદ્ધિ પણ સ્વસ્થ બને અને જીવન સર્વપ્રકારે સાર્થક થાય.

(૪)

યુજ્જતે મન ઉત યુજ્જતે ધિયો વિપ્રા વિપ્રસ્ય બૃહતો વિપશ્ચિતઃ ।
વિ હોત્રા દધે વયુનાવિદેક ઇન્મહી દેવસ્ય સવિતુઃ પરિષ્ઠિતઃ ॥૨-૪॥

અર્થ

વિપ્રાઃ - બ્રાહ્મણો વગેરે (જેમની અંદર) • મનઃ - મનને • યુજ્જતે - જોડે છે. • ઉત - અને • ધિયઃ - બુદ્ધિની વૃત્તિઓને • યુજ્જતે - જોડે છે. • હોત્રાઃ વિદેધ - (જેમણે સઘળાં) અગ્નિહોત્ર જેવાં શુભ કર્મોનું વિધાન કર્યું છે. (તથા જે) • વયુનાવિત્ - સંસારમાં સૌના વિચારોને જાણે છે. • એકઃ - એક છે. • બૃહતઃ - સૌથી મહાન • વિપ્રસ્ય - સર્વવ્યાપક • વિપશ્ચિતઃ - સર્વજ્ઞ • સવિતુઃ - સૌના ઉત્પન્ન કરનારા • દેવસ્ય - દેવોના દેવ પરમાત્માની • ઇત્ - ખરેખર • મહી - મહાન • પરિષ્ઠિતઃ - સ્તુતિ (કરવી જોઈએ).

ભાવાર્થ

સંસારમાં પરમાત્મા સિવાય પ્રશસ્તિ કરવા યોગ્ય બીજું છે જ કોણ ? પરમાત્મા જ પ્રશસ્તિપાત્ર છે. એમની જ સર્વપ્રકારે સ્તુતિ કરવી જોઈએ. એમની સ્તુતિથી જ જીવનનું શ્રેય સઘાય છે, ને શાંતિ મળે છે. એમના અસાધારણ અનંત અનુગ્રહનો અનુભવ થાય છે. એ સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, સૌના સર્જક, સ્વામી, સર્વોત્તમ છે. એમણે અગ્નિહોત્રાદિ ઉત્તમ કર્મોનું વિધાન કર્યું છે. સાધકો, સત્પુરુષો અને ઉપાસકો એમની અંદર મનને અને બુદ્ધિને જોડે છે. એમનું વિસ્મરણ કરીને દુન્યવી પરિવર્તનશીલ પદાર્થોમાં આસક્ત થવાથી

જ જીવ દુઃખી થયો છે. પરમાત્માની સંપ્રાપ્તિ જ એને સુખી કરી શકે એમ છે. તેને માટે એમની પ્રાર્થના, પ્રશસ્તિ કે સ્તુતિનો ઉપાય અમોઘ છે.

(૫)

યુજે વાં બ્રહ્મ પૂર્વ્યં નમોભિર્વિશ્લોક એતુ પથ્યેવ સૂરેઃ ।
શૃણ્વન્તુ વિશ્વે અમૃતસ્ય પુત્રા આ યે ધામાનિ દિવ્યાનિ તસ્થુઃ ॥૨-૫॥

અર્થ

(હે મન તથા બુદ્ધિ ! હું) વામ્ - તમારા બંનેના સ્વામી • પૂર્વ્યમ્ - સૌના આદિ • બ્રહ્મ - પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સાથે • મનોભિઃ - વારંવારના નમસ્કાર દ્વારા • યુજે - જોડાઉં છું. • શ્લોકઃ - મારી આ સ્તુતિ • સૂરેઃ - શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનની • પથ્યા ઇવ - કીર્તિની જેમ • વ્યેતુ (વિ - એતુ) - સર્વત્ર ફેલાઈ જાય. (અને એને) • અમૃતસ્ય - અવિનાશી પરમાત્માના • વિશ્વે - સઘળા • પુત્રાઃ - પુત્રો • યે - જે • દિવ્યાનિ - દિવ્ય • ધામાનિ - લોકોમાં • આતસ્થુઃ - રહે છે. (તેઓ) • શ્રુણ્વન્તુ - સાંભળે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં ઋષિ પોતાના મનને ને પોતાની બુદ્ધિને જણાવે છે કે તમારાથી જે સર્વોપરી અને અધિક શક્તિશાળી છે તે પરમાત્માને પ્રેમપૂર્વક પૂજ્યભાવે પ્રણામ કરીને, અનેકાનેક પ્રણામ કરીને હું એમની સાથે અભિન્ન અંતરંગ આત્મિક સંબંધ બાંધું છું. એમના અનુસંધાનનો અલૌકિક આનંદ અનુભવું છે. પરમાત્માની મારા દ્વારા કરાયેલી પ્રેમપૂર્ણ પ્રશસ્તિ સંસારમાં સર્વત્ર ફેલાઈ જાય - કોઈ લોકોત્તર સત્પુરુષની કીર્તિની પેઠે. એને આ પાર્થિવ પૃથ્વી પર અને બીજા દિવ્ય લોકોમાં વસતા પરમાત્માના પુત્રો સાંભળે. એ શ્રવણ એમને માટે સુખકારક, શાંતિપ્રદાયક, પ્રેરક થઈ પડશે. એનો લાભ લઈને એ પણ પરમાત્માભિમુખ બનશે, અને એમની પ્રસન્નતા માટે એવી જ પ્રશસ્તિ કરવા પ્રેરાશે. એથી વિશ્વનું વાયુમંડળ વધારે વિશુદ્ધ બનશે.

અહીં માનવો તથા અન્ય આત્માઓને માટે અમૃતમય પરમાત્માના પુત્રો (અમૃતસ્ય પુત્રો) શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે તે ખૂબ જ સુંદર, સરસ, સૂચક અને સારગર્ભિત છે. તે દર્શાવે છે કે માનવ મૃત્યુનો પુત્ર નથી, અમૃતનો પુત્ર છે. મરણધર્મી નથી, અમર છે. પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ છે. એવી રીતે ગૌરવપૂર્વક જવાબદારીને જાણીને જીવે એ આવશ્યક છે. એની શક્તિ અનંત છે. એને એ ઓળખે અને પ્રકટ કરે તો જીવમાંથી શિવ, પુરુષમાંથી પુરુષોત્તમ, નરમાંથી નારાયણ બની શકે છે.

(૬)

અગ્નિર્યત્રાભિમથ્યતે વાયુર્યત્રાધિરુદ્યતે ।
સોમો યત્રાતિરિચ્યતે તત્ર સઙ્ગાયતે મનઃ ॥૨-૬॥

અર્થ

યત્ર - જે દશામાં • અગ્નિઃ - પરમાત્મારૂપી પરમ અગ્નિને (મેળવવા માટે) • અભિમથ્યતે - ઓમકારના જપ તથા ધ્યાનથી મંથન કરવામાં આવે છે. • યત્ર - જ્યાં • વાયુઃ અધિરુદ્યતે - પ્રાણવાયુનો

સમ્યક નિરોધ થાય છે. • યત્ર - જ્યાં • સોમઃ - આનંદરૂપ સોમરસ • અતિરિચ્યતે - અધિક પ્રમાણમાં પ્રકટે છે. • તત્ર - તે દશામાં • મનઃ - મન • સંજાયતે - સંપૂર્ણ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ

ધ્યાનના અનોખા અભ્યાસનો આધાર લઈને આગળ વધવાથી જે અલૌકિક અતીન્દ્રિય અવસ્થાની અનુભૂતિ થાય છે એનો સામાન્ય ખ્યાલ આપવાનો પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે, એ અતીન્દ્રિય અવસ્થાની અનુભૂતિ થવાથી મનનો રહ્યોસહ્યો મેલ પણ દૂર થાય છે, વિષયવતી વૃત્તિ અથવા વિષયોની રહીસહી રસવૃત્તિ મટી જાય છે, ને મન સંપૂર્ણ શુદ્ધ થાય છે એટલે આત્મદર્શન સહજ બને છે. ઓમકારના જપનો ધ્યાનમાં આધાર લઈને સાધક પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની શુભેચ્છાથી આગળ વધે છે ત્યારે મન એકાગ્ર થવા માંડતાં પ્રાણવાયુની પ્રક્રિયા શાંત થાય છે. પ્રાણવાયુનો નિરોધ થાય છે. એ વખતે એની અંદરથી આનંદનો અખંડ અનંત ઓધ પ્રકટે છે. એ અલૌકિક આનંદામૃતના આસ્વાદથી જીવન ધન્ય બને છે.

(૭)

સવિત્રા પ્રસવેન જુષેત બ્રહ્મ પૂર્વ્યમ્ ।
યત્ર યોનિં કૃણવસે ન હિ તે પૂર્તમક્ષિપત્ ॥૨-૭॥

અર્થ

સવિત્રા - સંસારનું સર્જન કરનાર પરમાત્મા દ્વારા • પ્રસવેન - સાંપડેલી પ્રેરણાથી • પૂર્વ્યમ્ - સૌના આદિ કારણ • બ્રહ્મ જુષેત - પરમાત્માની જ સેવા કરવા જોઈએ. • તત્ર - એ પરમાત્મામાં જ • યોનિમ્ - આશ્રય • કૃણવસે - પ્રાપ્ત કર • હિ - કારણ કે (એવું કરવાથી) • તે - તારાં • પૂર્વમ્ - પૂર્વ-કર્મ • ન અક્ષિપત્ - વિક્ષેપકારક નહીં થાય.

ભાવાર્થ

જીવનમાં પહેલાં, જે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું હોય છે તે અશુભ ફળ પણ પ્રદાન કરે છે, સાધનામાં અવરોધક બને છે અને ભાતભાતના વિક્ષેપો જગાવે છે. એવો વિક્ષેપોનો અથવા અંતરાયોનો અંત આણવા માટે સાધકે પરમાત્માનું શરણ લેવું જોઈએ. પરમાત્માનું સાચા દિલથી શરણ લેવાથી, સ્મરણ કરવાથી, એમની પ્રેમપૂર્વક પ્રશસ્તિ કે પ્રાર્થના કરવાથી અને એમની આરાધનામાં ડૂબી જવાથી ગમે તેવા વિક્ષેપો પણ દૂર થાય છે અને પૂર્વકર્મો દુઃખદાયક કે બંધનકારક નથી થતાં. સઘળું સાનુકૂળ બની રહે છે.

(૮)

ત્રિરુન્નતં સ્થાપ્ય સમં શરીરં હૃદીન્દ્રિયાણિ મનસા સન્નિવેશ્ય ।
બ્રહ્મોડુપેન પ્રતરેત વિદ્વાન્ સ્રોતાંસિ સર્વાણિ ભયાનકાનિ ॥૨-૮॥

અર્થ

વિદ્વાન્ - વિદ્વાન • ત્રિરુન્નતમ્ - છાતી, ગરદન અને મસ્તક - ત્રણે સ્થળેથી આગળ ઉપસેલા • શરીરમ્ - શરીરને • સમમ્ - સીધું • સ્થાપ્ય - સ્થિર રાખીને • ઇન્દ્રિયાણિ - ઇન્દ્રિયોને • મનસા - મનની મદદથી • હૃદિ - હૃદયમાં • સન્નિવેશ્ય - નિયંત્રિત કરીને • બ્રહ્મોડુપેન - પરમાત્માના સ્મરણમનનની નૌકા દ્વારા • સર્વાણિ - સંપૂર્ણ • ભયાવહાનિ - ભયંકર • સ્રોતાંસિ - પ્રવાહોને • પ્રતરેત - તરી જાય.

ભાવાર્થ

ધ્યાનયોગની સાધના કરનાર સદ્બુદ્ધિ સંપન્ન સાધકે આસન પર બેસીને શરીરને સીધું અથવા સ્થિર રાખવું. આસન પર બેસીને શરીરને ઠીલું કરવું નહીં. છાતી, ગરદન અને મસ્તકને સીધાં કે સમાંતર રાખવા. એ પછી બહારના વિષયોમાં વિહરનારી બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયોને મનની મદદથી અંતર્મુખ કરવી, મનને પણ અંતર્મુખ કરવું. એવી રીતે બહારના અને અંદરના સાધારણ કે અસાધારણ વાસના, વિકારો, વિક્ષેપો કે વિધ્નો પાર વિનાના પ્રવાહોને પાર કરવા. એ માટે ઓમકારના કે પરમાત્માના બીજા કોઈક મંત્રજપની મદદ લેવાનું જરૂરી જણાય તો તેવી મદદ લેવી.

(૯)

પ્રાણાન્ પ્રપીડ્યેહ સંયુક્તચેષ્ઠઃ ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયોચ્છવસીત ।
દુષ્ટાશ્ચયુક્તમિવ વાહમેનં વિદ્વાન્ મનો ધારયેતાપ્રમત્તઃ ॥૨-૯॥

અર્થ

વિદ્વાન - વિદ્વાન સાધક • ઇહ - ઉપર્યુક્ત સાધનામાં • સંયુક્તચેષ્ઠઃ - આહારવિહારાદિ ચેષ્ટાઓને સુયોગ્ય રીતે કરીને • પ્રાણાન્ પ્રપીડ્ય - પ્રાણાયમ કરીને • પ્રાણે ક્ષીણે - પ્રાણ સૂક્ષ્મ થતાં • નાસિક્યા - નાસિકા દ્વારા • ઉચ્છવસીત - બહાર કાઢે • દુષ્ટાશ્ચયુક્તમ્ - (પછી) દુષ્ટ ઘોડાવાળા • વાહમ્ ઇવ - રથને જેવી રીતે સારથિ સંભાળપૂર્વક આગળ લઇ જાય છે તેવી રીતે • એનમ્ - આ • મનઃ - મનને • અપ્રમત્તઃ - સાવધાનીપૂર્વક • ધારયેત - ધારે અથવા સ્થિર કરે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં ધ્યાનયોગની વિશેષ સૂચના આપવામાં આવી છે. એ સૂચના પણ કલ્યાણકારક છે. ધ્યાનમાર્ગના સાધકે આહારવિહારમાં આંધળુકિયાં કર્યા વગર વિચારપૂર્વક આગળ વધવું જોઈએ. યોગ્ય વખતે, યોગ્ય માત્રામાં, યોગ્ય આહાર, વિહાર અને વ્યવહારનો આધાર લેવો જોઈએ. અતિશય ખાવાથી, તદ્દન ના ખાવાથી, અતિશય ઉંઘવાથી, છેક જ ના ઉંઘવાથી, અને બુદ્ધિને ગીરે મૂકીને ફાવે તેવાં કુકર્મો કરવાથી અથવા સત્કર્મોનો પણ અહંકાર અને રાગ રાખવાથી, યોગસાધના નથી થઈ શકતી. એમાં મન તથા ઇતર ઇન્દ્રિયોનો સંયમ અતિ આવશ્યક છે. એ ઉપરાંત પ્રાણાયમ પણ ઉપયોગી ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. એથી ધ્યાનની સાધનામાં મનને જોડવાનું અને એકાગ્ર કરવાનું સરળ બને છે. ધ્યાનના અંતરંગ અભ્યાસના આરંભમાં પ્રાણાયમની પ્રક્રિયાનો આધાર લેવો, અને તોફાની ઘોડાવાળા રથને સારથિ સાવધાનીપૂર્વક આગળ લઇ જાય છે તેમ, તોફાની ઇન્દ્રિયોને એમના વિષયોમાંથી પાછી વાળી, શાંત કરીને, મનને ધીમેધીમે છતાં મક્કમ રીતે ધ્યાનમાં પરોવવું.

(૧૦)

સમે શુચૌ શર્કરાવહ્નિવાલિકા વિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ ।
મનોનુકૂલે ન તુ ચક્ષુપીડને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥૨-૧૦॥

અર્થ

સમે - સમતલ • શુચૌ - શુદ્ધ • શર્કરાવહિવાલુકાવિવર્જિતે - કાંકરા, અગ્નિ, રેતીથી રહિત • શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ - શબ્દ, જલ, આશ્રય આદિની દૃષ્ટિથી • અનુક્લે - અનુક્લે • તુ - અને • ન ચક્ષુપીડને - આંખને પીડા ના પહોંચાડનારા • ગુહાનિવાતાશ્રયણે - ગુફા જેવા પવનરહિત સ્થાનમાં • મનઃ - મનને • પ્રયોજયેત્ - ધ્યાનમાં જોડવું.

ભાવાર્થ

ધ્યાનના સાધકે સ્થાનની પસંદગીમાં ખૂબ જ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ધ્યાનના અંતરંગ અભ્યાસ માટે જે પણ સ્થાન પસંદ કરવામાં આવે તે સ્થાન ખાડા-ટેકરા વગરનું, સીધું, સપાટ અથવા સમતલ હોવું જોઈએ. કાંટા, કાંકરા, તથા વધારે પડતી ગરમી અથવા પ્રખર સૂર્યપ્રકાશથી મુક્ત હોવું જોઈએ. મનમાં વિક્ષેપ પેદા કરનારો બહારનો કોલાહલ કે અવાજ ત્યાં ના થતો હોય એ જરૂરી છે. એ સ્થાન પાણીની સગવડવાળું અને આવાસ માટે સર્વપ્રકારે અનુકૂળ હોવું જોઈએ. ગુફા જેવું વધારે પડતા વાયુપ્રવેશથી રહિત સ્થળ હોય તો વધારે સારું. પરંતુ એવા અંધારા ભરેલા સ્થળમાં આંખને વધારે પડતો શ્રમ ના પડે અથવા જોવાની તકલીફ ઉભી થાય નહીં તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું. એવા સુંદર, શુદ્ધ, સરખા, સાનુકૂળ, શાંત સ્થાનમાં ઉત્સાહયુક્ત અંતરથી વિધિપૂર્વક આસન પર બેસીને ધ્યાનની સાધનાનો આરંભ કરવો.

(૧૧)

નીહારધૂમાર્કાનિલાનલાનાં યદ્યોતવિદ્યુત્સ્ફટિકશશીનામ્ ।
 एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥૨-૧૧॥

અર્થ

બ્રહ્મણિ યોગે - પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને માટે કરાતા યોગમાં • નીહારધૂમાર્કાનિલાનલાનામ્ - ધુમ્મસ, ધુમાડો, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિનાં જેવા (તથા) • યદ્યોત વિદ્યુત્ સ્ફટિકશશીનામ્ - આગિયા, વિજળી, સ્ફટિકમણિ અને ચંદ્ર જેવાં • રૂપાણિ - દૃશ્યો • પુરઃસરાણિ (ભવન્તિ) - યોગીની આગળ આવિર્ભાવ પામે છે. • એતાનિ - એ સઘળાં • અભિવ્યક્તિકરાણિ - સાધનાની સફળતાની સૂચના આપે છે.

ભાવાર્થ

ધ્યાનની સાધના મુખ્યત્વે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે છે. છતાં પણ એનો આધાર લઈ એમાં આગળ વધનારા સાધકને ધ્યાનાવસ્થા દરમ્યાન કેટલાંક અસાધારણ દૃશ્યો દેખાય છે. કોઈવાર ધુમ્મસ દેખાય છે તો કોઈવાર ધુમાડો. કોઈવાર સૂર્યનું દર્શન થાય છે તો કોઈવાર ચંદ્રનું. કોઈવાર જ્યોતિનું, વાયુનું તો કોઈવાર વીજળીનું. કોઈવાર આગિયાનું તથા સ્ફટિકમણિનું દર્શન થાય છે. એ અલૌકિક દૃશ્યો પરથી અનુમાન કરી શકાય કે ધ્યાનની સાધના સફળતા સહિત આગળ વધી રહી છે. મનની એકાગ્રતા વગર એવાં દૃશ્યો દેખાતાં નથી, એ અને એવાં બીજાં દૃશ્યો સાધકના ઉત્સાહને વધારે છે અને એને શાંતિ, પ્રેરણા અને આનંદ આપે છે.

(૧૨)

पृथिव्यसेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
 न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥૨-૧૨॥

અર્થ

પૃથિવ્યપ્તેજાડનિલખે સમુત્થિતે - પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ - પાંચે મહાભૂતોનું સારી રીતે ઉત્થાન થતાં (તથા) • પંચાત્મકે યોગગુણે પ્રવૃત્તે - એમની સાથે સાથે સંબંધ રાખનારા પાંચ પ્રકારના યોગગુણોની સિદ્ધિ સઘાતાં • યોગાઞ્જિમયમ્ - યોગાઞ્જિમય • શરીરમ્ - શરીરને • પ્રાપ્તસ્ય - પ્રાપ્ત કરનારા • તસ્ય - એ યોગીને • ન રોગઃ - રોગ થતો નથી. • ન જરા - વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી. • ન મૃત્યુઃ - મૃત્યુ આવતું નથી.

ભાવાર્થ

ધ્યાનયોગની અદ્ભુત અલૌકિક અંતરંગ આત્મવિકાસની સાધનાથી સાધક સિદ્ધિના કેવા સર્વોચ્ચ સુમેરુ શિખર પર પહોંચી શકે છે તેનું સાધારણ સરખું છતાં પણ સુંદર સારગર્ભિત સૂચન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. એ રીતે વિચારતાં આ શ્લોક ખાસ મનનીય છે. યોગના સાધકો અને સિદ્ધોને માટે પણ પ્રેરક છે. ધ્યાનયોગના અખંડ એકધારા અભ્યાસથી પંચમહાભૂતોનું ઉત્થાન થાય છે અથવા પંચમહાભૂતો પર પરિપૂર્ણ પ્રભુત્વ સ્થપાય છે ત્યારે એમની સાથે સંબંધ રાખનારી પાંચ અસાધારણ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગીનું શરીર યોગસાધનારૂપી અઞ્જિથી પ્રદીપ્ત અને નિર્મળ બની જાય છે. અલૌકિકતા ધારણ કરે છે. એવો યોગીને વ્યાધિ, વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુની અસર નથી થતી. એ કાયમને માટે રોગરહિત બની જાય છે. અખંડ શાશ્વત યૌવનથી સંપન્ન બને છે, અને ઇચ્છાનુસાર દેહને ધારણ કરી શકે છે. મૃત્યુ કે કાળનો પ્રભાવ એના પર નથી પડતો. એ મૃત્યુનો સ્વામી બનીને શાશ્વત જીવનનો અનુભવ કરે છે.

(૧૩)

લઘુત્વમારોગ્યમલોલુપત્ત્વં વર્ણપ્રસાદઃ સ્વરસૌષ્ઠ્યં ચ ।
ગન્ધઃ શુભો મૂત્રપુરીષમલ્પં યોગપ્રવૃત્તિં પ્રથમાં વદન્તિ ॥૨-૧૩॥

અર્થ

લઘુત્વમ્ - શરીરનું હલકાપણું • આરોગ્યમ્ - આરોગ્ય • અલોલુપત્ત્વમ્ - ઇન્દ્રિયોના વિષયની અલોલુપતા • વર્ણપ્રસાદમ્ - શરીરના વર્ણની ઉજ્જવળતા અથવા કાંતિ • સ્વરસૌષ્ઠ્યમ્ - સ્વરની મધુરતા • શુભઃ ગંધઃ - શરીરની સુવાસ • ચ - અને • મૂત્રપૂરીષમ્ - મળ તથા મૂત્ર • અલ્પમ્ - અલ્પ (એ સૌને) • પ્રથમામ્ યોગપ્રવૃત્તિમ્ - યોગની પ્રથમ સિદ્ધિ • વદન્તિ - કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ

પંચમહાભૂતોનો સંયમ સાધનારા યોગીને યોગસાધનાના આરંભમાં અભ્યાસ દૃઢ બનતાં કેટલીક બીજી વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. એના શરીરની સ્થૂળતા ઉત્તરોત્તર ઓછી થતાં એનું શરીર હલકું ફૂલ જેવું લાગવા માંડે છે. શરીર સંપૂર્ણ સ્વસ્થ અને રોગરહિત બને છે, ઉજ્જવળતા અથવા કાંતિને ધારણ કરે છે, એક પ્રકારના અસાધારણ અદમ્ય આકર્ષણ અને અલૌકિક નૂરથી સંપન્ન થાય છે, અને એમાંથી દિવ્ય ગંધ આવવા લાગે છે. એનો સ્વર મધુરો બને છે. એ બોલે છે ત્યારે શ્રોતાઓને અનેરા અમૃતાસ્વાદનો અનુભવ થાય છે. મધ ટપકતું હોય એવું લાગે છે. એનાં મળમૂત્ર પણ ઓછાં થાય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે એને કબજિયાત થઈ જાય છે. એનો આહાર પ્રમાણમાં એકદમ ઓછો થઈ જવાથી મળમૂત્રની માત્રા પણ

ઓછી થાય છે. એ ઉપરાંત એક બીજી મહત્વની વાત એ છે કે એ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, રસો અને આકર્ષણોમાંથી સદાને માટે મુક્તિ મેળવે છે. સંસારના બાહ્ય વિષયોની મોહિની અથવા લોલુપતા એને સહેજ પણ નથી સતાવતી. એનું મન એટલું બધું નિર્મળ, દિવ્ય, ઇશ્વરમય અને વિકારરહિત બની જાય છે.

(૧૪)

यथैव बिंबं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भाजते तत् सुधान्तम् ।
तद्वाऽऽत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥२-१४॥

અર્થ

યથા - જેવી રીતે • મૃદયા - માટીથી • ઉપલિપ્તમ્ - લિપ્ત થઇને મલિન બનેલું • તેજોમયમ્ - પ્રકાશમય • બિંબમ્ - રત્ન • તત્ એવ - તે જ • સુધાન્તમ્ - સારી રીતે ઘોવાયા પછી • ભ્રાજતે - ચમકવા માંડે છે • તત્ વા - એવી જ રીતે • દેહી - દેહધારી (જીવાત્મા) • આત્મતત્ત્વમ્ - આત્મતત્ત્વને • પ્રસમીક્ષ્ય - સારી રીતે પ્રત્યક્ષપણે અનુભવીને • એકઃ - એકાકી, કૈવલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત, ભેદરહિત • વીતશોકઃ - શોકરહિત • કૃતાર્થ - કૃતાર્થ • ભવતે - બની જાય છે.

ભાવાર્થ

માટીથી ભરેલું અથવા ખરડાયેલું રત્ન મલિનતાને લીધે એના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકાશતું નથી. બહારથી જોતાં રત્ન જેવું પણ લાગતું નથી. એની અલૌકિકતા ઢંકાઇ જાય છે. પરંતુ એને સારી પેઠે સાફ કરીને, ઘોઇને એના આવરણને દૂર કરવામાં આવે તો પૂર્ણપણે પ્રકાશવા માંડે છે. એવી જ રીતે અનંત જન્મોના કર્મસંસ્કારોથી અને મોહ-મમતા-વાસનાજન્ય ગાઢ અવિદ્યારૂપી આવરણથી વીટળાયેલો જીવાત્મા યોગસાધનામાં પ્રવૃત્ત થઇને નિર્મળ બને છે. એનું આવરણ દૂર થાય છે એટલે આત્મતત્ત્વને અથવા પોતાના મૂળભૂત શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને અનુભવીને શોક, ભેદ, અશાંતિ, કલેશ અને બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. એનું શરીરધારણ સફળ બને છે. એની સાધના સાર્થક ઠરે છે. એ સર્વપ્રકારે સુખી, શાંત, પૂર્ણ, મુક્ત, સંતૃપ્ત, ધની, ધન્ય બને છે. એની કૃતકૃત્યતાનો પાર રહેતો નથી.

(૧૫)

यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥२-१५॥

અર્થ

તુ - એ પછી • યદા - જ્યારે • યુક્તઃ - યોગી • ઇહ - અહીં • દીપોપમેન - દીપકની પેઠે (પ્રકાશમય) • આત્મતત્ત્વેન - આત્મતત્ત્વથી • બ્રહ્મતત્ત્વમ્ - બ્રહ્મતત્ત્વને • પ્રપશ્યેત્ - સારી રીતે પ્રત્યક્ષ કરે છે • (તદા સઃ - ત્યારે તે) • અજમ્ - અજન્મા • ધ્રુવમ્ - નિશ્ચળ • સર્વતત્ત્વૈઃ - સઘળાં તત્ત્વોથી • વિશુદ્ધમ્ - વિશુદ્ધ • દેવમ્ - દેવોના દેવ પરમદેવ પરમાત્માને • જ્ઞાત્વા - જાણીને • સર્વપાપૈઃ - બધાં બંધનોથી • મુચ્યતે - મુક્તિ મેળવે છે.

ભાવાર્થ

યોગીનો અંતરંગ અનુભવ એ પછી એક ડગલું આગળ વધે છે. એનો ઉલ્લેખ આવશ્યક, આવકારદાયક, આનંદજનક છે. દીપકના પ્રકાશની મદદથી જેમ બીજા પદાર્થ પેખી શકાય છે તેમ, આત્મતત્વના અનુભવ સુધી પહોંચેલો યોગી પરમાત્મ-તત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ પરમાત્મા અજન્મા, અચળ, સૌથી વધારે વિશુદ્ધ, સર્વશ્રેષ્ઠ તથા દેવોના દેવ છે. એમના અલૌકિક દિવ્ય દેવદુર્લભ દર્શનનો લાભ મેળવીને યોગી વાસના, કામના, અશાંતિ, મોહ, ભેદ અને અવિદ્યાનાં બધાં જ બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે ને ધન્ય બને છે.

(૧૬)

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वं ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥२-१६॥

અર્થ

હ - ખરેખર • એષઃ - એ • દેવઃ - પરમાત્મા • સર્વાઃ - સર્વે • અનુ - દિશા તથા પ્રદિશામાં વ્યાપક છે. • (સઃ) હ - તે જ પરમાત્મા • પૂર્વઃ - સૌથી પહેલાં • જાતઃ - હિરણ્યગર્ભના સ્વરૂપે પ્રકટેલા • સઃ ઉ - તે જ • ગર્ભે - બ્રહ્માંડરૂપી ગર્ભમાં • અન્તઃ - અંતર્યામીરૂપે રહેલા છે. • સઃ - તે • જનિષ્યમાણઃ - ભવિષ્યમાં પણ પ્રકટનારા છે. • જનાન્ પ્રત્યઙ્ - સર્વે જીવોની અંદર • તિષ્ઠતિ - રહેલા છે. • સર્વતોમુખઃ - સર્વત્ર મુખવાળા છે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં પરમાત્માના વાસ્તવિક વિશદ વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. એવું એકપણ નાનું કે મોટું સ્થળ નથી, અણુ કે પરમાણુ નથી જ્યાં એમનો વાસ ના હોય. કવિએ એટલા માટે જ કહ્યું છે કે:

‘ભોયમાં પેંસી ભોયરે કરીએ કાંઈ વાત,
ઘડીએ મનમાં ઘાટ તે જાણે જગતનો તાત.’

સંસારમાં સૌથી પહેલાં એ જ હતા. એમની પહેલાં કશું હતું જ નહીં. હિરણ્યગર્ભના રૂપમાં એ જ પ્રકટેલા. બ્રહ્માંડના ઉદરમાં એમનો વાસ છે. એ અંતર્યામી છે. ભવિષ્યમાં જે કાંઈ હશે તે એમનું જ રૂપ, એમનો જ આવિર્ભાવ હશે. ભૂતકાળમાં એ જ હતા, આજે એ જ છે, અને આગળ પર પણ એ જ હશે. એમના સિવાય બીજું કશું હતું નહીં, છે નહીં, અને થવાનું પણ નથી. એ સૌની અંદર છે. સર્વત્ર મુખવાળા છે, અટલે સૌને સર્વ તરફથી જુએ છે. જગતમાં જે કાંઈપણ થાય છે એ એમની જાણબહાર નથી હોતું.

(૧૭)

यो देवो अग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥२-१७॥

અર્થ

યઃ - જે • દેવઃ - દેવોના દેવ પરમાત્મા • અગ્નૌ - અગ્નિમાં • યઃ - જે • અપ્સુ - પાણીમાં • યઃ - જે • વિશ્વમ્ ભુવનમ્ આવિવેશ - સમસ્ત બ્રહ્માંડ કે લોકલોકાંતરમાં પ્રવેશેલા છે. • યઃ - જે • ઓષધીષુ -

ઔષધિમાં • યઃ - જ • વનસ્પતિષુ - વનસ્પતિમાં છે, • તસ્યૈ દેવાય - એ પરમદેવ પરમાત્માને • નમઃ - પ્રણામ છે. • નમઃ - નમસ્કાર અથવા પ્રણામ છે.

ભાવાર્થ

યોગી પહેલાં પરમાત્માને પોતાની અંદર પેખે છે અને એ પછી એનો અનુભવ વિસ્તૃત બનતાં સમસ્ત જગતમાં, જડચેતનાત્મક પદાર્થોની અંદર અને એમના રૂપમાં એમનું દર્શન કરે છે, એમનું દૈવી વિશ્વરૂપદર્શન એને સારું સહજ બને છે. એ પરમદેવ પરમાત્માને એ અંદર-બહાર, ઉપર-નીચે, આગળ-પાછળ, પાણી-પાવક-પવન-પૃથ્વીમાં, વનસ્પતિ-વૃક્ષ-વલ્લરી, સરિતા સ્ત્રોત તથા સાગરમાં, સૂર્ય-ચંદ્ર-તારકમાં, માનવ અને માનવેતર પ્રાણીમાં, સર્વત્ર જુએ છે. એનું દર્શન એવી રીતે વ્યાપક બને છે. પરમાત્માના વિશ્વદર્શનમાં પરિણમે છે. ઋષિ એ પરમાત્માને પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરે છે. એ જ ખરેખર પ્રણમ્ય છે. માનવ એમને ઓળખતાં, પ્રેમ કરતાં, અને પ્રણામ કરતાં શીખે તો એનું જીવન ઉજ્જવળ બને, શરીરધારણ સાચેસાચ સફળ કે સાર્થક થાય.

* * *

॥ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥

(૧)

य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वाल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥३-१॥

અર્થ

યઃ - જે • એકઃ - એક • જાલવાનઃ - જગતરૂપી જાળના અધીશ્વર • ઇશનીભિઃ - એ વિવિધ શાસન શક્તિથી • સર્વાન્ - સર્વે • લોકાન્ ઇશતે - લોકો પર શાસન કરે છે. • યઃ - જે • એકઃ - એકાકી • એવ - જ • સંભવે ચ ઉદભવે - સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને એના વિસ્તાર માટે (સમર્થ છે) • એતત્ - તે પરમાત્માને • યે - જે • વિદુઃ - જાણે છે • તે અમૃતાઃ - તે અમર • ભવન્તિ - બને છે.

ભાવાર્થ

સંસારમાં પૂર્ણ, મુક્ત, મૃત્યુંજય અથવા અમર કોણ બને છે ? જે સંસારના વિષયોમાં આસક્ત થવાને બદલે સંસારના અધીશ્વર અથવા સ્વામીમાં પ્રીતિ અથવા આસક્તિ કરે છે, એમને ઓળખે છે, અને એમની સાથે એકતાને અનુભવે છે. એ પરમાત્માની ઓળખાણ આપતાં અહીં જણાવવામાં આવે છે કે એ એક છે, સંસારના સર્જન, સંરક્ષણ, સંવર્ધન તથા વિસર્જનની શક્તિવાળા છે અને સમસ્ત બ્રહ્માંડને પોતાના નિયંત્રણમાં રાખે છે. એમને માટે 'જાલવાન' નામે સરસ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એ જગતરૂપી જાળના કર્તા તથા નિયંતા છે. કરોળિયો પોતાની લાળની મદદથી કોઇપણ બાહ્ય મદદ વિના જાળાને તૈયાર કરે છે તેમ તે પણ સ્વતંત્ર રીતે સંસારને સરજે છે. 'જાલવાન' શબ્દમાં એ સંદેશ સમાયેલો છે. પરમાત્મા જગતરૂપી જાળના અધીશ્વર છે. એટલે જે એમને શરણે જાય છે અને એમને ભજે છે તે એ જાળમાંથી એમની કૃપાથી સહેલાઇથી છૂટી જાય છે એવો સૂર પણ એમાં સમાયેલો છે.

(૨)

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु र्य इमाल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥३-२॥

અર્થ

યઃ - જે • ઇશનીભિઃ - પોતાની વિવિધ શાસન-શક્તિથી • ઇમાન્ - આ બધા • લોકાન્ ઇશતે - લોકો પર શાસન કરે છે. • (સઃ) રુદ્રઃ - તે રુદ્ર • એકઃ હિ - એક જ છે. (એટલા માટે જગતના કારણને વિચારનારા વિદ્વાનોએ) • દ્વિતીયાય ન તસ્થુઃ - બીજાનો આશ્રય ના લીધો • (સઃ - તે પરમાત્મા) • જનાન્ પ્રત્યંડ - સર્વે જીવોની અંદર • તિષ્ઠતિ - રહેલા છે. • વિશ્વા - સંપૂર્ણ • ભુવનાનિ સંસૃજ્ય - લોકોને સરજીને • ગોપાઃ - એમની રક્ષા કરનારા પરમાત્મા • અન્તકાલે - પ્રલય વખતે • સંચુકોચ - એ સૌને સંકેલી લે છે.

ભાવાર્થ

એક જ પરમાત્મા પોતાની અનંત શક્તિથી સમસ્ત સંસાર પર શાસન કરે છે. એમની શક્તિ વિવિધ હોવા છતાં એ તો એક જ છે. વિચારકો તથા વિદ્વાનોએ એમને સમસ્ત સૃષ્ટિના કારણ કહ્યા તે બરાબર જ છે.

સૃષ્ટિના મૂળ કારણ અથવા આધાર એમના સિવાય બીજા કોઈ જ નથી. એ સર્વત્ર રહેલાં છે, સંપૂર્ણ સૃષ્ટિને સરજે છે. રક્ષે છે, અને અંતે એને પોતાની અંદર સમાવી લે છે. એમની શક્તિ અજોડ અને અનિર્વચનીય છે.

(૩)

વિશ્વતચક્ષુઃ વિશ્વતોમુખો વિશ્વતોબાહુરુત વિશ્વતસ્પાત્ ।
સં બાહુભ્યાં ધમતિ સંપતત્રૈ-ર્ચાવાભૂમી જનયન્ દેવ એકઃ ॥૩-૩॥

અર્થ

વિશ્વતચક્ષુઃ - સર્વત્ર આંખવાળા • ઉત - તથા • વિશ્વતોમુખઃ - સર્વત્ર મુખવાળા • વિશ્વતોબાહુઃ - સર્વત્ર હાથવાળા • ઉત - અને • વિશ્વતસ્પાત્ - સર્વત્ર પગવાળા • ધાવાભૂમિ જનયન્ - આકાશ અને પૃથ્વીની રચના કરનારા • (સઃ - તે) • એકઃ દેવઃ - એકમાત્ર પરમાત્મા • બાહુભ્યામ્ - માનવાદિને બાહુથી • સંધમતિ - સંપન્ન કરે છે. • પતત્રૈઃ - (પક્ષી આદિને) પાંખોથી • સં (ધમતિ) - સંપન્ન બનાવે છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્માના મંગલ મહિમાનું જયગાન આગળ વધે છે. એ જયગાન આનંદદાયક છે. એમને સર્વત્ર આંખવાળા કહેવામાં આવે છે. એનો અર્થ એવો છે કે જગતના સમીપવર્તી અથવા દૂર-સુદૂરના ખૂણામાં પ્રકટ અથવા ગુપ્ત રીતે જે કાંઈ છે ને થાય છે તેને એ જોતા હોય છે. એમનાથી કશુંપણ છૂપું રહેતું નથી. એ સર્વત્ર વદનવાળા છે. એટલે દૂર-સુદૂર પણ એમનો અવાજ, સંદેશ અથવા પ્રેરણાસ્વર પહોંચાડી શકે છે ને પહોંચાડે છે. શરણાગતોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. એમને અર્પવામાં આવતી ભોગસામગ્રીને ગ્રહણ કરે છે. અને જગતમાં જે કાંઈ છે તેને છેવટે સ્વાહા કરી જાય છે. એ કાળના પણ કાળ, મહાકાળ છે. એમને સર્વત્ર હાથવાળા કહ્યા છે. એનો અર્થ એ છે કે એમને ધરવામાં આવતી સામગ્રીને એ સ્વીકારે છે. ભક્તો તથા શરણાગતોને ગમે ત્યાં, ગમે તેવા નાનામોટા સંકટમાંથી ઉગારે છે. આપવા માગે છે તેને હજાર હાથે આપે છે. હજાર હાથે અનુગ્રહની વર્ષા વરસાવે છે. એમને જે પોકારે કે પ્રાર્થે છે એની પાસે સત્વર પહોંચી જાય છે, પહેલેથી પહોંચેલા હોય છે જ. પવન, પાણી, પાવક, પર્વત અથવા બીજું કશું પણ એમના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ નથી થતું. એટલે એમને સર્વત્ર પગવાળા કહ્યા છે. એ પૃથ્વી અને આકાશ સહિત સમસ્ત સંસારની રચના કરે છે. માનવને બાહુ તથા બાહુબળ આપે છે અને પક્ષીને પાંખ પ્રદાન કરે છે. સૃષ્ટિમાં જે રૂપ, રંગ તથા વૈવિધ્ય દેખાય છે એના કર્તા એ જ છે.

(૪)

યો દેવાનાં પ્રભવશ્ચોદ્ભવશ્ચ વિશ્વાધિપો રુદ્રો મહર્ષિઃ ।
હિરણ્યગર્ભં જનયામાસ પૂર્વં સ નો બુદ્ધ્યા શુભયા સંયુનક્તુ ॥૩-૪॥

અર્થ

યઃ - જે • રુદ્રઃ - રુદ્ર • દેવાનામ્ - દેવોની • પ્રભવઃ - ઉત્પત્તિના કારણ • ચ - અને • ઉદભવઃ - વૃદ્ધિના કારણ છે • ચ - અને • વિશ્વાધિપઃ - સૌના અધીશ્વર • મહર્ષિઃ - મહાન જ્ઞાની કે સર્વજ્ઞ છે. • પૂર્વમ્ - જેમણે પહેલાં • હિરણ્યગર્ભમ્ - હિરણ્યગર્ભને • જનયામાસ - ઉત્પન્ન કર્યા • સઃ - તે પરમાત્મા • નઃ - અમને • શુભયા બુદ્ધ્યા - સદબુદ્ધિથી • સંયુનક્તુ - સંપન્ન કરે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોક દ્વારા પરમાત્માને સદ્બુદ્ધિની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. સદ્બુદ્ધિ પર જીવનના સદાચારનો અથવા જીવનવિકાસની સાધનાની સફળતાનો અગત્યનો આધાર છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પ્રાર્થનાનું મહત્વ ઘણું મોટું છે. સદ્બુદ્ધિ - પોતાની તથા બીજાની સદ્બુદ્ધિની માગણીથી મોટી, શ્રેયસ્કર માગણી બીજી ભાગ્યે જ હોઈ શકે. એ પરમાત્મા દેવોની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિના કારણ છે, સૌના સ્વામી છે, સર્વજ્ઞ છે. હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરનારા છે, એમને ઉત્પન્ન કરનારા કોઈ જ નથી.

(૫)

યા તે રુદ્ર શિવા તનૂરઘોરાઽપાપકાશિની ।
તયા નસ્તનુવા શન્તમયા ગિરિશન્તાભિચાકશીહિ ॥૩-૫॥

અર્થ

રુદ્ર - હે રુદ્રદેવ • તે - તમારી • યા - જે • અઘોરા - સૌમ્ય • અપાપકાશિની - પુણ્યને લીધે પ્રકાશનારી • શિવા - કલ્યાણમયી • તનૂઃ - મૂર્તિ છે. • ગિરિશન્ત - હે પર્વત પર વિરાજીને સુખને ફેલાવનારા શિવ • તયા - તે • શન્તમયા તનુવા - પરમશાંત મૂર્તિથી • નઃ અભિચાકશીહિ - અમને અવલોકો.

ભાવાર્થ

હે પ્રભુ ! તમારું સ્વરૂપ પરમ મંગલમય છે. તમારી આકૃતિ પુણ્યના પવિત્ર પ્રકાશથી પુલકિત, કલ્યાણકારક, શાંત છે. એને અવલોકતાં અથવા સ્મરતાંવેત અંતરમાં અને અણુઅણુમાં આનંદ પ્રકટે છે. તમે પર્વત જેટલે ઉપર અને સર્વત્ર વિરાજીને સર્વત્ર સુખ, શાંતિ અને આનંદ ફેલાવો છો. તમારી પરમશાંત, અલૌકિક, આહ્લાદક આકૃતિ અને આંખ સાથે અમને અવલોકો એ જ અમારી આકાંક્ષા છે. એ અમૃતમય અનુગ્રહયુક્ત અવલોકનથી અમારું શરીરધારણ સફળ બનશે ને જીવનનું સર્વકાંઈ ધન્ય થશે.

(૬)

યાભિષું ગિરિશન્ત હસ્તે વિભર્ષ્યસ્તવે ।
શિવાં ગિરિત્ર તાં કુરુ મા હિંસીઃ પુરુષં જગત્ ॥૩-૬॥

અર્થ

ગિરિશન્ત - હે ગિરિશન્ત • યામ્ - જે • ઇષુમ્ - બાણને • અસ્તવે - છોડવા માટે • હસ્તે - હાથમાં બિભર્ષિ - (તમે) ધારણ કર્યું છે. • ગિરિત્ર - હે હિમગિરિની રક્ષા કરનારા દેવ • તામ્ - તે બાણને • શિવામ્ - મંગલમય • કુરુ - કરી દો • પુરુષમ્ - જીવસમુદાયરૂપ • જગત્ - જગતને • મા હિંસી - નષ્ટ ના કરશો.

ભાવાર્થ

પરમાત્માના બાણવાળા સ્વરૂપને યાદ કરીને પ્રાર્થના કરતાં કહેવામાં આવે છે કે કૈલાસ પર્વત ઉપર વિરાજમાન પરમસુખદાયક પ્રભુ ! તમારા બાણને મંગલમય બનાવી દો, જેથી એ બીજાને માટે મારક બનવાને બદલે તારક બને, સર્વભક્ષકને બદલે સર્વરક્ષક બને. કોઈને કશી હાનિ કરે નહીં.

(૭)

તતઃ પરં બ્રહ્મ પરં બૃહન્તં યથાનિકાયં સર્વભૂતેષુ ગૂઢમ્ ।
વિશ્વસ્યૈકં પરિવેષ્ટિતાર-મીશં તં જ્ઞાત્વાઽમૃતા ભવન્તિ ॥૩-૭॥

અર્થ

તતઃ - જીવસમુદાયરૂપ એ જગતથી . પરમ્ - પર . બ્રહ્મપરમ્ - હિરણ્યગર્ભરૂપી બ્રહ્માથી પણ શ્રેષ્ઠ . સર્વભૂતેષુ - સૌ ભૂતોમાં . યથાનિકાયમ્ - એમનાં શરીરોને અનુરૂપ થઈને . ગૂઢમ્ - છૂપાયેલા . વિશ્વસ્ય પરિવેષ્ટિતારમ્ - વિશ્વને ચારે તરફથી વીંટી વળેલા . તમ્ - તે . બૃહન્તમ્ - મહાન, વિશાળ, વ્યાપક . એકમ્ - એકમાત્ર . ઇશમ્ - પરમાત્માને . જ્ઞાત્વા - જાણીને . અમૃતાઃ ભવન્તિ - (માનવો) અમર બને છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા જીવસમુદાયરૂપી જગતથી તથા સૃષ્ટિમાં સૌથી પહેલાં પ્રાદુર્ભાવ પામેલા બ્રહ્માથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. મહાન, વિશાળ તથા વ્યાપક છે. વિશ્વને ચારે બાજુથી વીંટી વળ્યા છે એ તો સાચું જ, પરંતુ જુદાંજુદાં ભૂતોમાં એમના અંગોને ચેતન પ્રદાન કરતાં રહેલાં છે. એ પરમાત્માને જાણ્યા સિવાય કોઈ અમૃતમય નથી બની શકતું. જીવનની સાચી સફળતા એમને ઓળખવામાં જ સમાયેલી છે.

(૮)

વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્ત-માદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ।
તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽયનાય ॥૩-૮॥

અર્થ

તમસઃ પરસ્તાત્ - અવિદ્યારૂપી અંધકારથી અતીત . આદિત્યવર્ણમ્ - સૂર્યની પેઠે પરમ પ્રકાશવાળા . એતમ્ - આ . મહાન્તમ્ પુરુષમ્ - મહાન પરમપુરુષ પરમાત્માને . અહમ્ - હું . વેદ - જાણું છે . તમ્ - એમને . વિદિત્વા - જાણીને . એવ - જ . મૃત્યુમ્ - મૃત્યુને . અત્યેતિ - (અતિ+એતિ) ઓળંગી જાય છે . અયનાય - પરમપદની પ્રાપ્તિને માટે . અન્યઃ - બીજો . પન્થાઃ - માર્ગ . વિદ્યતે ન - છે નહીં.

ભાવાર્થ

પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરીને જીવનને કૃતાર્થ કરી ચુકેલા મહાપુરુષોએ એમના અનુભવની અક્ષરદેહમાં અભિવ્યક્તિ ના કરી હોત તો સંસાર એ વિશે એકદમ અજ્ઞાત રહી જાત. આજે આપણી પાસે પરંપરાગત રીતે જે થોડુંક અગત્યનું અક્ષર આધ્યાત્મિક અનુભવધન આવ્યું છે તે પણ આવ્યું ના હોત. કોઈપણ પ્રકારની અહંતા અથવા લૌકિક સ્વાર્થની લાલસા વિના એમણે એમના અનુભવોની અભિવ્યક્તિ સર્વથા સહજ રીતે કરી છે. એથી સાધકોનું અને ઇતર જનોનું શ્રેય સધાયું છે. એમને પ્રેરણા મળી છે ને લાભ પહોંચ્યો છે. આ શ્લોક એવા જ એક આધ્યાત્મિક અનુભવપ્રાપ્ત, આપ્તકામ મહાપુરુષના અનુભવનો દસ્તાવેજી પુરાવા જેવો છે. એમાં એ મહાપુરુષ જણાવે છે કે મેં પરમપુરુષ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. એ પરમાત્મા સૌથી મહાન, સૂર્યસદૃશ પ્રકાશવાળા અને અવિદ્યારૂપી અંધકારથી અતીત છે. એમને એ અંધકાર કદી સ્પર્શ્યો નથી અને સ્પર્શવાનો પણ નથી. પરમપદની પ્રાપ્તિ એમને ઓળખ્યા વિના નથી થઈ શકતી. એમને જાણ્યા વિના મૃત્યુંજય નથી થઈ શકાતું. ઋષિ અનુભવના આધાર પર દૃઢતાપૂર્વક કહે છે કે બીજો કોઈ જ માર્ગ નથી.

આ શ્લોક ઉપનિષદના સનાતન સારગર્ભિત સાહિત્યભંડારનો અમર, સરસ, સુંદર શ્લોક છે. અવારનવાર યાદ કરવા જેવો છે.

(૯)

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्-स्मान्मणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥३-९॥

અર્થ

યસ્માત્ પરમ્ - જેથી શ્રેષ્ઠ • અપરમ્ - અન્ય • કિંચિત્ - કાંઈ • ન અસ્તિ - નથી • જેથી • કશ્ચિત્ - કોઈ • અણીયઃ - અધિક સૂક્ષ્મ • ન - નથી • જ્યાયઃ - મહાન • ન અસ્તિ - મથી • એકઃ - એકાંકી • વૃક્ષઃ ઇવ - વૃક્ષની પેઠે • સ્તબ્ધઃ - અચળ રીતે • દિવિ - પ્રકાશમય આકાશમાં • તિષ્ઠતિ - સ્થિત છે • તેન પુરુષેણ - એ પરમપુરુષ પરમાત્માથી • ઇદમ્ - આ • સર્વમ્ - સમસ્ત (જગત) • પૂર્ણમ્ - પરિપૂર્ણ છે.

ભાવાર્થ

એ પરમાત્મા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એમનાથી ઉત્તમ તો શું પરંતુ એમની સમતા કરી શકે એવું પણ બીજું કોઈ જ નથી. એ સૌથી સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતમ અને મહાનતમ છે. નાના-મોટા સઘળા પદાર્થોમાં વ્યાપક છે. એક હોવાં છતાં અનેકમાં રહેલા છે. વૃક્ષની પેઠે વિશ્વના રૂપમાં વિસ્તાર પામીને પરમધામમાં સ્થિત થયેલા છે. સમસ્ત વિશ્વમાં વિરાજમાન છે. એમના સિવાય કશું છે જ નહીં. જીવનની કે જગતની શક્યતા જ નથી. એ જગતના જીવન છે.

(૧૦)

ततो यदुत्तरततं तदरूपमनामयम् ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथतरे दुःखमेवापियन्ति ॥३-१०॥

અર્થ

તતઃ - પ્રથમ જણાવેલા હિરણ્યગર્ભથી • યત્ - જે • ઉત્તરતરમ્ - અતિશય ઉત્તમ છે • તત્ - તે પરમાત્મા • અરૂપમ્ - રૂપરહિત • અનામયમ્ - દોષરહિત છે • યે - જે • એતત્ - એમને • વિદુઃ - જાણે છે • તે - એ • અમૃતાઃ - અમર • ભવન્તિ - બને છે • અથ - પરંતુ • ઇતરે - બીજા માનવો • દુઃખમ્ - દુઃખને • એવ - જ • અપિયન્તિ - પામે છે.

ભાવાર્થ

એ પરમાત્મા હિરણ્યગર્ભ અથવા બ્રહ્માના પણ સ્વામી છે. એમનાથી શ્રેષ્ઠ છે. એમનું કોઈ વિશિષ્ટ નિશ્ચિત રૂપ નથી. એ રૂપરંગથી રહિત છે. દોષરહિત અથવા વિશુદ્ધ છે. એમને જાણનાર કે પામનાર દોષમુક્ત તથા બંધનરહિત બની જાય છે. સુખનો સ્વામી થાય છે. પરંતુ એમને ના જાણનાર અને એમનાથી દૂર રહીને પ્રકૃતિના રૂપરંગોની પ્રીતિ કરનાર અથવા અનાત્મ પદાર્થોની આસક્તિ રાખનાર દુઃખી થાય છે, અશાંતિ ભોગવે છે, ને બદ્ધ બને છે.

(૧૧)

સર્વાનન શિરોગ્રીવઃ સર્વભૂતગુહાશયઃ ।
સર્વવ્યાપી સ ભગવાંસ્તસ્માત્ સર્વગતઃ શિવઃ ॥૩-૧૧॥

અર્થ

સઃ - તે • ભગવાન્ - ભગવાન • સર્વાનનશિરોગ્રીવઃ - સર્વ તરફ મુખ, મસ્તક, ગરદનવાળા • સર્વભૂતગુહાશયઃ - સર્વે પ્રાણીઓની હૃદયરૂપી ગુફામાં રહેલા • સર્વવ્યાપી - સર્વવ્યાપક છે. • તસ્માત્ - તેથી • સઃ - તે • શિવઃ - કલ્યાણસ્વરૂપ પરમાત્મા • સર્વગતઃ - સર્વત્ર વિરાજમાન છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા પરમકલ્યાણ સ્વરૂપ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક છે. સૌના હૃદયરૂપી ગુફામાં વિરાજમાન છે. સર્વ તરફ મુખવાળા હોવાથી સર્વદર્શી અને સર્વભક્ષી છે. સર્વ તરફ મસ્તકવાળા હોવાથી સર્વ વિશે જ્ઞાન ધરાવે છે, સૌનું ચિંતનમનન એક હોવા છતાં પણ કરી શકે છે. અને સર્વત્ર ગરદનવાળા હોવાથી આગળ ને પાછળ, ઉપર ને નીચે, દૂર અને સમીપ, દિશા અને પ્રદિશામાં સર્વત્ર જોઈ શકે છે. એમનાથી કોઈ કાળે, ક્યાંય, કશું પણ, ગુપ્ત અથવા અજ્ઞાત હોતું નથી.

(૧૨)

મહાન્ પ્રભુર્વે પુરુષઃ સત્ત્વસ્યૈષ પ્રવર્તકઃ ।
સુનિર્મલામિમાં પ્રાપ્તિમીશાનો જ્યોતિરવ્યયઃ ॥૩-૧૨॥

અર્થ

વૈ - સાચેસાચ • એષઃ - આ • મહાન્ - મહાન • પ્રભુઃ - સમર્થ • ઇશાનઃ - સૌના શાસક • અવ્યયઃ - અવિનાશી • જ્યોતિઃ - પ્રકાશસ્વરૂપ • પુરુષઃ - પરમપુરુષ પરમાત્મા • ઇમામ્ સુનિર્મલામ્ પ્રાપ્તિમ્ (પ્રતિ) - પોતાની પ્રાપ્તિરૂપી આ અત્યંત પવિત્ર લાભ તરફ • સત્ત્વસ્ય પ્રવર્તકઃ - અંતઃકરણને પ્રેરનારા છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા સૌથી મહાન છે, સર્વોત્તમ છે, સર્વસમર્થ છે. સમસ્ત સંસાર પર શાસન કરે છે. અવિનાશી છે, પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. એ પરમપુરુષ પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા પ્રત્યેક આત્માને એમના તરફ આકર્ષે છે, એક અથવા બીજી રીતે પોતાની પાસે પહોંચવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. જીવન એ પ્રેરણાને ઝીલીને પરમાત્માની પાસે પહોંચવા માટે જ છે. જે જીવો એ પ્રેરણાને ઝીલીને એને અનુસરીને નથી ચાલતા એ અંધકારમાં અટવાઈને દુઃખી થાય છે. જે બડભાગી જીવો એને અનુસરે છે એ સર્વપ્રકારે સુખી અને શાંત બને છે.

(૧૩)

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સન્નિવિષ્ટઃ ।
હૃદા મનીષા મનસામિક્લૃત્સો ય એતદ્ વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥૩-૧૩॥

અર્થ

અંગુષ્ઠમાત્રઃ - અંગુષ્ઠ બરાબર માપવાળા • અન્તરાત્મા - અંતર્યામી • પુરુષઃ - પરમ પુરુષ પરમાત્મા • સદા - સદા • જનાનામ્ - માનવોના • હૃદયે - હૃદયમાં • સંનિવિષ્ટઃ - સારી રીતે રહેલા છે. • હૃદા - નિર્મળ હૃદય (અને) • મનસા - પવિત્ર સ્થિર મનથી • અભિક્લુપ્તઃ - ધ્યાનમાં લાવવાથી (પ્રત્યક્ષ થાય છે) • યે - જે • અમૃતાઃ - અમર • ભવન્તિ - થાય છે.

ભાવાર્થ

માનવનું હૃદય અંગૂઠાના માપનું છે અને એમાં પરમપુરુષ પરમાત્માનો વાસ હોવાથી પરમાત્માને અંગૂઠાના માપના કહેવામાં આવે છે. એ માનવના હૃદયમાં સુચારુરૂપે રહેલા હોવાથી, એમના દર્શન માટે અંતર્મુખ થવું આવશ્યક છે. એ અંદર હોવાથી એમના અવલોકનનો પ્રયાસ પણ અંદર જ કરાવો જોઈએ. એવા સાધનાત્મક પ્રયાસની સુખદ સફળતા માટે હૃદયને નિર્મળ તથા મનને સાત્વિક, સદ્ગુણી, સદ્ વિચારસંપન્ન તથા સ્થિર કરતાં ધ્યાનના અભ્યાસમાં આગળ વધવું જોઈએ. એવા અંતરંગ અભ્યાસના પરિપાકરૂપે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સહજ બને છે ત્યારે સાધક અમૃતમય થઈને જીવનનો ઉત્સવ કરે છે.

(૧૪)

સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ।
સ ભૂમિં વિશ્વતો વૃત્વા અત્યતિષ્ઠદ્દશાઙ્ગુલમ્ ॥૩-૧૪॥

અર્થ

પુરુષઃ - એ પરમપુરુષ • સહસ્રશીર્ષા - હજારો મસ્તકવાળા • સહસ્રાક્ષઃ - હજારો લોચનાવાળા • સહસ્રપાત્ - હજારો ચરણવાળા છે. • સઃ - તે • ભૂમિમ્ - જગતને • વિશ્વતઃ - બધી બાજુથી • વૃત્વા - વીંટીને • દશાંગુલમ્ અતિ - નાભિથી દસ આંગળ ઉપર (હૃદયમાં) • અતિષ્ઠમ્ - સ્થિત છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતાને સૂચવવા માટે એમને હજારો મસ્તક, લોચન તથા ચરણવાળા કહ્યા છે. એ જગતને બધી બાજુથી વીંટી વળીને પણ નાભિથી દસ આંગળ ઉપર હૃદયપ્રદેશમાં વિરાજમાન છે. એમનો સાક્ષાત્કાર કરનારા સ્વાનુભવસંપન્ન સત્પુરુષોનો એવો અનુભવ છે.

(૧૫)

પુરુષ એવદં સર્વં યદ્ ભૂતં યચ્ચ ભવ્યમ્ ।
ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદન્નેનાતિરોહતિ ॥૩-૧૫॥

અર્થ

યત્ - જે • ભૂતમ્ - ભૂતકાળમાં થયેલું • યત્ - જે • ભવ્યમ્ - ભાવિમાં થનારું છે. • ય - અને • યત્ - જે • અન્નેન - ખાદ્ય પદાર્થોથી • અતિરોહતિ - અત્યારે વૃદ્ધિ પામે છે. • ઇદમ્ - આ • સર્વમ્ - સર્વ જગત • પુરુષઃ એવ - પરમાત્મા જ છે. • ઉત - અને • અમૃતત્વસ્ય - અમૃતસ્વરૂપ પરમપદ કે મોક્ષના • ઇશાનઃ - સ્વામી છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા પરમપદ, મોક્ષ અથવા અમૃતપદના સ્વામી છે એટલે એમના શરણ, સ્મરણ-મનન, નિદિધ્યાસન અને અનુગ્રહ વિના કોઇને પણ પરમપદ, મોક્ષ, પૂર્ણતા અથવા અમૃતપદની પ્રાપ્તિ નથી થઇ શકતી. સુખશાંતિને ઇચ્છનારા માનવે એમનો સંબંધ બાંધવો જ જોઇએ. ભૂતકાળમાં જે હતું, વર્તમાનકાળમાં જે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં જે થશે તે બધું - સમસ્ત જગત પરમાત્મારૂપ જ છે. એમના મંગલમય મહિમાને પ્રકટ કરે છે, એવી રીતે એમનું દર્શન કરવું જોઇએ.

(૧૬)

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।
સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥૩-૧૬॥

અર્થ

તત્ - તે પરમાત્મા • સર્વતઃ પાણિપાદમ્ - સર્વત્ર હાથપગવાળા • સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ - સર્વત્ર આંખ, મસ્તક તથા મુખવાળા • સર્વતઃ શ્રુતિમત્ - સર્વત્ર કાનવાળા (અને) • લોકે - બ્રહ્માંડમાં • સર્વમ્ - સૌને • આવૃત્ય - બધી બાજુથી ઘેરીને • તિષ્ઠતિ - રહેલા છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા વિશેનો આ શ્લોક ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં અક્ષરશઃ જોવા મળે છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે પરમાત્મા સર્વદેશીય, સર્વવ્યાપક કે સર્વગત છે. એ સર્વત્ર હાથપગવાળા હોવાથી એક હોવા છતાં અનેકની રક્ષા કરે છે. અને અનેકની ભોગસામગ્રીને સ્વીકારે છે. સર્વત્ર કાનવાળા હોવાથી સૌની વાતોને સાંભળે છે. એમનાથી કશું પણ છૂપું નથી રાખી શકાતું. એ સર્વત્ર, સૌને વ્યાપીને વિરાજેલા છે. એમનો એવો અસાધારણ મહિમા જાણીને સમજુ માનવે જીવનના શ્રેય માટે એમનું શરણ લેવું જોઇએ. એમને જ ભજવું જોઇએ.

(૧૭)

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
સર્વસ્ય પ્રભુમીશાનં સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્ ॥૩-૧૭॥

અર્થ

(એ પરમાત્મા) • સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ - સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત હોવાં છતાં • સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્ - સર્વે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણે છે. • સર્વસ્ય - સૌના • પ્રભુમ્ - સ્વામી • સર્વસ્ય - સૌના • ઇશાનમ્ - શાસક • સુહૃત્ - સૌથી મહાન • શરણમ્ - આશ્રય છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા મન તથા ઇન્દ્રિયોથી રહિત હોવા છતાં સર્વે ઇન્દ્રિયોના ને મનના વિષયો તથા વ્યાપારોને જાણે છે. સૌના સ્વામી, શાસક તથા નિયંતા છે. સર્વશ્રેષ્ઠ છે. સૌના એકમાત્ર આશ્રય છે. એમનું શરણ સર્વ પ્રકારે સુખદ બને છે અને શાંતિદાયક ઠરે છે. જીવનનો મોટામાં મોટો મંગલ પુરુષાર્થ એમનું શરણ લેવાનો જ છે.

(૧૮)

નવદ્વારે પુરે દેહી હંસો લેલાયતે બહિઃ ।
વશી સર્વસ્ય લોકસ્ય સ્થાવરસ્ય ચરસ્ય ચ ॥૩-૧૮॥

અર્થ

સર્વસ્ય - સર્વ • સ્થાવરસ્ય - સ્થાવર • ચ - અને • ચરસ્ય - જંગમ • લોકસ્ય વશી - વિશ્વને વશ રાખનારા • હંસઃ - પ્રકાશમય પરમાત્મા • નવદ્વારે - નવ દ્વારવાળા • પુરે - શરીરરૂપી નગરમાં • દેહી - અંતર્યામીરૂપે હૃદયમાં રહેલા દેહી છે. (અને એ) • બહિઃ - બાહ્ય જગતમાં પણ • લેલાયતે - લીલા કરે છે.

ભાવાર્થ

શરીરરૂપી નગર છે. એના નવ દરવાજા છે: બે આંખ, બે કાન, બે નાક, મુખ, ગુદા અને ઉપસ્થ. એ નગરમાં જડચેતનાત્મક વિશ્વને વશમાં રાખનારા પ્રકાશમય પરમાત્માનો વાસ છે. એ અંતર્યામી છે. બાહ્ય જગતમાં પણ સર્વત્ર એમનો જ રસરાસ રમાઈ રહ્યો છે. એટલે અંદર અને બહાર બધે એનું જ દર્શન કરવું જોઈએ. એમના વિના કશું જ નથી.

(૧૯)

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેતા તમાહુરગ્યં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥૩-૧૯॥

અર્થ

સઃ - તે પરમાત્મા • અપાણિપાદઃ - હાથપગ વિનાના હોવાં છતાં પણ • ગ્રહીતા - બધી વસ્તુઓને ગ્રહણ કરનારા • જવનઃ - સર્વત્ર વેગપૂર્વક જનારા છે. • અચક્ષુઃ - આંખ સિવાય જ • પશ્યતિ - જુએ છે. • વેદ્યમ્ - જાણવાયોગ્ય વસ્તુને • વેત્તિ - જાણે છે. • ચ - અને • તસ્યે વેતા - એને જાણનાર (કોઈ) • ન અસ્તિ - નથી • તમ્ - એમને • મહાન્તમ્ - મહાન • અગ્યમ્ - આદિ • પુરુષમ્ - પુરુષ • આહુઃ - કહે છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા પ્રાકૃત પુરુષની પેઠે ઇન્દ્રિયોવાળા નથી. અમને હાથપગ નથી તોપણ એ બધી વસ્તુઓને અને સમસ્ત સંસારને ગ્રહણ કરે છે ને નિયંત્રણમાં રાખે છે. સમસ્ત સંસારમાં સર્વત્ર સત્વર પહોંચવાની ક્ષમતાવાળા છે. આંખ સિવાય જુએ છે, કાન સિવાય સાંભળે છે, જાણવા જેવી સઘળી વસ્તુઓને - સમસ્ત જગતને જાણે છે, પરંતુ એમને કોઈપણ નથી જાણતું. શાસ્ત્રો અને સ્વાનુભવસંપન્ન શાસ્ત્રજ્ઞ સત્પુરુષો એમને સૌથી મહાન, શ્રેષ્ઠ, આદિ પુરુષ અથવા પરમપુરુષ પુરુષોત્તમ તરીકે ઓળખે છે અને ઓળખાવે છે.

(૨૦)

અપોરણીયાન્ મહતો મહીયાનાત્મા ગુહ્યાયાં નિહિતોઽસ્ય જન્તોઃ ।
તમક્રતુઃ પશ્યતિ વીતશોકો ધાતુઃ પ્રસાદાન્મહિમાનમીશમ્ ॥૩-૨૦॥

અર્થ

અણોઃ અણીયાન્ - (એ) સૂક્ષ્મથી પણ અતિસૂક્ષ્મ • મહતઃ - મહીયાન્ - મોટાથી પણ મોટા • આત્મા - પરમાત્મા • અસ્ય જન્તોઃ - આ જીવની • ગુહ્યાયામ્ - હૃદયરૂપી ગુફામાં • નિહિતઃ - છૂપાયેલા છે.

• ધાતુ: - સૌનું સર્જન કરનાર પરમાત્માની • પ્રસાદાત્ - કૃપાથી • તમ્ - એ • અંકતુમ્ - સંકલ્પરહિત • ઇશમ્ - પરમાત્માને • મહિમાનમ્ - એમના મહિમાને • પશ્યતિ - જે જુએ અથવા અનુભવે છે. (તે) • વીતશોકઃ - શોક, મોહ, તથા દુઃખથી મુક્તિ મેળવે છે.

ભાવાર્થ

સંસારમાં મોટેભાગે સર્વત્ર શોક, મોહ, બંધન, દુઃખ, અશાંતિ દેખાય છે. મોટાભાગના માનવો એમાં ડૂબેલા અથવા એનાથી ઘેરાયેલા છે. એમાંથી કાયમી મુક્તિ કેવી રીતે મળે ? સનાતન સુખશાંતિને કેવી રીતે પામી શકે ? ઇશ્વરના મહિમાને અને ઇશ્વરને જાણવાથી અથવા ઓળખવાથી જ. એના સિવાય બીજો કોઈ જ અમોઘ અકસીર ઉપાય નથી. એ પરમાત્માને ઓળખવા માટે ક્યાંય દૂર જવું પડે એમ નથી. એ હૃદયરૂપી ગુફામાં વિરાજેલા છે. એમનું દર્શન ત્યાં કરવું જોઈએ. એ પરમાત્મા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હોવાની સાથે મોટામાં મોટા છે, સૌને સર્જનારા અને સંકલ્પરહિત છે. એમને એમના અસાધારણ અનુગ્રહથી જ જોઈ, ઓળખી અથવા અનુભવી શકાય છે. સાધકે એમના અનુગ્રહને માટે નમ્રાતિનમ્ર બનીને, શરણાગતિપૂર્વક સરળભાવે પ્રાર્થવું જોઈએ. ભક્તિભાવસહિત પ્રાર્થના ને પુરુષાર્થ કરવાથી એમની કૃપાનો લાભ મળે છે.

(૨૧)

વેદાહમેતમજરં પુરાણં સર્વાત્માનં સર્વગતં વિભુત્વાત્ ।
જન્મનિરોધં પ્રવદન્તિ યસ્ય બ્રહ્મવાદિનો હિ પ્રવદન્તિ નિત્યમ્ ॥૩-૨૧॥

અર્થ

બ્રહ્મવાદિનઃ - બ્રહ્મવાદી મહાપુરુષો • યસ્ય - જેમના • જન્મનિરોધમ્ - જન્મનો અભાવ • પ્રવદન્તિ - કહી બતાવે છે. • હિ (યમ્) - અને જેમને • નિત્યમ્ - નિત્ય • પ્રવદન્તિ - કહે છે. • એતમ્ - આ • વિભુત્વાત્ - વ્યાપક હોવાથી • સર્વગતમ્ - સર્વવ્યાપક • સર્વાત્માનમ્ - સૌના આત્મા • અજરમ્ - જાર, મૃત્યુ જેવા વિકારોથી રહિત • પુરાણમ્ - પુરાણ પુરુષ પરમાત્માને • અહમ્ - હું • વેદ - જાણું છું

ભાવાર્થ

પરમાત્મા વિશે અત્યાર સુધીની વાતો કેવળ વાંચેલી, સાંભળેલી કે વિચારેલી નથી પરંતુ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. આધ્યાત્મિક જીવનનો સાચો આનંદ ચર્યાવિચારણામાં કે વાદવિવાદમાં સમાયેલો નથી પરંતુ સ્વાનુભૂતિમાં સમાયેલો છે. એ સત્યને સૂચવવા માટે ઋષિ જણાવે છે કે પુરાણપુરુષ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને હું જાણું છું; મને એમનો સુખદ સાક્ષાત્કાર થયો છે. જીવનની પરમ ધન્યતાની વીણા એથી વાગી ઉઠી છે. બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મવાદી પુરુષો એ પરમાત્માને અજન્મા, અવિનાશી, નિત્ય, સર્વાત્મા, જરાદિ વિકારોથી રહિત અને સર્વવ્યાપક કહે છે. એમનો સાક્ષાત્કાર અથવા સંપર્ક સુખશાંતિકારક છે. જીવનનું આત્યંતિક કલ્યાણ એમાં જ સમાયેલું છે. માટે માનવે એમનું અનુસંધાન સાધવું જોઈએ.

* * *

॥ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥

(૧)

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद् वरणाननेकान् निहितार्थो दधाति ।
विचैति चान्ते विश्वमादौ च देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥४-१॥

અર્થ

યઃ - જે • અવર્ણઃ - રૂપ, રંગ વગેરેથી રહિત હોવા છતાં પણ • નિહિતાર્થઃ - ગુપ્ત પ્રયોજનવાળા હોવાથી • બહુધા શક્તિયોગાત્ - વિવિધ શક્તિના સંબંધથી • આદૌ - સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં • અનેકાન્ - અનેક • વર્ણાન્ - રૂપરંગને • દધાતિ - ધારણ કરે છે. • ય - અને • અન્તે - આખરે • વિશ્વમ્ - વિશ્વ (જેમાં) • વ્યેતિ (વિ+એતિ) ય - વિલીન પણ થઈ જાય છે. • સઃ દેવઃ - તે પરમદેવ પરમાત્મા • એકઃ - એક છે. • સઃ - તે • નઃ - અમને • શુભયા બુદ્ધયા - સદ્બુદ્ધિથી • સંયુનક્તુ - સંપન્ન કરે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં સદ્બુદ્ધિની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. જીવનમાં સદ્બુદ્ધિનું સ્થાન ખૂબ જ મહત્વનું છે. એના પર જીવનની સુખશાંતિનો ને સફળતાનો ઘણો મોટો આધાર છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે અથવા એમની પ્રાપ્તિની સંતોષકારક સાચી સાધનાના સમ્યક્ અનુષ્ઠાન માટે સદ્બુદ્ધિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જે સત્યની દિશામાં દોરે તે સદ્બુદ્ધિ. ઋષિ પરમાત્માની પાસે સદ્બુદ્ધિની પ્રાર્થના કરે છે તેમ આપણે પણ પ્રાર્થના કરીએ કે હે પ્રભુ ! હે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ! અમને દુર્બુદ્ધિમાંથી મુક્ત કરીને સદ્બુદ્ધિ આપો. એ પરમાત્મા રૂપ, રંગથી રહિત હોવાં છતાં પણ કોઈક વિશિષ્ટ અજ્ઞાત પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને, વિભિન્ન શક્તિના સંબંધથી, સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જુદાજુદા અસંખ્ય રૂપરંગને ધારણ કરે છે, અને સૃષ્ટિને છેવટે એમની અંદર સમાવી લે છે. એમની પ્રાર્થના સર્વપ્રકારે શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે.

(૨)

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥४-२॥

અર્થ

તત્ એવ - તે જ • અગ્નિઃ - અગ્નિ છે. • તત્ આદિત્ય - તે સૂર્ય છે. • તત્ વાયુઃ - તે વાયુ છે. • તત્ ચંદ્રમાઃ - તે ચંદ્રમા છે. • તત્ શુક્રમ્ - તે પ્રકાશવાન નક્ષત્ર આદિ છે. • તત્ આપઃ - તે પાણી છે. • તત્ પ્રજાપતિઃ - તે પ્રજાપતિ છે. • તત્ એવ - તે જ • બ્રહ્મ - બ્રહ્મા છે.

ભાવાર્થ

જગતના જુદાજુદા પદાર્થોમાં એકમાત્ર પરમાત્મા જ રહેલા છે. એમની અંદર અને એમના રૂપમાં એ જ વિરાજમાન છે. સૌના અંતર્યામીરૂપે એ જ વિદ્યમાન છે. એ જ અગ્નિ છે, સૂર્ય-ચંદ્ર, નક્ષત્ર, પવન, પાણી તથા પ્રજાપતિ છે. બ્રહ્મા થઈને એ જ સૃષ્ટિને સર્જે છે. આ બધો એમનો જ મહિમા, એમની જ લીલા છે. ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે તેમ:

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા,

શબ્દ થઈ વ્યાપી રહ્યો આકાશે,
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને,
શિવ થકી જીવ થયો એ જ આશે.
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિસ્મૃતિ શાખ દે,
કનક કુંડલ વિશે ભેદ ન હોયે;
ઘાટ ઘડ્યાં પછી નામરૂપ જૂજવાં,
અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.

(૩)

ત્વં સ્ત્રી પુમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારી ।
ત્વં જીર્ણો દણ્ડેન વચ્ચસિ ત્વં જાતો ભવસિ વિશ્વતોમુખઃ ॥૪-૩॥

અર્થ

ત્વમ્ સ્ત્રી - તું સ્ત્રી • ત્વમ્ પુમાન્ - તું પુરુષ છે. • ત્વમ્ કુમારઃ - તું કુમાર • ઉત વા - અથવા •
કુમારી - કુમારી • અસિ - છે. • ત્વમ્ જીર્ણઃ - તું વૃદ્ધ થઈને • દંડેન - લાકડીની મદદથી • અંચસિ - ચાલે
છે. • ઉ - તથા • ત્વમ્ - તું જ • જાતઃ - વિરાટરૂપે પ્રકટીને • વિશ્વતોમુખઃ - સર્વ તરફ વદનવાળો •
ભવસિ - થાય છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્માના વિરાટ રૂપને વર્ણવતાં અહીં કાવ્યાત્મક શૈલીમાં, કળાત્મક તથા રસમય રીતે કહેવામાં
આવે છે કે પુરુષ અને સ્ત્રીના અવનવીન સ્વરૂપોને હે પ્રભુ, તમે જ ધારો છો. તમે જ પૌરુષયુક્ત પુરુષ બનો
છો અને સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી. તમે જ કુમાર અને કુમારી બનીને વિહરો છો, અને વૃદ્ધના જીર્ણ સ્વરૂપમાં લાકડીની
મદદથી લથડતી ચાલે આગળ વધો છો. વિરાટ બનીને તમે જ સર્વ વદનવાળા બનો છો. સંસારમાં જેટલા
પણ મુખ અને સ્વરૂપ છે એ બધાં તમારાં જ છે. સંસાર તમારું જ વિરાટ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

(૪)

નીલઃ પતંગો હરિતો લોહિતાક્ષસ્તદિદ્ર્મ્ભ ઋતવઃ સમુદ્રાઃ ।
અનાદિમત્ ત્વં વિભુત્વેન વર્તસે યતો જાતાનિ ભુવનાનિ વિશ્વા ॥૪-૪॥

અર્થ

નીલઃ - નીલરંગી • પતંગઃ - ભ્રમર અથવા પતંગિયું છે. • હરિતઃ - લીલા રંગનું • લોહિતાક્ષઃ -
લાલ લોચનવાળું પક્ષી છે. • તદિદ્ ગર્ભઃ - વાદળ છે. • સમુદ્રાઃ - સમુદ્રો છે. • યતઃ - કારણ કે • (હતઃ
એવ - તમારામાંથી જ) • વિશ્વા - સમસ્ત • ભુવનાનિ - લોકો • જાતાનિ - પ્રકટ્યા છે. • ત્વમ્ - તું •
અનાદિમત્ - અનાદિ (પ્રકૃતિ)નો અધીશ્વર • વિભુત્વેન - વ્યાપકરૂપે • વર્તસે - વિરાજે છે.

ભાવાર્થ

નીલરંગી ભ્રમર કે પતંગિયાના રૂપમાં ને લીલા રંગના લાલ લોચનવાળા પોપટના રૂપમાં, કોચલ -
કાગડા, સારસ, મોર અને અન્ય અનેક નાનાં મોટાં વિહંગોના રૂપમાં હે પ્રભુ ! તમે જ વિચરો છો. ચપલાના

ચમકારથી ચમકી ઉઠનારા વરસાદી વાદળો વેશે વ્યોમમાં તમે જ વિલસો છો, અને આંખને આનંદ અથવા અંતરને આરામ આપતાં તમે જ વરસો છો. તમે જ વિશાળ સમુદ્રનું સ્વરૂપ લીધું છે. તમારી દ્વારા, તમારી અંદર જ સમસ્ત સૃષ્ટિનું સર્જન અથવા લોકલોકાંતરોનું પ્રાકટ્ય થયું છે. તમે પરા અને અપરા પ્રકૃતિના અધીશ્વર છો અને સર્વત્ર વિરાજો છો.

(૫)

અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં બહ્વીઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સરૂપાઃ ।
અજો હ્વેકો જુષમાણોઽનુશેતે જહાત્યેનાં ભુક્તભોગામજોઽન્યઃ ॥૪-૫॥

અર્થ

સરૂપાઃ - પોતાના જેવી અથવા ત્રિગુણાત્મિકા • બહ્વીઃ - પુષ્કળ • પ્રજાઃ - ભૂતસમુદાયોને • સૃજમાનામ્ - રચનારી • લોહિતશુક્લકૃષ્ણામ્ - લાલ, સફેદ, કાળા રંગની અથવા ત્રિગુણમયી • એકામ્ - એક • અજામ્ - અજા, અજન્મા, અનાદિ પ્રકૃતિને • હિ - ખરેખર • એકઃ - એક • અજઃ - અજ (અજ્ઞાની જીવ) • જુષમાણઃ - આસક્ત બનેલો • અનુશેતે - ભોગવે છે. (અને) • અન્યઃ - અન્ય • અજઃ - અજ (અજ્ઞાની મહાપુરુષ) • એનામ્ - એ • ભુક્તભોગામ્ - ભોગવેલી પ્રકૃતિને • જહાતિ - ત્યાગે છે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોકની પહેલાંના શ્લોકમાં પરમાત્માને પ્રકૃતિના અધીશ્વર કહ્યા છે. એ પ્રકૃતિ ગીતામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે અપરા અને પરા - બે પ્રકારની છે. અપરા પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારની ને પરા પ્રકૃતિ એક હોવાથી પ્રકૃતિને નવઘા કહેવામાં આવે છે. સત્વ, રજ, તમ - ત્રિવિધ ગુણવાળી હોવાને લીધે એને ત્રિગુણાત્મિકા પણ કહે છે. સત્વગુણ શુદ્ધિનો સૂચક હોવાથી સફેદ મનાય છે. રજોગુણ રાગાત્મક હોવાથી લાલ કહ્યો છે, અને તમોગુણ પ્રમાદ, મોહ અથવા અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી કૃષ્ણવર્ણનો ગણાય છે. એ ગુણોને લીધે જ પ્રકૃતિને શ્વેત, લાલ અને કૃષ્ણ વર્ણની વર્ણવેલી છે. પરા પ્રકૃતિમાં જીવનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એના પણ બે પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. એક પ્રકાર તો એવા પ્રાકૃત જીવોનો છે જે પ્રકૃતિના ગુણધર્મોમાં કે રૂપરંગોમાં આસક્ત થઈને એના ભોગોને ભોગવે છે ને સુખદુઃખને અનુભવે છે. બીજો પ્રકાર જ્ઞાની મહાપુરુષોનો છે જેમણે પ્રકૃતિના ભોગોને ભોગવીને, એમને અસાર સમજીને આખરે તેમનો ત્યાગ કર્યો છે. એ બંને પ્રકારના પ્રાકૃત અને અપ્રાકૃત જીવો અજન્મા અને અનાદિ છે. એટલા માટે પરા પ્રકૃતિને અજ કહેવામાં આવે છે.

(૬)

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।
તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનશ્રન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥૪-૬॥

અર્થ

સયુજા - સદા સાથે રહેનારા • સખાયા - પરસ્પર સખાભાવ રાખનારા • દ્વાં - બે • સુપર્ણા - (જીવાત્મા તથા પરમાત્મારૂપી) પક્ષી • સમાનમ્ - એક જ • વૃક્ષમ્ પરિષ્વજાતે - (શરીરરૂપી) વૃક્ષનો આશ્રય લઈને રહે છે. • તયોઃ - એ બંનેમાંથી • અન્યઃ - એક (જીવાત્મા) • પિપ્પલમ્ - એ વૃક્ષનાં ફળોને

• સ્વાદુ - સ્વાદ સહિત • અત્તિ - ખાય છે. • અન્યઃ - અન્ય (પરમાત્મા) • અનન્નન્ - એમનો ઉપભોગ કર્યા સિવાય • અભિચાકશીતિ - કેવળ જોયા કરે છે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોક ઉપનિષદના સુંદર સારવાહી શ્લોક ભંડારમાંનો એક છે. એ અમર શ્લોક દ્વારા બે પક્ષીઓની ઉપમા આપીને તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન વિષયને અત્યંત સરળ રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે. એમ કહો કે જીવાત્મા તથા પરમાત્મા વિશે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. ઋષિ એક વિશાળ વૃક્ષની કલ્પના કરીને કહે છે કે એ વૃક્ષની ડાળી પર બે પક્ષી બેઠેલા છે. એ પક્ષી સનાતન સમયના સાથી અને શાશ્વત સ્નેહના સૂત્રે બંધાયેલા છે. એ વિચિત્ર વૃક્ષ પર વિરાજેલું એક પક્ષી એનાં ફળોનો ઉપભોગ કરે છે, એટલે વિવિધ પ્રકારનાં ફળોના રસાસ્વાદને લીધે સુખદુઃખ અથવા હર્ષશોકની સંમિશ્રિત અસરોને અનુભવે છે. પરંતુ બીજું પક્ષી ફળોના આસ્વાદથી અલિપ્ત રહે છે, ફળોનો ઉપભોગ જ નથી કરતું.

આ શ્લોકમાં વણવેલું વૃક્ષ શરીર છે. સ્થૂળ શરીર. એમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા બંનેનો વાસ છે. બંને સનાતન સખા અથવા સાથી છે. એકમેકની સાથે શાશ્વત સ્નેહસૂત્રે બંધાયેલા છે. એમાં જીવાત્મા જુદા જુદા કર્મફળોનો ઉપભોગ કરે છે, શુભાશુભ કર્મફળોની સારીનરસી, અનુફૂળ કે પ્રતિફૂળ પ્રક્રિયાને અનુભવે છે, અને પરમાત્મા કશું જ નથી કરતા. એ સર્વ પ્રકારનાં કર્મો અને કર્મફળોની શુભાશુભ અસરોથી અલિપ્ત રહે છે. એમની અંદર અહંતા અથવા મમતા નથી હોતી. એ જીવાત્માની જેમ કર્મફળમાં આસક્તિ કરીને બદ્ધ નથી બનતા. પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. જીવાત્મા તો પોતાના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને વિષયોપભોગ કરી, વિષયોમાં પડીને ભૂલી જાય છે. માટે તો અશાંત અને દુઃખી થાય છે.

(૭)

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।
જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥૪-૭॥

અર્થ

સમાન વૃક્ષે - શરીરરૂપી એક જ વૃક્ષ પર વસનારો • પુરુષઃ - જીવાત્મા • નિમગ્નઃ - આસક્તિમાં ડૂબેલો છે. • અનીશયા - અસમર્થ હોવાને લીધે • મુહ્યમાનઃ - મોહિત બનેલો છે. • શોચતિ - શોક કરે છે. • યદાઃ - જ્યારે • જુષ્ટમ્ - ભક્તો અથવા શરણાગતો દ્વારા સેવાયેલા • અન્યમ્ - પોતાનાથી ભિન્ન, બીજા • ઇશમ્ - પરમાત્માને (અને) • અસ્ય - એમના • મહિમાનમ્ - મહિમાને • પશ્યતિ - જુએ છે. • ઇતિ - ત્યારે • વીતશોકઃ - સર્વપ્રકારે શોકરહિત • (ભવતિ - થઈ જાય છે.)

ભાવાર્થ

પરમાત્માની સાથે શરીરરૂપી એક જ વૃક્ષ પર વિરાજનારો જીવાત્મા પ્રિયતમ પરમાત્માનું વિસ્મરણ કરીને સંસારના વિનાશશીલ વિષયોમાં અને કર્મફળના ભોગોપભોગમાં આસક્ત થયેલો છે. એ હર્ષ તથા શોકનો, મોહ અને સંમોહનો અનુભવ કરે છે. પરમાત્માની પરમકૃપાથી પ્રેરાઈને જ્યારે એ સત્કર્મોના સુપરિપાકરૂપે સાધનાનો આશ્રય લે છે ત્યારે પોતાની તદ્દન પાસે વિરાજતા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એમના અતૌકિક મહિમાનું એને જ્ઞાન થાય છે. એથી એ સર્વથા શોકરહિત બની જાય છે. ભય, ચિંતા તથા

બંધન અને ભેદભાવમાંથી કાયમને મુક્તિ મેળવે છે. જીવાત્માને માટે શોક તથા મોહમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો બીજો કોઈ જ અમોઘ ઉપાય નથી.

(૮)

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥४-८॥

અર્થ

યસ્મિન્ - જેમાં • વિશ્વે - સઘળા • દેવાઃ - દેવો • અધિ - સારી રીતે • નિષેદુઃ - સ્થિત છે • (તસ્મિન્ - તે) • અક્ષરે - અવિનાશી • પરમે વ્યોમન્ - પરમ વ્યોમ કે પરમધામમાં • ઋચઃ - સર્વે વેદો રહેલા છે • યઃ - જે માનવ • તમ્ - એમને • ન વેદ - નથી જાણતો • (સઃ - તે) • ઋચા - વેદો દ્વારા • કિમ્ - શું • કરિષ્યતિ - કરશે • ઇત્ - પરંતુ • યે - જે • તત્ - એમને • વિદુઃ - જાણે છે • તે - તે તો • ઇમે - તે • સમાસતે - એમની અંદર સુચારુરૂપે સ્થિત છે.

ભાવાર્થ

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એક અથવા અનન્ય હોવા છતાં સમસ્ત સૃષ્ટિના સ્વામી, અખિલ અવનીના આશ્રયદાતા છે. એમની પરમ દિવ્ય ચેતનામાં દેવો રહેલા છે. એમના દિવ્ય પરમધામમાં વેદોનો વાસ છે, એટલે એ અલૌકિક અક્ષર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વેદોનો વિચાર અથવા અભ્યાસ એમને ઓળખવા માટે જ છે. એ જ જાણવા યોગ્ય હોવાથી વેદની મદદથી જરૂરી યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ કરીને જે એમને નથી જાણતા અથવા જાણવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન પણ નથી કરતા તે વેદના મહિમાથી વંચિત રહે છે. જે એમને જાણી લે છે તે એમની સાથે અભિન્ન અંતરંગ એકતાને અનુભવે છે અથવા એકરૂપ બને છે. એમના દિવ્ય પરમધામમાં ઇચ્છાનુસાર સ્થિતિ કરે છે. માનવજીવનનો મુખ્ય ઉપયોગ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જ છે. એનો ઉપયોગ એને માટે થાય એમાં જ એની સફળતા અને સાર્થકતા છે.

(૯)

छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति ।
अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥४-९॥

અર્થ

છંદાંસિ - છંદ • યજ્ઞાઃ - યજ્ઞ • ક્રતવઃ - ક્રતુ અથવા યજ્ઞ • વ્રતાનિ - જુદાં જુદાં વ્રત • ય - અને • યત્ - બીજું જે કાંઈ • ભૂતમ્ - ભૂત • ભવ્યમ્ - ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપે • વેદાઃ - વેદ • વદન્તિ - વર્ણન કરે છે • એતત્ વિશ્વમ્ - આ વિશ્વને • માયી - પ્રકૃતિના અધીશ્વર પરમાત્મા • અસ્માત્ - આ પ્રથમ દર્શાવેલા મહાભૂતાદિ તત્ત્વોના સમુદાયથી • સૃજતે - સરજે છે • ય - અને • અન્યઃ - અન્ય જીવાત્મા • તસ્મિન્ - એની અંદર • માયયા - માયા દ્વારા • સન્નિરુદ્ધઃ - સારી પેઠે બંધાયેલો છે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોકમાં પરમાત્મા તથા જીવાત્મા પર વધારે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પરમાત્મા સર્વશ્રેષ્ઠ છે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિને રચે છે. વેદના વિવિધ મંત્રો, યજ્ઞો, જ્યોતિષ્ટોમ જેવા વિશેષ યજ્ઞો, વ્રતો, નિયમો અને

વેદમાં વર્ણવાયેલું ને બીજું ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્યકાળનું જગત - સર્વકાંઈ એ પરમાત્માના આશ્રયે રહે છે ને પરમાત્મામાંથી જ પ્રકટે છે. પરમાત્મા જ એમના નિયંતા છે. સર્વનું સર્જન કરવા છતાં અને સૌના સૂત્રધાર હોવા છતાં એ સૌથી અલિપ્ત છે, કશામાં બંધાતા નથી. પરંતુ જીવાત્માના સંબંધમાં એવું નથી સમજવાનું. જીવાત્મા માયાથી બંધાયેલો હોઈને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે. એને લીધે શોક-મોહ, ભય-બંધન, અવિદ્યા અને અશાંતિનો અનુભવ કરે છે.

(૧૦)

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં ચ મહેશ્વરમ્ ।
તસ્યવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાસં સર્વમિદં જગત્ ॥૪-૧૦॥

અર્થ

માયામ્ - માયા • તુ - તો • પ્રકૃતિમ્ - પ્રકૃતિને • વિદ્યાત્ - જાણવી જોઈએ. • તુ - અને • માયિનમ્ - માયાપતિ • મહેશ્વરમ્ - મહેશ્વરને જાણવા જોઈએ. • તસ્ય તુ - એના • અવયવભૂતૈઃ - અંગભૂત કારણકાર્ય સમુદાયથી • ઇદમ્ - આ • સર્વમ્ - સકળ • જગત્- જગત • વ્યાપ્તમ્ -વ્યાપ્ત છે.

ભાવાર્થ

માયા એટલે પરમાત્માની પરમશક્તિરૂપી પ્રકૃતિ. પરમાત્મા એના સ્વામી અથવા અધીશ્વર હોવાથી માયાપતિ કે મહેશ્વર કહેવાય છે. એ બંને અલગ અલગ છે. જગત પ્રકૃતિના અંગભૂત કાર્યકારણભાવના નિશ્ચિત નિયમોને અનુસરીને ચાલે છે, એની અંદર કર્મની ચોક્કસ નિયમાવલિ કામ કરે છે.

યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકો યસ્મિન્નિદામ્ સં ચ વિચૈતિ સર્વમ્ ।
તમીશાનં વરદં દેવમીઙ્યં નિચાય્યેમાં શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥૧૧॥

અર્થ

યઃ - જે • એકઃ - એક જ • યોનિમ્ યોનિમ્ અધિતિષ્ઠતિ - પ્રત્યેક યોનિના અધિષ્ઠાતા છે. • યસ્મિન્ - જેમનામાં • ઇદમ્ - આ • સર્વમ્ - સર્વ કાંઈ • સમેતિ - વિલીન થાય છે. • ચ - અને • વ્યેતિ ચ - વિવિધરૂપે વ્યક્ત બને છે. • તમ્ - તે • ઇશાનમ્ - સર્વનિયંતા • વરદમ્ - વરદાયક • ઇઙ્યમ્ - સ્તવન કરવા યોગ્ય • દેવમ્ - પરમાત્માને • નિચાય્ય - તત્વથી જાણીને • અત્યન્તમ્ - અનંત અથવા સનાતન • ઇમામ્ - આ • શાન્તિમ્ - શાંતિને • એતિ - પામી લે છે.

ભાવાર્થ

માનવને સનાતન શાંતિ કેવી રીતે મળી શકે ? પરમાત્માને જાણી લેવાથી જ. એના સિવાય શાંતિ પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. એ અભિપ્રાયને ઉપનિષદ ફરીવાર અહીં કહી બતાવે છે. એ પરમાત્મા સઘળી યોનિના - સમસ્ત સૃષ્ટિના મૂળાધાર અથવા મૂળભૂત કારણ છે. સર્વસૂત્રધાર અથવા નિયંતા છે. સમસ્ત સંસાર એમની અંદરથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે અને એમનામાં વિલીન બને છે. એ જ એકમાત્ર સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. એમના અલૌકિક અનુગ્રહથી જીવ બદ્ધાવસ્થામાંથી છૂટીને મુક્ત બને છે ને સર્વવિધ કલ્યાણ કરે છે.

(૧૨)

યો દેવાનાં પ્રભવશ્ચોદ્ભવશ્ચ વિશ્વાધિપો રુદ્રો મહર્ષિઃ ।
હિરણ્યગર્ભ પશ્યત જાયમાનં સ નો બુદ્ધ્યા શુભયા સંયુનક્તુ ॥૪-૧૨॥

અર્થ

યઃ - જે • રુદ્રઃ - રુદ્ર • દેવાનામ્ - દેવોને • પ્રભવઃ - ઉત્પન્ન કરનારા • ચ - અને • ઉદભવઃ - વધારનારા છે. • ચ - વળી • વિશ્વાધિપઃ - સૌના અધીશ્વર • મહર્ષિઃ - મહાન જ્ઞાની, ઋષિ કે સર્વજ્ઞ છે. (જેમણે સૌથી પ્રથમ) • જાયમાનમ્ - પેદા થયેલા • હિરણ્યગર્ભમ્ - હિરણ્યગર્ભને • પશ્યત - પેખેલા • સઃ - તે પરમાત્મા • નઃ - અમને • શુભયા બુદ્ધ્યા - સદ્બુદ્ધિથી • સંયુનક્તુ - સંયુક્ત કરે.

ભાવાર્થ

સદ્બુદ્ધિ સાંપડે નહીં ત્યાં સુધી જીવનનું પરમ કલ્યાણ કેવી રીતે થઈ શકે ? જીવનના શ્રેયને માટે જે સદાચારની આવશ્યકતા છે તેની સિદ્ધિ પણ સદ્બુદ્ધિ વિના કદાપિ ના થઈ શકે. એટલા માટે અહીં સદ્બુદ્ધિની પ્રાર્થના કરતા કહેવામાં આવે છે કે પરમાત્મા કૃપા કરીને અમને સદ્બુદ્ધિથી સંપન્ન કરો. એ સદ્બુદ્ધિની મદદથી અમે સદા સત્યપરાયણ બનીશું અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરીશું. એ સદ્બુદ્ધિને પ્રદાન કરનારા પરમાત્મા સૌથી શ્રેષ્ઠ ઋષિ, જ્ઞાની, સર્વજ્ઞ અથવા સર્વાન્તર્યામી છે. દેવોને ઉત્પન્ન કરનારા ને વધારનારા છે. હિરણ્યગર્ભની પણ પહેલાંના છે. જડચેતનાત્મક સમસ્ત સંસારના સ્વામી, શાસક અથવા નિયંતા છે.

(૧૩)

યો દેવાનામધિપો યસ્મિન્લ્લોકા અધિશ્રિતાઃ ।
ય ઈશે અસ્ય દ્વિપદશ્ચતુષ્પદઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૪-૧૩॥

અર્થ

યઃ - જે • દેવાનામ્ - દેવોના • અધિપઃ - અધિપતિ છે. • યસ્મિન્ - જેમનામાં • લોકાઃ - લોકલોકાંતર • અધિશ્રિતાઃ - સારી પેઠે આશ્રય પામેલા છે. • યઃ - જે • અસ્ય - આ • દ્વિપદઃ - બે પગવાળા (અને) • ચતુષ્પદઃ - ચાર પગવાળા સર્વે જીવસમુદાયની ઉપર • ઈશે - શાસન કરે છે. (એ) • કસ્મૈ દેવાય - આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માની • હવિષા - હવિષ્ય અથવા શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ભેટ ધરીને • વિધેમ - અમે આરાધના કરીએ.

ભાવાર્થ

આરાધના પણ પરમાત્મા સિવાય બીજા કોની કરવાની હોય ? આ અવનીમાં એ જ એકમાત્ર પરમ આરાધ્ય છે. એમની આરાધનામાં જ જીવનની સાચી સુખાકારી શાંતિ તથા સફળતા સમાયેલી છે. જે જીવ એમને ભૂલીને પ્રકૃતિની આરાધના કરે છે ને પ્રકૃતિમાં આસક્ત બને છે તે દુઃખી થાય છે. પરમાત્મા દેવોના અધિશ્વર છે. સમસ્ત સૃષ્ટિ પર શાસન કરે છે. પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. લોકલોકાંતરને આશ્રય આપનારા છે. અમે એમના શ્રીચરણે સમસ્ત જીવનને સમર્પીને સમસ્ત જીવન દ્વારા, શ્વાસોશ્વાસે, એમની જ આરાધના કરવાનો નિર્ણય કરીએ. એવો સંકલ્પ સુખદાયક છે.

(૧૪)

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મં કલિલસ્ય મધ્યે વિશ્વસ્ય સ્રષ્ટારમનેકરૂપમ્ ।
વિશ્વસ્યૈકં પરિવેષ્ટિતારં જ્ઞાત્વા શિવં શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥૪-૧૪॥

અર્થ

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મમ્ - (જે) સૂક્ષ્મથી પણ અતિશય સૂક્ષ્મ • કલિલસ્ય મધ્યે - હૃદયગુફા રૂપી ગૂઢ પ્રદેશમાં રહેનાર • વિશ્વસ્ય - વિશ્વની • સ્રષ્ટારમ્ - રચના કરવાવાળા • અનેકરૂપમ્ - અનેક રૂપવાળા • વિશ્વસ્ય પરિવેષ્ટિતારમ્ - સંસારને સર્વ તરફથી વીંટી વળનારા • એકમ્ - એક • શિવમ્ - કલ્યાણમય પરમાત્માને • જ્ઞાત્વા - જાણીને • અત્યન્તમ્ - સનાતન • શાન્તિમ્ - શાંતિને • એતિ - પામે છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે. વિશ્વના રચયિતા છે, અસંખ્ય નામ તથા રૂપવાળા, વિશ્વની અંદર બહાર બધે જ વ્યાપક, હૃદયપ્રદેશમાં વિરાજમાન, એક અથવા અનન્ય અને પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ છે. એમના સાક્ષાત્કારથી જ સનાતન શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૧૫)

સ એવ કાલે ભુવનસ્ય ગોપ્તા વિશ્વાધિપઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ ।
યસ્મિન્ યુક્તા બ્રહ્મર્ષયો દેવતાશ્ચ તમેવં જ્ઞાત્વા મૃત્યુપાશાંશિઠ્ઠનતિ ॥૪-૧૫॥

અર્થ

સઃ એવ - એ જ • કાલે - સમય પર • ભુવનસ્ય ગોપ્તા - સમસ્ત સૃષ્ટિના સંરક્ષક • વિશ્વાધિપઃ - જગતના અધીશ્વર • સર્વભૂતેષુ - સર્વે જીવોમાં • ગૂઢઃ - છૂપાયેલા છે. • યસ્મિન્ - જેમાં • બ્રહ્મર્ષયાઃ - વેદવેદા મહર્ષિઓ • ચ - અને • દેવતાઃ - દેવો • યુક્તાઃ - જોડાયેલા છે. • તમ્ - તે પરમાત્માને • એવમ્ - આવી રીતે • જ્ઞાત્વા - જાણીને • મૃત્યુપાશાન્ - મૃત્યુના બંધનોને • શિઠ્ઠનતિ - છેદી નાખે છે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોક પણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની ડગ્ગશ્રુતિ જેવો છે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું પરિણામ કેટલું સુંદર અને ઉત્તમ આવે છે તે બતાવતાં ઋષિ જણાવે છે કે એથી અમૃતમય બનાય છે અથવા મૃત્યુના બંધનોમાંથી મુક્ત થવાય છે. જીવન સર્વપ્રકારે ને સંપૂર્ણપણે ધન્ય બને છે. જીવનની પરમ ધન્યતાનો એના સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. એ પરમાત્મા સમસ્ત સૃષ્ટિના સ્વામી, સૂત્રધાર કે સંરક્ષક છે. સૌની અંદર રહેલા છે અથવા સર્વવ્યાપક છે. મોટામોટા મુનિ, મહર્ષિ અને તપસ્વીઓએ એમની સાથે પવિત્ર શ્રદ્ધાભક્તિ, જ્ઞાન, ધ્યાનાદિ સાધનાની મદદથી પોતાનો સંબંધ બાંધ્યો છે. એ સંબંધ એમને માટે કલ્યાણકારક થયો છે. સૌએ એવો સંબંધ બાંધવો જોઈએ.

(૧૬)

ઘૃતાત્ પરં મણ્ડમિવાતિસૂક્ષ્મં જ્ઞાત્વા શિવં સર્વભૂતેષુ ગૂઢમ્ ।
વિશ્વસ્યૈકં પરિવેષ્ટિતારં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ॥૪-૧૬॥

અર્થ

શિવમ્ - કલ્યાણસ્વરૂપ • એકમ્ દેવમ્ - એક, અનન્ય પરમદેવ પરમાત્માને • ધૃતાત્ પરમ્ - માખણની ઉપરના • મંડમ્ ઇવ - સારભાગની પેઠે • અતિસૂક્ષ્મમ્ - અતિશય સૂક્ષ્મ (અને) • સર્વભૂતેષુ - સર્વે પ્રાણીઓમાં • ગૂઢમ્ - ગુપ્ત રીતે રહેલા • જ્ઞાત્વા - જાણીને (તેમજ) • વિશ્વસ્ય પરિવેષ્ટિતારમ્ - વિશ્વને સર્વ તરફથી વ્યાપી રહેલા • જ્ઞાત્વા - જાણીને (મનુષ્ય) • સર્વપાશૈઃ - બધાં જ બંધનોમાંથી • મુચ્યતે - છૂટી જાય છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા માખણના સારભાગની જેમ સૌના સારરૂપ છે, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે, એક છે, અનન્ય અથવા અનુત્તમ અને સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એમની અંદર કોઇપણ પ્રકારના અકલ્યાણની સહેજ પણ કલ્પના નથી કરી શકાય તેમ. એ પરમ કલ્યાણરૂપ છે. સર્વત્ર વિસ્તરેલા હોવા છતાં એટલા બધા ગુપ્ત રીતે રહેલા છે, કે સહેલાઇથી અને પ્રથમ નજરે જોઇ કે જાણી શકાતા નથી. જે અવિદ્યાનાં અનેકવિધ અશાંતિજનક બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવીને જીવનને પરમ પવિત્ર, પરમસુખમય, પ્રશાંત અને કૃતાર્થ કરવા માગે છે એ એમને ઓળખે. એમને ઓળખવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે. એના સિવાય બીજો કોઇ જ માર્ગ નથી.

(૧૭)

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥४-१७॥

અર્થ

એષઃ - આ • વિશ્વકર્મા - વિશ્વના રચનારા • મહાત્મા - મહાત્મા • દેવઃ - પરમાત્મા • સદા - હંમેશા • જનાનામ્ - મનુષ્યોના • હૃદયે - હૃદયમાં • સંનિવિષ્ટઃ - સારી પેઠે રહેલા છે. • હૃદા - હૃદયથી • મનીષા - બુદ્ધિથી (અને) • મનસા - મનથી • અભિક્લુપ્તઃ - ધ્યાનમાં આણેલા • (આવિર્ભવતિ - આવિર્ભાવ પામે છે.) • યે - જે • એતત્ - આ રહસ્યને • વિદુઃ - જાણી લે છે • તે - તે • અમૃતાઃ - અમૃતસ્વરૂપ • ભવન્તિ - બની જાય છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા સૃષ્ટિના સર્જક, સ્વામી, સૌથી શ્રેષ્ઠ, મહાનથી પણ મહાન છે. એમને ઓળખવા માટે બહારના જગતમાં ફાંફા મારવાની જરૂર નથી. જે પરમાત્મા બ્રહ્માંડમાં છે તે પિંડમાં છે. માનવના હૃદયપ્રદેશમાં આત્મારૂપે રહેલા છે. એમના સ્વાનુભવ અથવા સાક્ષાત્કારને માટે અંતર્મુખ વૃત્તિને વધારીને ધ્યાન કરવું જોઇએ. ધ્યાનની સાધનામાં વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરવાથી છેવટે એમનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે અને અમૃતમય થવાય છે.

(૧૮)

यदाऽतमस्तान्न दिवा न रात्रिः न सन्नचासच्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥४-१८॥

અર્થ

યદા - જ્યારે • અતમઃ (સ્યાત્) - અવિદ્યારૂપી અંધકારનો સંપૂર્ણપણે અંત આવે છે. • તત્ - તે વખતે (અનુભવાતા પરમાત્મા) • દિવા - દિવસ • ન - નથી • રાત્રિઃ - રાત • ન - નથી • સત્ - સત્ય • ન - નથી હોતા • ચ - અને • અસત્ - અસત્ય • ન - નથી હોતા • કેવલઃ - એકમાત્ર, શુદ્ધ • શિવઃ એવ - કલ્યાણકારક કલ્યાણરૂપ જ હોય છે. • તત્ - તે • અક્ષરમ્ - અવિનાશી છે. • તત્ - તે • સવિતુઃ - સૂર્યાભિમાની દેવતાના પણ • વરેણ્યમ્ - ઉપાસ્ય છે. • ચ - અને • તસ્માત્ - એમનામાંથી જ • પુરાણી - પુરાતન • પ્રજ્ઞા - જ્ઞાન • પ્રસૂતા - ફેલાયેલું છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા દિવસ તથા રાતની અસરોથી મુક્ત છે. એ દર્શાવતાં જણાવે છે કે ધ્યાનની સતત સાધના દ્વારા સાધક અતિન્દ્રિય અવસ્થામાં પ્રવેશીને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે એ વખતે દિવસ કે રાતના સ્થૂળ ભેદ નથી હોતાં. પરમાત્મા સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી એમને પ્રકાશવા માટે દિવસની અને એના સ્વામી સૂર્યની આવશ્યકતા નથી હોતી. એમની પાસે રાત પણ નથી પહોંચતી. એ સત્ય અને અસત્ય બંને પ્રકારની ઉપાધિથી પર છે. કોઇપણ પ્રકારના ગુણ કે ધર્મની મર્યાદાવિશેષમાં બંધાયેલા નથી. પરમપવિત્ર, એકાકી અને કલ્યાણરૂપ છે. એમનો કદી, કોઇ સ્થળે, કોઇ કારણે નાશ થતો નથી અથવા અંત આવતો નથી. એ સૂર્યાદિમાં જે દૈવી શક્તિ છે એથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. એ શક્તિ એમની અનંત અસીમ શક્તિના અલ્પ અંશ જેવી છે. એમની અંદર પરમજ્ઞાન રહેલું છે. એ પરમજ્ઞાનના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. એમનામાં અવિદ્યારૂપી અંધકારનો લેશ પણ નથી.

(૧૯)

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये न परिजगभत् ।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद् यशः ॥૪-૧૯॥

અર્થ

એનમ્ - એ પરમાત્માને • ઉર્ધ્વમ્ - ઉપરથી • ન - નહિ • તિર્યચમ્ - આમતેમથી • ન - નહિ • મધ્યે - વચ્ચેથી • ન - નહિ • પરિજગભત્ - પકડી શકાય (અથવા સારી પેઠે નથી પકડી શકાતા) • યસ્ય - જેમનો • મહદયશઃ - મહાન યશ • નામ - નામ છે. • તસ્ય - એમની • પ્રતિમા - ઉપમા, તુલના અથવા સમતા • ન અસ્તિ - નથી.

ભાવાર્થ

એ પરમાત્મા અવયવરહિત, શરીરરહિત હોવાથી એમને કોઇ માપી શકતું નથી. ઉપરથી, નીચેથી, વચ્ચેથી કે આજુબાજુથી પરિપૂર્ણપણે પકડી શકતું નથી. એમનો મહિમા તથા યશ ખૂબ જ મોટો, અજોડ અને અનુત્તમ છે. એમની બરાબરી કરી શકે એવું, એમનું સમકક્ષ સંસારમાં બીજું કોઇ જ નથી. એ સર્વોત્તમ કે લોકોત્તર છે.

(૨૦)

ન સંદશે તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય ન ચક્ષુષા પશ્યતિ કશ્ચનૈનમ્ ।
હૃદા હૃદિસ્થં મનસા ય એનમેવં વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥૪-૨૦॥

અર્થ

અસ્ય - આ પરમાત્માનું • રૂપમ્ - સ્વરૂપ • સંદશે - દૃષ્ટિ સમક્ષ • તિષ્ઠતિ ન - ઉભું રહેતું નથી •
એનમ્ - આ પરમાત્માને • કશ્ચન - કોઇપણ • ચક્ષુષા - ચક્ષુથી • ન પશ્યતિ - જોઇ શકતું નથી • યે - જે
• એનમ્ - આ • હૃદિસ્થમ્ - હૃદયમાં રહેલા પરમાત્માને • હૃદા - ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે (અને) • મનસા - દ્રઢ
નિર્મળ મનથી • એવમ્ - આવી રીતે • વિદુઃ - જાણી લે છે • તે- તે • અમૃતાઃ - અમૃત સ્વરૂપ •
ભવન્તિ - બની જાય છે.

ભાવાર્થ

એ પરમાત્માને સ્થૂળ, મલિન, વાસનાયુક્ત, ચર્મચક્ષુથી કોણ જોઇ શકે ? કોઇપણ નહિ. એમના
દર્શન માટે તો સ્થૂળને બદલે સૂક્ષ્મ અને પ્રાકૃતને બદલે દિવ્ય દૃષ્ટિની જ આવશ્યકતા હોય છે.
ભક્તિભાવથી ભરેલા, નિર્મળ મનના સત્પુરુષો એમના અલૌકિક અનુગ્રહથી એમની ઝાંખી કરી શકે છે. એ
પરમાત્મા હૃદયપ્રદેશમાં વિરાજે છે. ત્યાં સાધના દ્વારા એમના દિવ્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી જીવન
શાંતિથી સંપન્ન, સુખમય અને અમૃતમય બને છે.

(૨૧)

અજાત ઇત્યેવં કશ્ચિદ્ધીરુઃ પ્રપદ્યતે ।
રુદ્ર યત્તે દક્ષિણં મુખં તેન માં પાહિ નિત્યમ્ ॥૪-૨૧॥

અર્થ

રુદ્ર - હે રુદ્ર ! • અજાતઃ - તમે અજન્મા છો • ઇતિ એવમ્ - એવું સમજીને • કશ્ચિત્ - કોઇ • ભીરુઃ
- જન્મમરણ કે સંસારથી ગભરાયેલો જીવ • પ્રપદ્યતે - તમારું શરણ લે છે • તે - તમારું • યત્ - જે •
દક્ષિણમ્ - કલ્યાણમય • મુખમ્ - મુખમંડળ છે • તેન - તેની દ્વારા • નિત્યમ્ - સદા • મામ્ પાહિ - મારી
રક્ષા કરો.

ભાવાર્થ

જે જન્મમરણને આધીન, અલ્પ અને સંસારગ્રસ્ત છે તે બીજા જીવોની રક્ષા કેવી રીતે કરી શકે ?
પરમાત્મા અજન્મા અને પૂર્ણ તથા સર્વસમર્થ હોવાથી શરણાગતની રક્ષા સારી રીતે કરી શકે છે અને કરે છે.
એ સદા મંગલમય હોવાથી બીજાનું મંગલ કરે છે. એટલા માટે એમની પ્રાર્થના કરતાં કહેવામાં આવે છે કે હે
પ્રભુ ! હે સર્વસંહારક રુદ્ર ! મેં તમારું શરણ લીધું છે. તમારી સંહારક શક્તિનો પ્રયોગ કરીને મારી નિર્બળતા,
અશાંતિ અને અવિદ્યાનો નાશ કરો અને સંસારના વિષયોમાંથી મારી રક્ષા કરીને મારું સર્વપ્રકારે કલ્યાણ કરી
દો.

(૨૨)

મા નસ્તોકે તનયે મા ન આયુષિ મા નો ગોષુ મા ન અશ્વેષુ રીરિષઃ ।
વીરાન્ મા નો રુદ્ર ભામિતો વધીર્હવિષ્મન્તઃ સદામિત્ ત્વા હવામહે ॥૪-૨૨॥

અર્થ

રુદ્ર - સર્વસંહારક રુદ્રદેવ ! • (વયમ્ - અમે) • હવિષ્મન્તઃ - જુદીજુદી ભેટ લઇને • સદમ્ - સદા •
ઇત્ - જ • ત્વા - તમને • હવામહે - બોલાવીએ છે. (તમે) • ભામિતઃ - રોષે ભરાઇને • મા - ના • નઃ -
અમારા • અશ્વેષુ - ઘોડામાં • રીરિષઃ - કોઇ પ્રકારનો ઘટાડો કરતા • નઃ - અમારા • વીરાન્ મા વધીઃ -
વીરોનો નાશ કરતા નહીં.

ભાવાર્થ

આ પ્રાર્થના ભૌતિક વસ્તુઓની રક્ષાના ભાવોથી ભરેલી છે. જીવનમાં ભૌતિક કે સાંસારિક સુખાકારીના પણ આવશ્યકતા તો છે જ. એની ઉપેક્ષા ના કરી શકાય. એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે હે પ્રભુ ! અમે તમારે શરણે આવીને તમને પ્રાર્થાએ છીએ. તમે અમારા પર કદી ક્રુપિત થશો નહીં. તમારી કૃપાથી અમારા પુત્ર-પૌત્રો, અમારી ગાયો અને અમારા અશ્વો દીર્ઘાયુ બને, એમનો નાશ ના થાય અને અમારા વીરપુત્રો પણ વિજયી બને તથા સુદીર્ઘ, સુખી, સ્વસ્થ જીવન વ્યતીત કરે. અમારું સર્વકાંઈ તમારાથી સદા માટે રક્ષાયેલું રહે.

* * *

॥ પન્ચમોઽધ્યાયઃ ॥

(૧)

દ્વે અક્ષરે બ્રહ્મપરે ત્વનન્તે વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગૂઢે ।
ક્ષરં ત્વવિદ્યા હ્યમૃતં તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદ્યે ઈશતે યસ્તુ સોઽન્યઃ ॥૧-૧॥

અર્થ

યત્ર - જે • બ્રહ્મપરે - બ્રહ્માથી પણ ઉત્તમ • ગૂઢે - છૂપાયેલા • અનન્તે - અસીમ, અનંત • તુ - અને • અક્ષરે - અવિનાશી પરમાત્મામાં • વિદ્યાવિદ્યે - વિદ્યા અને અવિદ્યા • દ્વે - બંને • નિહિતે - રહેલાં છે. (તે જ બ્રહ્મ છે.) • ક્ષરમ્ - વિનાશશીલ જડવર્ગને • તુ - તો • અવિદ્યા - અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. • તુ - અને • અમૃતમ્ - અવિનાશી જીવસમુદાય • હિ - જ • વિદ્યા - વિદ્યા કહેવાય છે. • તુ - તથા • યઃ - જે • વિદ્યાવિદ્યે ઇશતે - વિદ્યા અને અવિદ્યા પર શાસન કરે છે. • સઃ - તે • અન્યઃ - એ બંનેથી જુદા, બીજા જ છે.

ભાવાર્થ

ઉપનિષદના આ શ્લોકમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ સ્પષ્ટીકરણ પછી વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં અલગ અલગ અર્થઘટનોનો અંત આવવો જોઈએ. જે સ્થિર નથી પરંતુ ચંચળ છે, પરિવર્તનશીલ અથવા વિનાશી છે, તે જડ વર્ગને અથવા અપરા પ્રકૃતિને અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. જે મૂળભૂત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, અપરિવર્તનશીલ, અવિકારી, અવિનાશી અથવા નિત્ય છે તે જીવને અથવા પરા પ્રકૃતિને વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. અને વિદ્યા તેમજ અવિદ્યા અથવા જીવતત્ત્વ તથા પ્રકૃતિના જે સ્વામી, સૂત્રધાર અથવા અધીશ્વર છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. જીવ અને જગત અથવા જડવર્ગ કરતાં એ તદ્દન જુદા, વિશિષ્ટ કે વિલક્ષણ છે.

(૨)

યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકો વિશ્વાનિ રૂપાણિ યોનીશ્ચ સર્વાઃ ।
ઋષિં પ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્બિભર્તિ જાયમાનં ચ પશ્યેત્ ॥૧-૨॥

અર્થ

યઃ - જે • એકઃ - એકાકી • યોનિમ્ યોનિમ્ - પ્રત્યેક યોનિ પર • વિશ્વાનિ રૂપાણિ - સમસ્ત રૂપો પર • ય - અને • સર્વાઃ યોનીઃ - સઘળાં કારણો પર • અધિત્ષ્ઠતિ - અધિકાર ધરાવે છે. • યઃ - જે • અગ્રે - પહેલાં • પ્રસૂતમ્ - પ્રાદુર્ભાવ પામેલા • કપિલમ્ ઋષિમ્ - મહર્ષિ કપિલને અથવા હિરણ્યગર્ભને • જ્ઞાનૈઃ - વિવિધ જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી • બિભર્તિ - પોષે છે • ય - અને • તમ્ - એ કપિલ અથવા બ્રહ્માને • જાયમાનમ્ - પ્રાદુર્ભાવ પામતા (જેમણે) સૌથી પહેલાં • પશ્યેત્ - પેખેલા (તે પરમાત્મા તે જ છે)

ભાવાર્થ

પરમાત્માનો પરિચય કરાવતાં અને મહિમા ગાતા અહીં લાક્ષણિક રીતે કહેવામાં આવે છે કે પરમાત્મા એક, અનન્ય અને અનુત્તમ છે. એ કાર્ય તથા કારણ પર, સર્વે રૂપો તથા સઘળી યોનિઓ પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. સઘળાની ઉપર એમનું શાસન ચાલે છે. સંસારના આરંભમાં પ્રકટેલા પુરાણપુરુષ બ્રહ્માને

પ્રકટ કરનારા અને વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી વિભૂષિત બનાવનારા એ જ છે. એ જ સૌના મૂળ અથવા આદિ છે.

(૩)

एकैक जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येष देवः ।
भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥५-३॥

અર્થ

એષ: - આ • દેવ: - પરમદેવ પરમાત્મા • અસ્મિન્ ક્ષેત્રે - આ સંસારના ક્ષેત્રમાં • એકૈકમ્ - એકેક
• જાલમ્ - જાળને (બુદ્ધિ આદિ અને આકાશાદિ તત્વોને) • બહુધા - અનેક રીતે • વિકુર્વન્ - વિભક્ત કરીને
• સંહરતિ - એમનો પ્રલયકાળમાં સંહાર કરે છે. • મહાત્મા - તે મહાન આત્માવાળા • ઇશ: - ઇશ્વર • ભૂય:
- ફરીવાર (સૃષ્ટિકાળમાં) • તથા - પ્રથમની પેઠે • પતય: સૃષ્ટવા - (સમસ્ત) લોકપાલોની રચના કરીને •
સર્વધિપત્યમ્ કુરુતે - સૌના પર આધિપત્ય કરે છે.

ભાવાર્થ

એ પરમદેવ પરમાત્મા સૃષ્ટિના આરંભમાં પોતાની પ્રકૃતિરૂપી જાળને જુદીજુદી રીતે તૈયાર કરી,
અનેક વિભાગોમાં વહેંચીને, સૃષ્ટિની રસમય લીલા કરે છે, અને પ્રલયકાળમાં સર્વસંહારનો અભિનય કરતાં
સૃષ્ટિને પોતાની અંદર સમાવી લે છે. વળી પાછા એ સૃષ્ટિ રચનાના ઉદાત્ત પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને પ્રથમની
પેઠે જ લીલા કરતાં જુદાજુદા લોકપાલોની રચના કરીને સૌની ઉપર શાસન કરે છે. સમસ્ત સંસારના સ્વામી
બને છે.

(૪)

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यद्वनङ्वान् ।
एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥५-४॥

અર્થ

યત્ ઉ - જેવી રીતે • અનડ્વાન્ - સૂર્ય • સર્વા: દિશ: - સર્વે દિશાઓને • ઉર્ધ્વમ્ અધ: -
ઉપરનીયે • ચ - અને • તિર્યક્ - આમતેમ બધી બાજુથી • પ્રકાશયન્ - પ્રકાશિત કરતાં • ભ્રાજતે -
દેદીપ્યમાન બને છે. • એવમ્ - એવી રીતે • સ: - તે • ભગવાન્ - ભગવાન • વરેણ્ય: - ભક્તિ કરવા
તથા પસંદ કરવા યોગ્ય • દેવ: - દેવોના દેવ પરમાત્મા • એક: - એકાકી જ • યોનિસ્વાભાવાન્
અધિતિષ્ઠતિ - સમસ્ત કારણરૂપ પોતાની પ્રકૃતિ પર પ્રભુત્વ અને પ્રભાવ જમાવે છે.

ભાવાર્થ

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એક હોવા છતાં અનેકવિધ વિશ્વને કેવી રીતે પ્રભાવિત તથા પ્રકાશિત કરે છે તે
સમજાવવા માટે સૂર્યનું ઉદાહરણ આપીને જણાવવામાં આવે છે કે સૂર્ય પણ છે તો એક જ, તોપણ દિશા
પ્રદિશાઓને બધી બાજુથી પ્રકાશિત કરે છે અને અવનવી સ્ફૂર્તિ તથા દિપ્તિથી ભરે છે તેવી રીતે પરમાત્મા
એક હોવા છતાં સમસ્ત જગત પર અને એવા કારણ પર પ્રભાવ પાડે છે અને પ્રભુત્વ જમાવે છે. એ દેવોના
દેવ છે, શરણ લેવા યોગ્ય અને સર્વસમર્થ છે, એટલે એમને માટે કશું જ અશક્ય નથી.

(૫)

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद् यः ।
सर्वमेतद् विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद् यः ॥५-५॥

અર્થ

યત્ - જે • વિશ્વયોનિઃ - સૌના પરમકારણ છે. • ય - અને • સ્વભાવમ્ - સમસ્ત તત્વોની શક્તિરૂપ સ્વભાવને • પચતિ - પોતાના સંકલ્પરૂપી તપથી તૈયાર કરે છે. • ય - અને • યઃ - જે • સર્વાન્ - સઘળા • પાચ્યાન્ - તૈયાર કરાતા પદાર્થોને • પરિણામયેત્ - જુદાં જુદા રૂપોમાં પલટાવે છે. • યઃ - જે • એકઃ - એકલા • સર્વાન્ - સમસ્ત • ગુણાન્ - ગુણોને • વિનિયોજયેત્ - પોતપોતાના ધર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. • ય - અને • એતત્ - આ • સર્વમ્ - સઘળા • વિશ્વમ્ - અધિતિષ્ઠતિ - વિશ્વ પર શાસન કરે છે (તે પરમાત્મા છે)

ભાવાર્થ

પરમાત્મા વિશે વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચાવિચારણા કરતાં કહેવામાં આવે છે કે એ સૌના કારણ છે. એમના સંકલ્પથી જુદાં જુદાં તત્વો પ્રકટ થાય છે. એમની વિશિષ્ટ શક્તિથી પદાર્થો જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં પરિવર્તન પામે છે ને પોતપોતાનાં કર્મ કે ગુણધર્મમાં પ્રવૃત્ત બને છે. વિશ્વને વિવિધ રૂપરંગ આપી, પ્રકટ કરીને, એની ઉપર શાસન કરે છે. એમની શક્તિ છેક જ અસાધારણ છે અને એમનાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ જ નથી.

(૬)

तद् वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तद् ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।
ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद् विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥५-६॥

અર્થ

તત્ - તે • વેદગુહ્યોપનિષત્સુ - વેદોના રહસ્યવાળાં ઉપનિષદોમાં • ગૂઢમ્ - ગૂઢ રીતે રહેલા છે. • બ્રહ્મયોનિમ્ - વેદોના મૂળાધાર જેવા • તત્ - તે પરમાત્માને • બ્રહ્મા - બ્રહ્મા • વેદતે - જાણે છે. • યે - જે • પૂર્વદેવાઃ - પહેલાંના દેવો • ય - અને • ઋષયઃ - ઋષિઓ • તત્ - તેમને • વિદુઃ - જાણતા હતા • તે - તે • વૈ - અવશ્ય • તન્મયાઃ - એમની સાથે તન્મય થઈને • અમૃતાઃ - અમૃતસ્વરૂપ • બભૂવુઃ - બની ગયા.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા વેદોના ગૂઢાતિગૂઢ રહસ્યજ્ઞાનથી ભરેલાં ઉપનિષદોમાં ગુપ્ત રીતે રહેલા છે. એ વેદોના મૂળ કારણ અથવા પરમ આશ્રયદાતા છે. એમને બ્રહ્માએ તથા અન્ય દેવોએ અને ઋષિમુનિઓએ જાણ્યા છે. એમની કૃપાના અસાધારણ અનેરા અનુભવથી એમણે જીવન ધન્ય બનાવ્યું છે. એમની શ્રદ્ધાભક્તિ સહિતની સાધનાથી મદદથી એમની સાથેની અખંડ અંતરંગ એકતાનો અને આત્મીયતાનો અનુભવ કર્યો છે. એવી રીતે આજે પણ અનુભવીને કોઈપણ કૃતાર્થ થઈ શકે છે.

(૭)

ગુણાન્વયો યઃ ફલકર્મકર્તા કૃતસ્ય તસ્યૈવ સ ચોપભોક્તા ।
સ વિશ્વરૂપસ્ત્રિગુણસ્ત્રિવર્ત્મા પ્રાણાધિપઃ સન્ચરતિ સ્વકર્મભિઃ ॥૫-૭॥

અર્થ

યઃ - જે • ગુણાન્વયઃ - ગુણોથી બંધાયેલો છે. • સઃ - તે • ફલકર્મકર્તા - ફળને માટે કર્મ કરનારો જીવાત્મા • એવ - જ • તસ્ય - તે • કૃતસ્ય - કરાયેલાં કર્મનાં ફળોને • ઉપભોક્તાન- ભોગવનારો • વિશ્વરૂપઃ - વિવિધરૂપે પ્રકટનારો • ત્રિગુણઃ - ત્રણ ગુણોવાળો • ય - અને • ત્રિવર્ત્મા - કર્મસંસ્કારોને અનુસરીને ત્રણ માર્ગો જનારો છે. • સઃ - તે • પ્રાણાધિપઃ - પ્રાણનો સ્વામી • સ્વકર્મભિઃ - પોતાનાં કર્મોથી પ્રેરાઈને • સન્ચરતિ - વિવિધ યોનિમાં વિચરે છે.

ભાવાર્થ

જીવાત્મા પ્રકૃતિમાં અથવા પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત બનીને બંધાય છે, ફળની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને જુદાં જુદાં કર્મો કરે છે, અને એ સંસ્કારોને પરિણામે જુદીજુદી યોનિમાં જન્મીને કર્મનાં ફળોને ભોગવે છે. એ પ્રકૃતિના સત્વ, રજ તથા તમ; ત્રણે ગુણોની અસર નીચે આવે છે. એની ત્રણ પ્રકારની મરણોત્તર ગતિ થાય છે અથવા મરણ પછી એ ત્રણ પ્રકારના પંથે પ્રયાણ કરે છે. એક પંથ દેવયાન માર્ગનો છે. એ માર્ગે આગળ વધનારો જીવાત્મા બ્રહ્મલોક સુધી જઈને ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી અને બ્રહ્માની સાથે મુક્ત થાય છે. બીજો માર્ગ પિતૃયાન માર્ગનો છે. એ માર્ગે પ્રયાણ કરનારો જીવાત્મા સ્વર્ગલોકમાં જઈને પુણ્યકર્મોના પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલા દિવ્ય ભોગોને ભોગવીને એ ભોગોપભોગની અવધિ પૂરી થતાં ફરી પાછો મૃત્યુલોકમાં પ્રવેશે છે. ત્રીજો પંથ મૃત્યુલોકની બીજી સામાન્ય યોનિઓનો છે. એ પંથે પ્રયાણ કરનારો જીવાત્મા સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી મુક્ત થતો નથી ત્યાં સુધી સંસૃતિચક્રમાં ફર્યા કરે છે.

(૮)

અઙ્ગુષ્ઠમાત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ સઙ્કલ્પાહંકારસમન્વિતો યઃ ।
બુદ્ધેર્ગુણેનાત્મગુણેન ચૈવ આરાગ્રમાત્રોઽપ્યપરોઽપિ દૃષ્ટઃ ॥૫-૮॥

અર્થ

યઃ - જે • અંગુષ્ઠમાત્રઃ - અંગુષ્ઠમાત્ર માપવાળો • રવિતુલ્યરૂપ - સૂર્યસમાન પ્રકાશ સ્વરૂપ • સંકલ્પાહંકારસમન્વિતઃ - સંકલ્પ અને અહંકારથી સંપન્ન છે. • બુદ્ધઃ - બુદ્ધિના • ગુણેન - ગુણને લીધે • ય - અને • આત્મગુણેન - પોતાના ગુણને લીધે • એવ - જ • આરાગ્રમાત્રઃ - આરાના અગ્રભાગ જેવો સૂક્ષ્મ છે. • અપરઃ - એવો બીજો એટલે પરમાત્માથી જુદો જીવાત્મા • અપિ - પણ • હિ - અવશ્ય • દૃષ્ટઃ - જ્ઞાનીજનોએ જોયેલો છે.

ભાવાર્થ

જે સંસારચક્રમાં કર્મફળોનો ઉપભોગ કરતાં ફરે છે તે જીવાત્મા પરમાત્મા કરતાં જુદો છે. એ હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે, અને હૃદય અંગૂઠાના માપનું હોવાથી એ પણ અંગૂઠાનો માપનો છે. એ અવિદ્યારૂપી અંધકારથી મુક્ત તથા સૂર્યસમાન પ્રકાશસ્વરૂપ છે. એ સંકલ્પવિકલ્પ જેવા બુદ્ધિના ગુણથી અને અહંતા,

મમતા, આસક્તિ જેવા પોતાના ગુણોથી સંપન્ન, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આકારવાળો અને પરમાત્માથી પૃથક્ છે. સ્વાનુભવસંપન્ન જ્ઞાની પુરુષોએ એના સ્વરૂપને એવું જ કહ્યું છે. ખરી રીતે તો એનું કોઈ માપ કે પરિમાણ નથી. એ અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી કોઈપણ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ પદાર્થ સાથે એની સરખામણી ના થઈ શકે તેવી. તોપણ એને અંગુષ્ઠમાત્ર કહ્યો છે એ એની સૂક્ષ્મતાનો ખ્યાલ આપવા માટે જ છે.

(૯)

બાલાગ્રશતભાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ ।
ભાગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥૫-૯॥

અર્થ

બાલાગ્રશતભાગસ્ય - વાળના અગ્રભાગના સોમા ભાગનો . ચ - ફરી . શતઘા - સો ભાગોમાં . કલ્પિતસ્ય - કલ્પના કરવાથી . ભાગઃ - જે એક ભાગ થાય છે . સઃ - તેની બરાબર . જીવઃ - જીવના સ્વરૂપને . વિજ્ઞેયઃ - જાણવું જોઈએ . ચ - અને . સઃ - તે . આનન્ત્યાય - અનંત ભાવવાળો થવામાં . કલ્પતે - સમર્થ છે.

ભાવાર્થ

આ શ્લોક દ્વારા જીવાત્માના સુસૂક્ષ્મ સ્વરૂપને બીજી રીતે સમજાવતાં કહેવામાં આવ્યું કે વાળના અગ્રભાગના સો ટુકડા કરવાથી વાળનો જેટલા સૂક્ષ્મતમ અંશ રહે છે એથી પણ જીવાત્મા વધારે સૂક્ષ્મ છે. અને એનામાં એટલી બધી સૂક્ષ્મતા હોવા છતાં એ અસીમ અથવા અનંત છે. એ સંસારમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે. બુદ્ધિના તથા પોતાના ગુણોને લીધે જ એને એકદેશીય અથવા હૃદયપ્રદેશમાં રહેનારો કહ્યો છે.

(૧૦)

નૈવ સ્ત્રી ન પુમાનેષ ન ચૈવાયં નપુંસકઃ ।
યદ્યચ્છરીરમાદત્તે તેને તેને સ યુજ્યતે ॥૫-૧૦॥

અર્થ

એષઃ - આ જીવાત્મા . ન - ન . એવ - તો . સ્ત્રી - સ્ત્રી છે . ન પુમાન્ - પુરુષ નથી . ચ - અને . અયમ્ - આ . નપુંસકઃ એવ ન - નપુંસક પણ નથી . યત્ યત્ - જે જે . શરીરમ્ - શરીરને . આદત્તે - ગ્રહણ કરે છે . તેન તેન - તેનાથી તેનાથી . યુજ્યતે - સંયુક્ત બની જાય છે.

ભાવાર્થ

જીવાત્મા મૂળભૂત રીતે જોતાં તો સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક નથી. એની કોઈ જાતિ અને આકૃતિ નથી. તોપણ જેવા શરીરને ધારણ કરે છે તેવો લાગે છે. વિદ્યુતશક્તિને કોઈ રૂપ નથી તોપણ ગોળાઓમાં પ્રવેશીને જુદાજુદાં રૂપરંગવાળી દેખાય છે તેવી રીતે.

(૧૧)

સદ્કલ્પન સ્પર્શન દૃષ્ટિમોહૈર્ગ્રાસાંબુવૃષ્ટ્યાત્મવિવૃદ્ધિજન્મ ।
કર્માનુગાન્યનુક્રમેણ દેહી સ્થાનેષુ રૂપાણ્યભિસમ્પ્રપચતે ॥૫-૧૧॥

અર્થ

સંકલ્પનસ્પર્શનદૃષ્ટિમોહૈઃ - સંકલ્પ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિ અને મોહથી .ચ - અને . ગ્રાસામ્બુવૃષ્ટ્યા - ભોજન, જલપાન તથા વર્ષા દ્વારા . આત્મવિવૃદ્ધિજન્મ - સજીવ શરીરની વૃદ્ધિ અને ઉત્પત્તિ થાય છે. . દેહી - જીવાત્મા . સ્થાનેષુ - જુદાજુદા લોકોમાં . કર્માનુગાનિ - કર્માનુસાર મળનારાં . રૂપાણિ - જુદાજુદા શરીરોને . અનુક્રમેણ - ક્રમપૂર્વક . અભિસંપ્રપદ્યતે - વારંવાર પામ્યા કરે છે.

ભાવાર્થ

સંકલ્પ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિ, મોહ, ભોજન, જલપાન તથા વૃષ્ટિ - એ સઘળાથી સજીવ શરીરની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ થાય છે. સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહ અને સંમોહજન્ય સંકલ્પવિકલ્પ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિપાત અને સહવાસ દ્વારા સંતાનોત્પત્તિ થાય છે એ દેખીતું છે. ભોજનના રસ, માતાના પયપાન તથા પાણીને લીધે શરીરની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે. બીજો ભાવાર્થ એવો પણ છે કે જુદી જુદી યોનિમાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ જુદી જુદી રીતે થાય છે. કાચબાના ઇંડાનું પોષણ સંકલ્પ દ્વારા જ થતું હોય છે. પક્ષીઓનાં ઇંડાનું પાલનપોષણ આસક્તિપૂર્વકના સ્પર્શથી થાય છે. માછલી જેવી યોનિઓમાં આસક્તિપૂર્વક દર્શન માત્રથી થાય છે. મનુષ્યયોનિમાં શરીરની વૃદ્ધિ અન્ન અને જલથી થતી હોય છે. વૃક્ષ, લતા, ઘાસ, અણસલાં જેવાં જીવો અને અન્ય યોનિમાં ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિનું મુખ્ય પ્રેરક બળ વરસાદ હોય છે. જીવાત્મા કર્મ સંસ્કારોને અનુસરીને જુદીજુદી રીતે જુદી જુદી યોનિઓમાં પ્રવેશે છે અને નિર્ધારિત ક્રમ પ્રમાણે જુદાં જુદાં શરીરોની પ્રાપ્તિ કરે છે.

(૧૨)

સ્થૂલાનિ સૂક્ષ્માણિ બહૂનિ ચૈવ રૂપાણિ દેહી સ્વગુણૈર્વૃણોતિ ।
ક્રિયાગુણૈરાત્મગુણૈશ્ચ તેષાં સંયોગહેતુરપરોઽપિ દૃષ્ટઃ ॥૫-૧૨॥

અર્થ

દૈહી - જીવાત્મા . ક્રિયાગુણૈઃ - પોતાના કર્મસંસ્કારરૂપી ગુણોથી . ચ - અને . આત્મગુણૈઃ - શરીરના ગુણોથી . સ્વગુણૈઃ - અહંતા મમતાદિ પોતાના ગુણોથી પ્રભાવિત થઇને . સ્થૂલાનિ - સ્થૂળ . ચ - અને . સૂક્ષ્માણિ - સૂક્ષ્મ . બહૂનિ એવ - અનેક . રૂપાણિ - રૂપ, શરીર અથવા આકૃતિનો . વૃણોતિ - સ્વીકાર કરે છે. . તેષામ્ - એમના . સંયોગહેતુ - સંયોગનું કારણ . અપરઃ - બીજું . અપિ - પણ . દૃષ્ટઃ - દેખી શકાયું છે.

ભાવાર્થ

જીવાત્મા કર્મસંસ્કારોથી અને મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને શરીરના ગુણોથી પ્રભાવિત થઇને અહંતા-મમતા જેવા પોતાના ગુણોની અસર નીચે આવીને જુદાં જુદાં શરીરો ધારણ કરે છે. અનેક પ્રકારના રૂપથી સંપન્ન બને છે. એમાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ હોય છે તો કેટલાક સ્થૂળ. એ જુદી જુદી યોનિમાં જન્મે છે, પરંતુ જન્મવામાં સ્વતંત્ર નથી. એનાં જન્મ મરણ અથવા જુદી જુદી યોનિના સંયોગવિયોગનું કારણ પરમાત્મા છે. પરમાત્મા જ એનું મુખ્ય પ્રેરક બળ છે અને એને અધીન બનીને એ ફર્યા કરે છે. જ્ઞાની પુરુષોનો એવો અનુભવજન્ય અભિપ્રાય છે.

(૧૩)

અનાદ્યનન્તં કલિલસ્ય મધ્યે વિશ્વસ્ય સષ્ટારમનેકરૂપમ્ ।
વિશ્વસ્યૈકં પરિવેષ્ટિતારં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ॥૧-૧૩॥

અર્થ

કલિલસ્ય - અકળ સંસારની . મધ્યે - અંદર રહેલા . અનાદ્યનન્તમ્ - આદિ અંત વિનાના . વિશ્વસ્ય સ્પષ્ટારમ્ - વિશ્વના સર્જક . અનેકરૂપમ્ - અનેક રૂપવાળા . વિશ્વસ્ય પરિવેષ્ટિતારમ્ - વિશ્વને સર્વ તરફથી વીંટી રહેલા . એકમ્ - એક . દેવમ્ - દેવોના દેવ પરમેશ્વરને . જ્ઞાત્વા - જાણીને . સર્વપાશૈઃ - સઘળાં બંધનોથી . મુચ્યતે - છૂટી જાય છે.

ભાવાર્થ

જીવને માટે સમસ્ત બંધનોમાંથી છૂટવાનો કયો ઉપાય છે ? પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ રીતે જાણવાનો કે ઓળખવાનો. એ સિવાય બંધનોમાંથી મુક્તિ મળતી નથી ને પરમ શાંતિની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. એ પરમાત્મા સંસારમાં સર્વત્ર વ્યાપેલા, આરંભ અને અંત વગરના, એક અથવા અનન્ય, સંસારના સર્જક-પાલક અને અનેક રૂપવાળા છે.

(૧૪)

ભાવગ્રાહ્યમનીડાખ્યં ભાવાભાવકરં શિવમ્ ।
કલાસર્ગકરં દેવં યે વિદુસ્તે જહુસ્તનુમ્ ॥૧-૧૪॥

અર્થ

ભાવગ્રાહ્યમ્ - ભાવ અથવા પ્રેમપૂર્વકની શ્રદ્ધભક્તિથી પામવાયોગ્ય . અનીડાખ્યમ્ - આશ્રયરહિત કહેવાતા અથવા અસીમ . ભાવાભાવકરમ્ - સંસારનું પ્રાકટ્ય અને વિલીનીકરણ કરનારા . શિવમ્ - કલ્યાણ સ્વરૂપ . કલાસર્ગકરમ્ - સોળ કળાઓની રચના કરવાવાળા . દેવમ્ - પરમાત્માને . યે - જે . વિદુઃ - જાણે છે . તે - તે . તનુમ્ - શરીરને . જહુઃ - (સદાને માટે) છોડી દે છે, અથવા મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ

ઉપરના શ્લોકના અનુસંધાનમાં લખાયેલા આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ભાવપૂર્ણ હૃદયથી, પરમાત્માની અખૂટ શ્રદ્ધાભક્તિથી થઈ શકે છે. એ પરમાત્મા સૌના એકમાત્ર આશ્રય હોવાં છતાં એમનો આશ્રય અથવા આધાર નથી. એમની શક્તિથી પ્રાદુર્ભાવ પામનારો સંસાર છેવટે એમની અંદર વિલીન થાય છે. એ પરમ મંગલ છે. સોળ કળાઓના સ્વામી ને દેવોના પણ દેવ છે. એમનો સાક્ષાત્કાર કરનાર સત્પુરુષ દેહભાવથી ઉપર ઉઠીને દેહનો ત્યાગ કરી સદાને માટે મુક્તાવસ્થાનો અનુભવ કરે છે.

* * *

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

(૧)

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥६-१॥

અર્થ

એકે - કોઈ એક પ્રકારના • કવયઃ - વિદ્વાનો • સ્વભાવમ્ - સ્વભાવને • વદન્તિ - જગતનું કારણ કહે છે. • તથા - એવી રીતે • અન્યે - અન્ય વિચારકો અને વિદ્વાનો • કાલમ્ - કાળને કારણ કહે છે. • (એતે) પરિમુહ્યમાનાઃ (સન્તિ) - તે મોહગ્રસ્ત હોવાથી યથાર્થ કારણને જાણતા નથી. • તુ - ખરી રીતે તો • એષઃ - આ • દેવસ્ય - પરમાત્માનો • લોકે - જગતમાં ફેલાયેલો • મહિમા - મહિમા છે. • યેન - જેનાથી • ઇદમ્ - આ • બ્રહ્મચક્રમ્ - બ્રહ્મચક્ર • ભ્રામ્યેત્ - ફેરવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ

વિદ્વાન કે વિચારકોનો એક વર્ગ એવો છે કે જે સ્વભાવને જ જગતનું મૂળ કારણ માનીને જગત પોતાના પ્રાકૃતિક સ્વભાવથી જ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે એવું સમજે-સમજાવે છે. વિદ્વાનો કે વિચારકોનો બીજો વર્ગ જગતના મૂળ અથવા કારણ તરીકે કાળને માને છે. પરંતુ એ વિચારકોની માન્યતા યથાર્થ નથી. એમને જગતની પાછળ રહેલી પરમાત્માની પરમ સત્તાનો ખ્યાલ નથી. એ પરમાત્માને લીધે જ જગતનું પ્રાકટ્ય થાય છે. જગત પરમાત્માના પ્રકટ મહિમા જેવું છે. એના રૂપમાં એ પરમ મહિમામય મગંલ મહિમાનું દર્શન કરવું જોઈએ. જગતનું ચક્ર એ પરમાત્માને લીધે જ ચાલ્યા કરે છે. એના મૂળ કારણ કે મુખ્ય કારણ પરમાત્મા જ છે.

(૨)

येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकारो गुणी सर्वविद् यः ।
तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथिव्यप्तेजोनिलखानि चिन्त्यम् ॥६-२॥

અર્થ

યેન - જે પરમાત્માથી • ઇદમ્ - આ • સર્વમ્ - સમસ્ત જગત • નિત્યમ્ - સદા • આવૃતમ્ - ઘેરાયેલું છે. • યઃ - જે • જ્ઞઃ - જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા • હિ - નિસ્શંસય • કાલકારઃ - કાળના પણ કાળ • ગુણી - સર્વગુણસંપન્ન • સર્ગવિત્ - સૌને જાણનારા છે. • તેન - એમનાથી • હ - જ • ઇશિતમ્ - શાસિત થયેલું • કર્મ - આ જગતરૂપી કર્મ • વિવર્તતે - વિભિન્ન રીતે સારી પેઠે ચાલી રહ્યું છે. (અને આ) • પૃથ્વ્યપ્તેજોનિખલાનિ - પૃથ્વી, પાણી, પવન, પાવક, આકાશ પણ એમની જ દ્વારા શાસિત થાય છે. • (ઇતિ - એવી રીતે) • ચિન્ત્યમ્ - વિચારવું જોઈએ.

ભાવાર્થ

પરમાત્માથી આ સમગ્ર જગત ઘેરાયેલું અને વ્યાપ્ત છે. એ પરમ જ્ઞાનમય, સર્વગુણસંપન્ન પરમાત્મા જ સૌના સ્વામી છે, સૌના પર શાસન કરે છે, ને સૌના મૂળ કારણ છે. કાળના પણ કાળ છે. સર્વજ્ઞ છે. એમના એકાધિકાર અને આધિપત્ય નીચે જગત પોતાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. પૃથ્વી જેવાં પંચમહાભૂતો

પર પણ એમનું જ શાસન ચાલી રહ્યું છે. એ મહાભૂતો પણ પરમાત્માની પરમ શક્તિ વિના સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય નથી કરી શકતાં. એટલે જે એમને કે પરમાણુઓને જગતનું કારણ કહે છે તે પણ ભૂલ કરે છે.

(૩)

તત્કર્મ કૃત્વા વિનિવર્ત્ય ભૂયસ્તત્ત્વસ્ય તાવેન સમેત્ય યોગમ્ ।
એકેન દ્વાભ્યાં ત્રિભિરષ્ટભિર્વા કાલેન ચૈવાત્મગુણૈશ્ચ સૂક્ષ્મૈઃ ॥૬-૩॥

અર્થ

(પરમાત્માએ જ) તત્ - તે (જડ તત્વોની રચનારૂપી) • કર્મ - કર્મને • કૃત્વા - કરીને • વિનિવર્ત્ય - એનું અવલોકન કરીને • ભૂયઃ - ફરી • તત્ત્વસ્ય - ચેતન તત્ત્વનો • તત્વેન - જડ તત્ત્વ સાથે • યોગમ્ - સંયોગ • સમેત્ય - કરાવીને • વા- અથવા • એકેન - એકથી (અવિદ્યાથી) • દ્વાભ્યામ્ - બે સાથે (સત્કર્મ અને દુષ્કર્મ સાથે) • ત્રિભિઃ - ત્રણ ગુણો સાથે • ચ - અને • અષ્ટસિઃ - આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ સાથે • ચ - અને • કાલેન - કાળની સાથે • એવ - અને • સૂક્ષ્મૈઃ આત્મગુણૈઃ - આત્મવિષયક સૂક્ષ્મ ગુણોની સાથે • (એવ - પણ) • (યોગમ્ સમેત્ય - જીવાત્માનો સંબંધ કરાવી) • (જગતની રચના કરાઈ છે.)

ભાવાર્થ

પરમાત્મા દ્વારા જ જગતની રચના થઈ છે એવું પુનઃ પ્રતિપાદન કરતાં શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે કે પરમાત્માએ પોતાની પ્રકૃતિમાંથી પંચમહાભૂતાદિની રચના કરી. એમનું અવલોકન કરીને, જડતત્ત્વનો ચેતન-તત્ત્વ સાથે સંયોગ કરાવીને આ અત્યંત વિલક્ષણ, વિવિધ નામરૂપવાળા જગતની રચના કરી. અથવા બીજી રીતે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે અવિદ્યા, સત્કર્મ તથા દુષ્કર્મ, ત્રણ ગુણો, આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ, કાળ અને અહંતા-મમતા-આસક્તિ જેવા આત્મવિષયક સૂક્ષ્મ ગુણોની સાથે જીવાત્માનો સંબંધ જોડીને સમસ્ત સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું.

(૪)

આરભ્ય કર્માણિ ગુણાન્વિતાનિ ભાવાંશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજયેચઃ ।
તેષામભાવે કૃતકર્મનાશઃ કર્મક્ષયે યાતિ સ તત્ત્વતોઽન્યઃ ॥૬-૪॥

અર્થ

યઃ - જે • ગુણાન્વિતાનિ - સત્વાદિ ગુણોવાળાં • કર્માણિ - કર્મોને • આરભ્ય - આરંભીને (એમને) • ચ - અને • સર્વાન્ - સર્વે • ભાવાન્ - ભાવોને • વિનિયોજયેત્ - પરમાત્મા સાથે જોડી કે પરમાત્માને સમર્પી દે છે. • (એના એવા અભ્યાસથી) તેષામ્ - તે કર્મોનો • અભાવે - અભાવ થવાથી • (એના) કૃતકર્મનાશઃ - પૂર્વસંચિત કર્મસમૂહનો નાશ થાય છે. • કર્મક્ષયે - એવા કર્મક્ષયથી • સઃ - તે પુરુષ • યાતિ - પરમાત્માને પામી લે છે. (કારણ કે એ જીવાત્મા) • તત્ત્વતઃ - વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં • અન્યઃ - જડસમુદાય કરતાં જુદો જ, ચેતન છે.

ભાવાર્થ

જે માનવ પોતાને ફાળે આવેલા કર્તવ્યોનું અનુષ્ઠાન કરે છે અને જીવનની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ સધાતાં એ કર્તવ્યોનો તથા એમની પાછળના શુભાશુભ સંકલ્પો કે ભાવોનો સંબંધ પરમાત્માની સાથે બાંધીને એમને

પરમાત્માને અર્પણ કરે છે, તેના સંચિત કર્મસમૂહનો ક્રમેક્રમે નાશ થાય છે, અને એ કર્મ તથા એના ફળની વિવિધ વાસના તથા અહંતા-મમતાદિમાંથી મુક્તિને મેળવીને પરમાત્માને મેળવી લે છે. જીવાત્મા જડ પ્રકૃતિથી જુદો અને ચેતન હોવાથી, પરમ ચેતનને પામીને ધન્ય બને છે. પ્રકૃતિના સ્થૂળ સંબંધોથી ઉપર ઉઠીને પરમાત્માનો સૂક્ષ્મ સંબંધ સ્થાપવાથી અને વધારવાથી બધું જ શક્ય બને છે.

(૫)

આદિ: સ સંયોગનિમિત્તહેતુ: પરસ્નિકાલાદકલોડપિ દૃષ્ટ: ।
તં વિશ્વરૂપં ભવભૂતમીડ્યં દેવં સ્વચિત્તસ્થમુપાસ્ય પૂર્વમ્ ॥૬-૫॥

અર્થ

સ: - તે • આદિ: - સૌના મૂળ કારણ પરમાત્મા • ત્રિકાલાત્ પર: - ત્રણે કાળથી અતીત • અકલ: - કળારહિત • અપિ - (હોવા છતાં) પણ • સંયોગનિમિત્તહેતુ: - પ્રકૃતિની સાથે જીવનો સંયોગ કરાવવામાં કારણોના પણ કારણ • દૃષ્ટ: - જણાયા છે • સ્વચિત્તસ્થમ્ - પોતાના હૃદયમાં રહેલા • તમ્ - તે • વિશ્વરૂપમ્ - સર્વરૂપ • ભવભૂતમ્ - જગતરૂપે પ્રકટ • ઇડ્યમ્ - સ્તુતિ કરવા યોગ્ય • પૂર્વમ્ - પુરાણ પુરુષ • દેવમ્ ઉપાસ્ય - પરમદેવ પરમાત્માને ઉપાસીને (મેળવવા જોઈએ).

ભાવાર્થ

પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એમની ઉપાસના દ્વારા પણ કરી શકાય છે. આ શ્લોક દ્વારા એનો સંકેત સાંપડે છે. એ પરમાત્મા સૌના આદિ છે, કલારહિત છે, દેશકાળથી અતીત છે. એમને લીધે જ જીવનો પ્રકૃતિ સાથે સંયોગ સધાય છે. એ માનવના હૃદયપ્રદેશમાં વિરાજમાન છે, સર્વરૂપ છે, અને સર્વવ્યાપક છે. એ જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. એમની શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ઉપાસના કરવાથી એમનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. એટલા માટે એમની આરાધનાનો આધાર લેવો જોઈએ.

(૬)

સ વૃક્ષકાલાકૃતિભિ: પરોડન્યો યસ્માત્ પ્રપન્ચ: પરિવર્તતેડયમ્ ।
ધર્માવહં પાપનુદં ભગેશં જ્ઞાત્વાત્મસ્થમમૃતં વિશ્વધામ ॥૬-૬॥

અર્થ

યસ્માત્ - જેને લીધે • અયમ્ - આ • પ્રપન્ચ: - સંસાર • પરિવર્તતે - નિરંતર ચાલ્યા કરે છે • સ: - તે પરમાત્મા • વૃક્ષકાલાકૃતિભિ: - આ સંસારરૂપી વૃક્ષ, કાળ અને આકૃતિ વગેરેથી • પર: - અતીત • અન્ય: - વિલક્ષણ અથવા ભિન્ન છે • (એ) ધર્માવહમ્ - ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા • પાપનુદમ્ - પાપનો નાશ કરવાવાળા • ભગેશમ્ - ઐશ્વર્યના અધીશ્વર • વિશ્વધામ - વિશ્વના આધારસ્વરૂપ પરમાત્માને • આત્મસ્થમ્ - પોતાના હૃદયમાં રહેલા • જ્ઞાત્વા - જાણીને • અમૃતમ્ (એતિ) - માનવ અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરે છે.

ભાવાર્થ

આ સંસારનો પુરાતન પ્રવાહ પરમાત્માને લીધે જ ચાલ્યા કરે છે. એ પરમાત્મા સંસારરૂપી વૃક્ષથી, કાળથી અને પ્રકૃતિના રૂપરંગથી ન્યારા કે વિલક્ષણ છે. પાપનો નાશ કરનારા, ધર્મને વધારનારા, ઐશ્વર્યના

અધીશ્વર અને સર્વાધાર છે. એમને જ્ઞાનની મદદથી પોતાની અંદર રહેલા જાણીને સાધક એમનો સાક્ષાત્કાર કરીને કૃતાર્થ બને છે. એવી રીતે ભક્તિમાર્ગની જેમ જ્ઞાનમાર્ગનો આધાર લઇને પણ પરમાત્માની પાસે પહોંચી શકાય છે.

(૭)

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।
પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્વિદામ દેવં ભુવનેશમીડ્યમ્ ॥૬-૭॥

અર્થ

તમ્ - તે • ઇશ્વરાણામ્ - ઇશ્વરોના પણ ઇશ્વર • પરમમ્ - પરમ • મહેશ્વરમ્ - મહેશ્વર • દેવતાનામ્ - દેવતાઓના • ચ - પણ • પરમ્ - પરમ • પતિમ્ - પતિ • ભુવનેશમ્ - ત્રિભુવનના સ્વામી • ઇડ્યમ્ - સ્તુતિ કરવા યોગ્ય • તમ્ - તે • દેવમ્ - પરમાત્માને (અમે) • પરસ્તાદ્ - સૌથી પર રહેલા • વિદામ્ - જાણીએ છીએ.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ઇશ્વરોના પણ ઇશ્વર, મહેશ્વર છે. દેવોનાયે દેવ છે. દેવોની દિવ્યતા એમને જ આભારી છે. એ પતિના પણ પતિ, સમસ્ત બ્રહ્માંડના અધિપતિ છે. એ જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. સર્વથી પર છે. અમે એમનો અનુભવ કર્યો છે. એમને જાણીએ છીએ.

આ શ્લોકના છેલ્લા ચરણના 'વિદામ્'- જાણીએ છીએ શબ્દમાં સ્વાનુભવનો નમ્ર છતાં સહેજ અને સંશયરહિત રણકાર સાંભળી શકાય છે. એ રણકાર ખૂબ જ પ્રેરક છે.

(૮)

ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિદ્યતે ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે ।
પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥૬-૮॥

અર્થ

તસ્ય - એમનું • કાર્યમ્ - (શરીરરૂપી) કાર્ય • ચ - અને • કરણમ્ - અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી કરણ • ન વિદ્યતે - નથી • અભ્યધિકઃ - એથી મોટા • ચ - અને • તત્સમઃ - એમની બરાબર • ચ - પણ • ન દૃશ્યતે - બીજું કોઈ નથી દેખાતું. • ચ - અને • અસ્ય - એમની • જ્ઞાનબલક્રિયા - જ્ઞાન, બળ તથા ક્રિયારૂપ • સ્વાભાવિકી - સ્વાભાવિક • પરા શક્તિઃ - દિવ્ય શક્તિ • વિવિધા - વિવિધ પ્રકારની • એવ - જ • શ્રૂયતે - સંભળાય છે.

ભાવાર્થ

એ પરમાત્માનાં કાર્ય અને કરણ એટલે કે શરીર અને ઇન્દ્રિયો નથી. એ શરીર તથા ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. એમના કરતાં કોઈ ઉત્તમ તો નથી જ, પરંતુ એમની બરાબરીનું અથવા એમની સાથે સરખાવી શકાય તેવું પણ બીજું કોઈ નથી મળતું. એ અજોડ છે. એ સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક છે. એમની શક્તિ અનોખી અથવા અસાધારણ છે. વળી સહેજ અને જુદી જુદી જાતની છે.

(૯)

ન તસ્ય કશ્ચિત્ પતિરસ્તિ લોકે ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિઙ્ગમ્ ।
સ કારણં કરણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ ॥૬-૯॥

અર્થ

લોકે - જગતમાં • કશ્ચિત્ - કોઇપણ • તસ્ય - તે પરમાત્માના • પતિઃ - સ્વામી • ન અસ્તિ - નથી • ઇશિતા - એમનો શાસક • ચ - પણ • ન - નથી • ચ - અને • તસ્ય - એમનું • લિંગમ્ - ચિહ્નવિશેષ પણ • ન એવ - નથી જ • સઃ - તે • કારણમ્ - સૌના પરમ કારણ (તથા) • કરણાધિપાધિપઃ - સર્વે કારણોના અધિષ્ઠાતાઓના પણ અધિપતિ છે. • કશ્ચિત્ - કોઇપણ • અસ્ય - એમના • જનેતા - જનક • ચ ન - પણ નથી • ચ અધિપઃ ન - અને સ્વામી પણ નથી.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા કરતાં કોઇ શ્રેષ્ઠ નથી એટલે એમનો કોઇ સ્વામી કે શાસક નથી. એ જ સૌના સ્વામી અને શાસક છે. એમનું કોઇ એવું વિશેષ ચિહ્નવિશેષ નથી જેમના પરથી એમને ઓળખી શકાય. તે સૌના કારણ અને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવોના પણ અધીશ્વર છે. એમણે આ આખા જગતની ઉત્પત્તિ કરી છે. પરંતુ એમને ઉત્પન્ન કરનાર કોઇ જ નથી.

(૧૦)

યસ્તન્તુનાભ ઇવ તન્તુભિઃ પ્રધાનજૈઃ સ્વભાવતઃ ।
દેવ એકઃ સ્વમાવૃણોતિ સ નો દધાતુ બ્રહ્માપ્યયમ્ ॥૬-૧૦॥

અર્થ

તન્તુભિઃ - તંતુ દ્વારા • તન્તુનાભઃ ઇવ - કરોળિયાની જેમ • યઃ એકઃ દેવઃ - જે દેવોના દેવ પરમાત્માએ • પ્રધાનજૈઃ - પોતાની સ્વરૂપભૂત મુખ્ય શક્તિથી ઉત્પન્ન અનંત કાર્યો દ્વારા • સ્વભાવતઃ - સ્વભાવથી જ • સ્વમ્ - પોતાને • આવૃણોત્ - ઢાંકી દીધા છે. • સઃ - તે પરમાત્મા • નઃ - અમને • બ્રહ્માપ્યયમ્ - પોતાના પરબ્રહ્મ સ્વરૂપનો આશ્રય • દધત્ - આપો.

ભાવાર્થ

કરોળિયો પોતાની જ જાળથી પોતાને ઢાંકી દે છે તેમ પરમાત્માએ પોતાની સ્વશક્તિથી ઉત્પન્ન વિવિધ રચના દ્વારા પોતાને ઢાંકી દીધા છે. અમે એમનું શરણ લઇએ છીએ. એ અમને આશ્રય આપી, અમારા પર અનુગ્રહ કરીને અમને એમના અપરોક્ષ અનુભવનો અલૌકિક આનંદ આપો.

(૧૧)

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥६-११॥

અર્થ

એકઃ - એક • દેવઃ - દેવ જ • સર્વભૂતેષુ - સઘળાં પ્રાણીઓમાં • ગૂઢઃ - છૂપાયેલા • સર્વવ્યાપી - સર્વવ્યાપક • સર્વભૂતાન્તરાત્મા - સર્વે પ્રાણીના અતંરાત્મા પરમાત્મા છે. • કર્માધ્યક્ષઃ - (એ જ) સૌનાં

કર્મોના અધિષ્ઠાતા છે. • સર્વભૂતાધિવાસઃ - સર્વે ભૂતોના નિવાસસ્થાન • સાક્ષી - સૌના સાક્ષી • ચેતા - ચેતનાસ્વરૂપ • કેવલઃ - પરમ પવિત્ર • ય - અને • નિર્ગુણઃ - ગુણાતીત છે.

ભાવાર્થ

એ પરમાત્મા દેવોના દેવ છે, સર્વે પ્રાણીઓમાં ગુપ્ત રીતે રહેલા એમના અંતર્યામી, સર્વવ્યાપી તથા કર્મોના નિયંતા છે. સૌના નિવાસસ્થાન, સૌ કોઈના સાક્ષી, ચેતન, પરમ પવિત્ર, એક અથવા અનન્ય અને ગુણાતીત છે.

(૧૨)

एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥६-१२॥

અર્થ

યઃ - જે • એકઃ - એક જ • બહૂનામ્ - અનેક • નિષ્ક્રિયાણામ્ - નિષ્ક્રિય જડ જીવોના • વશી - શાસક છે. • એકમ્ - એક • બીજમ્ - પ્રકૃતિરૂપી બીજને • બહુધા - અનેક પ્રકારે પરિણત • કરોતિ - કરી દે છે. • તમ્ - તે • આત્મસ્થમ્ - હૃદયમાં રહેલા પરમાત્માને • યે - જે • ધીરાઃ - ધીર પુરુષો • અનુપશ્યતિ - અવલોકે છે. • તેષામ્ - તેમને • શાશ્વતમ્ - સનાતન • સુખમ્ - સુખ • ઇતરેષામ્ - બીજાને • ન - નહીં.

ભાવાર્થ

સંસારમાં સનાતન સુખ કોને સાંપડે છે ? પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પોતાના હૃદયમાં કરનારા સાધનાપરાયણ મંગલ મહાપુરુષોને જ. બીજાને કદાપિ નથી સાંપડી શકતું. એ પરમાત્મા સ્વયં સુખસ્વરૂપ હોઈને એમની પાસે પહોંચનાર સ્વાભાવિક રીતે જ સુખશાંતિથી સંપન્ન બને છે. એ પરમાત્મા પોતે એક જ હોવા છતાં અનેક જીવોના અથવા જડચેતનાત્મક સકળ સૃષ્ટિના શાસક છે. પ્રકૃતિરૂપી એક જ નાનાસરખા સૂક્ષ્મ બીજને તે વિશ્વના વિવિધ નામરૂપ, રંગ તથા રસથી ભરેલા વિશાળ વૃક્ષમાં પરિણત કરે છે. એવી અનંત એમની શક્તિ છે.

(૧૩)

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥६-१३॥

અર્થ

યઃ - જે • એકઃ - એક જ • નિત્યઃ - નિત્ય • ચેતનઃ - ચેતન પરમાત્મા • બહૂનામ્ - અનેક • નિત્યાનામ્ - નિત્ય • ચેતનાનામ્ - ચેતન આત્માઓના • કામાન્ વિદધાતિ - કર્મફળભોગોનું વિધાન કરે છે. • તત્ - તે • સાંખ્યયોગાધિગમ્યમ્ - જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગથી મેળવવા યોગ્ય • કારણમ્ - સૌના કારણરૂપ • દેવમ્ - પરમાત્માને • જ્ઞાત્વા - જાણીને • સર્વપાશૈઃ - સર્વે બંધનોથી • મુચ્યતે - મુક્તિ મેળવે છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા એક હોવાં છતાં નિત્ય અને ચેતન છે. એ અનેક નિત્ય અને ચેતન આત્માઓની કામના પૂરી કરે છે અને એમના કર્મફળભોગોનું વિધાન કરે છે. જ્ઞાન, ધ્યાન તથા નિષ્કામ કર્મયોગની મદદથી એમની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સમસ્ત સર્જનના કારણ છે. એમને જાણ્યા અથવા અનુભવ્યા વગર અવિદ્યાને પરિણામે પેદા થનારાં બંધનો અને ક્લેશોમાંથી નથી છૂટાતું.

(૧૪)

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥૬-૧૪॥

અર્થ

તત્ર - ત્યાં • સૂર્યઃ - સૂર્ય • ન ભાતિ - પ્રકાશતો નથી. • ન ચંદ્રતારકમ્ - ચંદ્ર તથા તારાઓ પણ નથી પ્રકાશતા. • ઇમાઃ - આ • વિદ્યુતઃ - વીજળી પણ • ન ભાન્તિ - નથી પ્રકાશતી • અયમ્ - આ • અગ્નિઃ - અગ્નિ • કુતઃ - કેવી રીતે પ્રકાશી શકે ? • તમ્ ભાન્તમ્ ઇવ - એમના પ્રકાશિત થવાથી • સર્વમ્ - એ સૌ અને બીજું બધું • અનુભાતિ - એમને લીધે જ પ્રકાશિત થાય છે. • તસ્ય - એમના • ભાસા - પ્રકાશથી • ઇદમ્ સર્વમ્ - આ બધું • વિભાતિ - પ્રકાશે છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્માને પ્રકાશ પહોંચાડવાની શક્તિ કોનામાં છે ? કોઈની અંદર નથી. જગત આખું જ જ્યારે પરમાત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે ત્યારે એમને કેવી રીતે કોઈ પ્રકાશ આપી શકે ? એમની પાસે સૂર્ય નથી પ્રકાશતો, ચંદ્ર અને તારાગણો નથી પ્રકાશતા, અગ્નિ અને વીજળીનો પ્રકાશ પણ ત્યાં નથી પહોંચતો. એમના પરમ પ્રકાશનાં કતિપય કિરણોથી જ બ્રહ્માંડ પ્રકાશે છે. એમના પરમ પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થતી ના હોય તો આ અખિલ જગત અંધકારમાં અટવાઈ જાય.

(૧૫)

एको हंसः भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।
तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥૬-૧૫॥

અર્થ

એકઃ - એક જ • હંસઃ - પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મા • અસ્ય - આ • ભુવનસ્ય - બ્રહ્માંડની • મધ્યે - મધ્યમાં છે. • સઃ એવ - તે જ • સલિલે - પાણીમાં • સંનિવિષ્ટઃ - સ્થિત • અગ્નિઃ - અગ્નિ છે. • તમ્ - એમને • વિદિત્વા - જાણીને • એવ - જ • મૃત્યુમ્ અત્યેતિ - મૃત્યુમય સંસારની પાર પહોંચે છે. • અયનાય - પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે • અન્યઃ - બીજો • પન્થાઃ - માર્ગ • ન વિદ્યતે - નથી.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. સંસારની અંદર, બહાર, ઉપર-નીચે, સર્વત્ર વિરાજમાન છે. એ પાણીમાં અગ્નિ બનીને રહેલા છે. ઉપનિષદની એ ઉક્તિ કોઈને અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગવાનો સંભવ છે. પરંતુ શાંતિપૂર્વક વિચારવાથી સમજાશે કે એમાં અતિશયોક્તિ જેવું કશું જ નથી. વિજ્ઞાને પાણીમાં અગ્નિ અથવા

વિદ્યુત શક્તિ હોવાનું સિદ્ધ કર્યું છે. વૈજ્ઞાનિકો પાણીમાંથી એ અઙ્ગિતત્વને બહાર કાઢીને જુદાજુદા કાર્યો કરી બતાવે છે. કાર્યમાં કારણ રહેતું હોય છે એ રીતે વિચારતાં, અઙ્ગિતત્વ જલતત્વનું કારણ હોવાથી એમાં હોય છે જ. પરમાત્મા પણ જગતના એકમાત્ર કારણ હોવાથી, સહેલાઇથી દૃષ્ટિગોચર નથી થતા તોપણ, જગતમાં રહેલા છે. એમને જાણનાર અમૃતમય બની જાય છે. મૃત્યુનાં નાનામોટાં બધાં જ બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. જીવનના આત્યંતિક કલ્યાણનો અથવા પરમપદની પ્રાપ્તિનો એના સિવાય બીજો કોઇ જ માર્ગ નથી શોધાયો.

(૧૬)

સ વિશ્વકૃદ્ વિશ્વવિદાત્મયોનિર્જઃ કાલકાલો ગુણી સર્વવિદ્ યઃ ।
પ્રધાનક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ સંસારમોક્ષસ્થિતિબન્ધહેતુઃ ॥૬-૧૬॥

અર્થ

સઃ - તે • જઃ - જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા • વિશ્વકૃત્ - સર્વસૃષ્ટા • વિશ્વવિત્ - સર્વજ્ઞ • આત્મયોનિઃ - પોતાના પ્રાદુર્ભાવના કારણ • કાલકાલઃ - કાળના પણ મહાકાળ • ગુણી - ગુણવાન • સર્વવિત્ - સૌને જાણનાર છે. • યઃ - જે • પ્રધાનક્ષેત્રજ્ઞપતિઃ - પ્રકૃતિ તથા જીવાત્માના સ્વામી • ગુણેશઃ - ગુણોના અધીશ્વર • સંસારમોક્ષસ્થિતિબન્ધહેતુઃ - સંસારના બંધન, મોક્ષ અને એની અંદરની સ્થિતિના કારણ છે.

ભાવાર્થ

પરમાત્મા પરમજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. સર્વજ્ઞ છે. સૌને ઉત્પન્ન કરનારા છે. પરંતુ એમને ઉત્પન્ન કરનારા કોઇ જ નથી. એ સંપૂર્ણ સંસારની ઉત્પત્તિના કારણ છે. પરમ ગુણવાન, કાળના પણ કાળ અને સૌને જાણનાર છે. પ્રકૃતિના ગુણધર્મો પર શાસન કરનારા, પ્રકૃતિ તથા જીવાત્માના સ્વામી છે. એમને લીધે જ જગતમાં જીવોની સ્થિતિ થાય છે. જીવો વિવિધ પ્રકારનાં બંધનમાં પડે છે, અને એમના શરણ, મનન તથા સાક્ષાત્કારથી મુક્તિનો અનુભવ કરે છે.

(૧૭)

સ તન્મયો હ્યમૃત ઈશસંસ્થો જ્ઞઃ સર્વગો ભુવનસ્યાસ્ય ગોપ્તા ।
ય ઈશેઽસ્ય જગતો નિત્યમેવ નાન્યો હેતુર્વિદ્યત ઈશનાય ॥૬-૧૭॥

અર્થ

સઃ હિ - તે જ • તન્મયઃ - તન્મય • અમૃતઃ - અમૃતસ્વરૂપ • ઈશસંસ્થઃ - ઈશ્વરો કે લોકપાલોમાં પણ આત્મારૂપે રહેલા • જ્ઞઃ - સર્વજ્ઞ • સર્વગઃ - સર્વવ્યાપક • અસ્ય - આ • ભુવનસ્ય - બ્રહ્માંડના • ગોપ્તા - રક્ષક છે. • યઃ - જે • અસ્ય - આ • જગતઃ - જગતના • નિત્યમ્ - સદા • એવ - જ • ઈશે - શાસન કરનારા છે. • ઈશનાય - જગત પર શાસન કરવા માટે • અન્યઃ - બીજો • હેતુઃ - હેતુ • ન વિદ્યતે - નથી.

ભાવાર્થ

તે પરમાત્મા સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિત, અમૃતમય, અચળ છે. એમના સિવાયનું બીજું બધું જ પરિવર્તનશીલ છે. જુદા જુદા લોકપાલોમાં ને દેવોમાં આત્મારૂપે એ જ વિરાજમાન છે. એ સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક,

બ્રહ્માંડના સ્વામી તથા સંરક્ષક છે. એમના સિવાય સંસાર પર શાસન કરનાર બીજું કોઈ જ નથી. એમનું શાસન શાશ્વત કાળથી, સર્જનના આરંભથી અને એની પણ પહેલાંથી ચાલ્યા કરે છે.

(૧૮)

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवं आत्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥६-१८॥

અર્થ

ય: - જે પરમાત્મા • વૈ - ખરેખર • પૂર્વમ્ - સૌથી પહેલાં • બ્રહ્માણમ્ - બ્રહ્માને • વિદધાતિ - પેદા કરે છે. • ચ - અને • ય: - જે • વૈ - ખરેખર • તસ્મૈ - એ બ્રહ્માને • વેદાન્ - વેદોનું જ્ઞાન • પ્રહિણોતિ - આપે છે. • તમ્ આત્મબુદ્ધિપ્રકાશમ્ - એ પરમાત્મવિષયક બુદ્ધિને અથવા બુદ્ધિ અને આત્માને પ્રકાશ પહોંચાડનારા • હ દેવમ્ - પ્રખ્યાત પરમાત્માનું • અહમ્ - હું • મુમુક્ષુઃ - મુમુક્ષુ • શરણમ્ - શરણ • પ્રપદ્યે - ગ્રહણ કરું છું.

ભાવાર્થ

પરમાત્માએ સૌથી પહેલાં બ્રહ્માને પેદા કર્યા અને એમને વેદોનું દૈવી જ્ઞાન પ્રદાન કર્યું. એવી રીતે એ સૌના આદિ છે. મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને આત્માને પ્રકાશ પહોંચાડીને સક્રિય અથવા સજીવ કરે છે. પુરાણકાળથી પ્રખ્યાત છે. એમનું શરણ લેનાર જ સર્વપ્રકારે સુખી થાય છે. એવું સમજીને હું એમનું સાચા દિલથી શરણ લઉં છું.

(૧૯)

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्दनमिवानलम् ॥६-१९॥

અર્થ

નિષ્કલમ્ - કળારહિત • નિષ્ક્રિયમ્ - ક્રિયારહિત • શાન્તમ્ - શાંત • નિરવદ્યમ્ - નિર્દોષ • નિરંજનમ્ - નિર્મળ • અમૃતસ્ય - અમૃતના • પરમ્ - પરમ • સેતુમ્ - સેતુરૂપ • દગ્ધેન્દનમ્ - બળેલાં કાષ્ઠથી યુક્ત • અનલમ્ ઇવ - અગ્નિની પેઠે (પવિત્ર પ્રકાશ-સ્વરૂપ પરમાત્માનું હું ચિંતન કરું છું.)

ભાવાર્થ

પરમાત્મા બળેલા કાષ્ઠવાળા અગ્નિની પેઠે પવિત્ર પ્રકાશ-સ્વરૂપ છે; કળારહિત, ક્રિયારહિત, નિર્દોષ, નિર્મળ, શાંત, અમૃતના પરમ સેતુરૂપ છે. એમનું હું પ્રેમપૂર્વક ચિંતન કરું છું.

(૨૦)

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥६-२०॥

અર્થ

યદા - જ્યારે • માનવાઃ - માનવો • આકાશમ્ - આકાશને • ચર્મવત્ - ચામડાની પેઠે • વેષ્ટ
વિષ્યન્તિ - લપેટી લેશે • તદા - ત્યારે • દેવમ્ - પરમાત્માને • અવિજ્ઞાય - જાણ્યા વિના જ • દુઃખસ્ય -
દુઃખનો • અંતઃ - અંત • ભવિષ્યતિ - થઈ શકશે.

ભાવાર્થ

દેવોના દેવ પરમદેવ પરમાત્માને જાણ્યા કે પામ્યા વિના માનવ દુઃખ, બંધન, અને અશાંતિમાંથી કદી પણ છૂટી શકે ખરો ? ના. સ્વપ્ને પણ ના છૂટી શકે. એ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે આકાશને ચામડીની પેઠે વીંટવાનું કાર્ય કોઈપણ માનવને માટે અને સંસારના સઘળાં માનવોને માટે અશક્ય છે તેમ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર વિના કોઈને પણ સનાતન સુખશાંતિ નથી સાંપડી શકતી.

(૨૧)

તપઃપ્રભાવાદ્ દેવપ્રસાદાચ્ચ બ્રહ્મ હ શ્વેતાશ્વતરોઽથ વિદ્વાન્ ।
અત્યાશ્રમિભ્યઃ પરમં પવિત્રં પ્રોવાચ સમ્યગૃષિસઙ્ઘજુષ્ટમ્ ॥૬-૨૧॥

અર્થ

હ - સુપ્રસિદ્ધ છે કે • શ્વેતાશ્વતરઃ - શ્વેતાશ્વતર ઋષિ • તપઃ પ્રભાવાત્ - તપના પ્રભાવથી • ચ -
અને • દેવપ્રસાદાત્ - પરમાત્માની કૃપાથી • બ્રહ્મ - બ્રહ્મને • વિદ્વાન્ - જાણી શક્યા • અથ - અને •
ઋષિસંઘજુષ્ટમ્ - ઋષિમંડળથી સેવિત • પરમમ્ - પરમ • પવિત્રમ્ - પવિત્ર (બ્રહ્મનો) • અત્યાશ્રમિભ્યઃ -
આશ્રમના અભિમાનથી અને આશ્રમની ઉપાધિથી મુક્ત માનવોને • સમ્યક્ - સારી રીતે • પ્રોવાચ - ઉપદેશ
આપ્યો.

ભાવાર્થ

શ્વેતાશ્વતર ઋષિએ પ્રખર તપ કરીને પરમાત્માની પરમકૃપાથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને,
ઋષિમુનિથી આરાધાયેલા પરમ પવિત્ર પરમાત્માનો ઉપદેશ સ્વાનુભવના આધાર પર સુચારુરૂપે આશ્રમના
અભિમાનથી અને આશ્રમની ઉપાધિથી મુક્ત મુમુક્ષુજનોને આપ્યો હતો, એ વાત વિદ્વાનોમાં જાણીતી છે.

(૨૨)

વેદાન્તે પરમં ગુહ્યં પુરાકલ્પે પ્રચોદિતમ્ ।
નાપ્રશાન્તાય દાતવ્યં નાપુત્રાયાશિષ્યાય વા પુનઃ ॥૬-૨૨॥

અર્થ

(ઇદમ્ - આ) • પરમમ્ - પરમ • ગુહ્યમ્ - રહસ્યમય ગૂઢ જ્ઞાન • પુરાકલ્પે - પૂર્વકલ્પમાં •
વેદાન્તે - વેદના અંતિમ ભાગ - ઉપનિષદમાં • પ્રચોદિતમ્ - સારી રીતે ઉપદેશવામાં આવ્યું •
અપ્રશાન્તાય - જે સંપૂર્ણ શાંત અથવા તઅચંચળ હોય નહીં એને • ન દાતવ્યમ્ - એ ના આપવું • પુનઃ -
વળી • અપુત્રાય - પોતાનો પુત્ર ના હોય એને • વા - અથવા • અશિષ્યાય - શિષ્ય ના હોય એને • ન
(દાતવ્યમ્) - ના આપવું.

ભાવાર્થ

આ અત્યંત રહસ્યમય પરમપવિત્ર ગૂઢ જ્ઞાનનો ઉપદેશ વેદના અંત ભાગ જેવા ઉપનિષદમાં પૂર્વકલ્પમાં આપવામાં આવેલો. એ ઉપદેશ ચંચળ બુદ્ધિના, અશાંત મનના, અસ્થિર માનવને ના આપવો. કારણ કે તે તેને સમજી કે પચાવી નહિ શકે. એનો ઉપદેશ પોતાના પુત્ર કે શિષ્યને આપવામાં કશું ખોટું નથી. કારણ કે પિતા કે ગુરુ પોતાના પુત્રને કે શિષ્યને સંસ્કારી અથવા અધિકારી બનાવી શકે છે એટલે એ ઉપદેશ નિષ્ફળ નહિ જાય.

(૨૩)

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥६-२३॥
प्रकाशन्ते महात्मन इति ।

અર્થ

यस्य - જેની • દેવે - પરમાત્મામાં • परा - ઉત્તમ • ભક્તિ - ભક્તિ છે. • यथा - જેવી રીતે • દેવે - પરમાત્મામાં • तथा - તેવી રીતે • गुरौ - ગુરુમાં પણ છે. • तस्य महात्मनः - તે મહાત્મા પુરુષના હૃદયમાં • हि - જ • એતે - આ • कथिताः - બતાવેલા • अर्थाः - રહસ્યાર્થો • प्रकाशन्ते - પ્રકાશે છે. • प्रकाशन्ते महात्मनः - એ જ મહાપુરુષના હૃદયમાં પ્રકાશે છે.

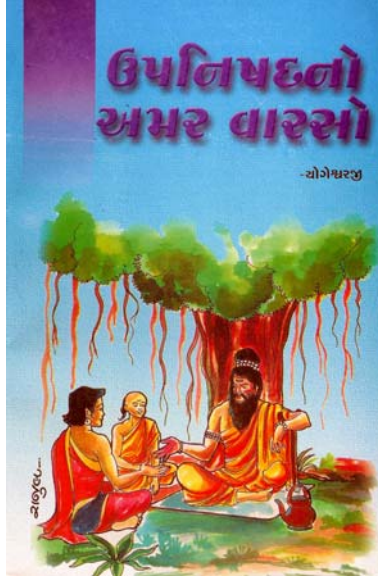
ભાવાર્થ

ઉપનિષદનું આ રહસ્યમય ગૂઢ જ્ઞાન એના અર્થ સાથે સૌ કોઈના હૃદયમાં પ્રકાશ પામતું નથી. સદગુરુની અને પરમાત્માની સુદૃઢ શ્રદ્ધભક્તિથી જે સંપન્ન છે અને પવિત્ર જીવન જીવે છે તેવા વિરલ મહાત્માપુરુષોના હૃદયમાં જ તે પ્રકાશ પામે છે. 'જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે.' એટલે આત્મજ્ઞાનના રહસ્યને જાણવા કે પામવા માગનારા પુરુષે પવિત્ર પરમાત્મમય જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

प्रकाशन्ते महात्मन - પદનો બે વાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ ઉપનિષદની સમાપ્તિ સૂચવે છે.

* * *

કલિસંતરણ ઉપનિષદ

* * *

કલિસંતરણ ઉપનિષદનો સારસંદેશ

ઉપનિષદો ભારતીય ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અથવા અધ્યાત્મવિદ્યાની મહામૂલી મૂડી છે. એમનું અવલોકન, અધ્યયન, ચિંતન અને મનન અંતરાત્માને અનુપ્રાણિત કરનારું, પ્રકાશ ધરનારું, અને આત્મિક અભ્યુત્થાનમાં મદદ પહોંચાડનારું છે. એમાં માનવજીવનના અસાધારણ આધ્યાત્મિક વિકાસની અભિવ્યક્તિ કરનારી જે વિચારધારા તથા સદ્ભાવનાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એ અદ્ભુત અને અજોડ છે.

એ ઉપનિષદોમાંથી મુખ્ય મુખ્ય દસ ઉપનિષદોનું અધ્યયન અને અધ્યાપન કરવા-કરાવવાનું શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ અથવા પ્રસંશકોમાં પ્રચલિત છે. એમનું અધ્યયન-અધ્યાપન પરંપરાગત રીતે ચાલ્યું આવે છે. એ દસ ઉપનિષદોમાં ઈશ, કેન, કઠ, માંડૂક્ય, મુંડક, પ્રશ્ન, છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર, ચૈતરેય જેવાં ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. એ સાચું હોવા છતાં પણ ઉપનિષદોની હારમાળામાં એક બીજું નાનકડું છતાં સારગર્ભિત ઉપનિષદ જોવા મળે છે. એનું નામ કલિસંતરણોપનિષદ છે.

કલિસંતરણ ઉપનિષદ ખાસ જાણીતું નથી ને કદમાં ખૂબ જ નાનું છે તોપણ એમાં સમાયેલી સામગ્રી સર્વોપયોગી છે. એના આરંભમાં જ દેવર્ષિ નારદનું પાત્રાલેખન છે. દેવર્ષિ નારદ બ્રહ્મા પાસે પહોંચીને પ્રશ્ન પૂછે છે કે ઘોર, ક્લેશયુક્ત, કિલ્મિષથી ભરેલા, કલિકાળમાં સુદુસ્તર સંસારને સહેલાઈથી પાર કરવા માટેનો માર્ગ કયો છે ?

બ્રહ્માજી એમના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવે છે કે કલિયુગ અનેક પ્રકારના દોષોથી ભરેલો હોવા છતાં એને સહેલાઈથી પાર કરવા માટે ઈશ્વરનું નામસ્મરણ એક અકસીર અને અમોઘ સાધન છે.

પરંતુ ઈશ્વરના નામ તો અનેક છે; દેવર્ષિ નારદે શંકા વ્યક્ત કરી; એ નામોમાંથી કયા વિશિષ્ટ નામનો આધાર લેવો ?

એવી શંકા કેટલાય સાધકોને થતી હોય છે. એ શંકાનું સમાધાન કરતાં શાસ્ત્રોએ જણાવ્યું છે કે પોતાની રુચિ, પ્રકૃતિ કે પસંદગી પ્રમાણે કોઈપણ એક નામને પસંદ કરી શકાય. બ્રહ્માએ પણ એ જ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરતાં કહ્યું છે કે

હરે રામ હરે રામ રામરામ હરે હરે,

હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે.

નામ ખૂબ જ સુંદર છે. એ નામનો શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આધાર લેવાથી કલિયુગના દોષોને દૂર કરવાની શક્તિ સાંપડે છે અને જીવન ઉજ્જવળ બને છે.

ત્યાં તો નારદને એક બીજો સવાલ સૂઝ્યો : ઈશ્વરનું કોઈપણ નામ પસંદ કરીએ ને જપીએ તો તેને માટે કોઈ પ્રકારના વિધિવિધાનની આવશ્યકતા ખરી ?

બ્રહ્માએ કહ્યું કે કોઈયે પ્રકારના વિશેષ વિધિવિધાનની આવશ્યકતા નથી. જે જપ કરવામાં આવે તે બનતી એકાગ્રતાપૂર્વક પ્રેમ સાથે કરવામાં આવે તો એના દ્વારા મદદ મળે છે.

તો પછી કેટલા જપ કરવાથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે ? એ ત્રીજા પ્રશ્નમાં પણ નારદજી આત્મવિકાસના અસંખ્ય સાધકોની જિજ્ઞાસાને વાચા આપે છે. બ્રહ્માએ એ જિજ્ઞાસા સંતોષતાં જણાવ્યું કે ત્રણ કરોડ નામ-જપ પૂરા થાય છે ત્યારે હૃદયની પરિપૂર્ણ શુદ્ધિ સધાતાં ઈશ્વરદર્શન થઈ શકે છે.

કલિસંતરણોપનિષદનો સાર આટલામાં સમાઈ જાય છે. એ સાર સાધકોને માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. આપણી આજુબાજુ જે જ્વાળાઓ સળગી રહી છે, જે અસંતોષની માત્રા વધી રહી છે, તે કેવી રીતે દૂર થાય ? માનવે પોતાના ને બીજાના જીવનને સુધારવા અને ઉપર ઉઠાવવા માટે બે વાતોને ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં ન્યાય, નીતિ અને સદાચારની પ્રતિષ્ઠા કરવાની સાથે સાથે એણે ઈશ્વરની સાથે સંબંધ બાંધવો પડશે ને જીવનને ઈશ્વરમય, ઈશ્વરપ્રેમથી પરિપ્લાવિત બનાવવું રહેશે. આજે માણસો નામસ્મરણ કરે છે પરંતુ જીવનની વિશુદ્ધિનું, સ્વભાવના સુધારનું કે પ્રકૃતિના જરૂરી પરિવર્તનનું ધ્યાન ભાગ્યે જ રાખે છે. એને લીધે એ ગમે તેટલા જપ અને ગમે તેટલું ધ્યાન કે સ્વાધ્યાય કરે છે તોપણ શાંતિનો અનુભવ નથી કરી શકતા. એમનું મન અસ્વસ્થ ને મલિન જ રહે છે. નામસ્મરણ જેવી ક્રિયાઓ જીવનોપયોગી બનવી જોઈએ. એમની દ્વારા જીવનનો સુધાર થવો જોઈએ. તો જે લાભ પહોંચાડી શકે.

બ્રહ્માએ ત્રણ કરોડ જપથી ઈશ્વરદર્શન થવાની વાત કહી. એનો અર્થ એવો નથી કે ત્રણ કરોડ જપથી ઈશ્વરદર્શન થાય જ. બ્રહ્માએ એમના અનુભવના ઉદ્ગાર કાઢી બતાવ્યા છે. જપ ગમે તેટલા કરવામાં આવે પરંતુ તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે જીવન પવિત્ર અને પ્રેમમય ના બને તો ઈશ્વરદર્શન કેવી રીતે થઈ શકે ? અને એવું ઈશ્વરદર્શન - જો તે થાય તો - શ્રેયસ્કર પણ કેવી રીતે બને ? જપની સંખ્યા જો અહંકાર, મમતા, રાગદ્વેષ અને આસક્તિની ગંથિઓને તોડીને જીવનને પ્રાણવાન ને જ્યોતિર્મય ના બનાવે તો એ સંખ્યા અધૂરી જ કહેવાય. એ વાતનો ગર્ભિત સંદેશ કલિસંતરણ ઉપનિષદના આ વિધાનમાં અપાયેલો છે. ત્રણ કરોડ જેટલા જપ કરનાર સાધક પોતાની જીવનશુદ્ધિ સાધે જ એવું સમજી લેવામાં આવ્યું છે. એટલે સંખ્યાનો મોહ રાખવાને બદલે યોગ્યતાનું ધ્યાન રાખવું આવશ્યક છે. એવી ધ્યાનપૂર્વકની જીવનસાધના કલિકાળના દોષોમાંથી મુક્તિ મેળવીને જીવનનો ઉત્કર્ષ કરી શકે એમાં સંદેહ નથી. કલિસંતરણ ઉપનિષદનો એ મુખ્ય સંદેશ છે.

કલિસંતરણ ઉપનિષદનો સંદેશ સનાતન છે. એ ઉપનિષદ પ્રત્યે મોટાભાગના માનવોનું ધ્યાન આકર્ષિત ના થયું હોવા છતાં એની મહત્તા ઘણી મોટી છે. એના સંદેશ પરથી પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ કરીને જીવનને સત્વસભર કરવાની આવશ્યકતા છે. ભક્તિમાર્ગના એ ઉપનિષદકાલીન સંદેશને માનવજાતિના મંગલને માટે મહત્વનો માનીને વખત વીતવાની સાથે જુદા જુદા ધર્મગ્રંથો ને ધર્માચાર્યોએ એક અથવા બીજા રૂપે પ્રવાહિત કર્યો છે. એ સંદેશ અમોઘ અથવા અસાધારણ છે. યોગદર્શન, ભાગવત અને ગીતામાં એ સનાતન સંદેશના પ્રતિધ્વનિ પડેલા સાંભળી શકાય છે.

રામાયણમાં

રામ નામ મની દીપ ધરુ, જીહ દેહરી દ્વાર ।
તુલસી भीतर बाहेरहूँ जौं चाहसी उजियार ॥

કહીને નામજપની મહત્તા બતાવવામાં આવી છે ને નામનાં ગુણગાન વિપુલ પ્રમાણમાં કહીને નામને નામીથી શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે. ભાગવત નામસ્મરણનો મહિમા ગાતાં કહે છે કે

હરેનામ હરેનામ હરેનામૈવ કેવલમ્ ।
કલૌ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥

હરિનું નામ કેવળ હરિનું નામ. કલિયુગમાં એ સિવાય બીજું કોઈ રીતે સદ્ગતિ નથી સાંપડી શકતી.

ગીતા યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ કહીને નામ-જપની સર્વોપરિતાને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે ને નામજપ દ્વારા અંતકાળને સુધારીને ઉત્તમ ગતિ આપવાની પ્રેરણા આપતાં કહે છે :

ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।
યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૮-૧૩॥

ઓમ્ અથવા એ દ્વારા વર્ણવવામાં આવેલા પરબ્રહ્મરૂપી મારું સ્મરણ કરીને જ શરીરત્યાગ કરે છે તે ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ કરે છે. એ ઉપરાંત

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।
યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૮-૫॥
તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ।
મય્યર્પિત મનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્ય સંશયમ્ ॥૮-૭॥

એટલે કે અંતકાળે જે મારું સ્મરણ કરીને શરીર છોડે છે તે મારી પ્રાપ્તિ કરી લે છે. માટે બધા જ સમયે મારું સ્મરણ કર ને યુદ્ધ કર. મન તથા બુદ્ધિ મને અર્પણ કરવાથી મારી પ્રાપ્તિ કરી શકશે.

પાતંજલ યોગદર્શનમાં

તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ।૨૭।
તજ્જપસ્તદર્થ ભાવનમ્ ।૨૮।

કહીને એ જ સંદેશની પુનરુક્તિ અત્યંત અસરકારક રીતે કરવામાં આવી છે. શંકરાચાર્ય સરખા સિદ્ધાંત-સમર્થક પણ ભજ ગોવિંદમ્ ભજ ગોવિંદમ્ નો ઉપદેશ આપીને નામજપ કરવાની ને ઈન્દ્રિયોના ને જગતના અધીશ્વર પરમાત્માને ભજવવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. એમનાં ભક્તિસ્તોત્રો પ્રખ્યાત છે. મધ્યયુગના ભક્તકવિઓએ પણ પોતાનાં પદો દ્વારા એ જ સનાતન સંદેશને વહેતો કર્યો છે.

કબીર કહે છે કે

ભજો રે ભૈયા રામ ગોવિંદ હરી,
રામ ગોવિંદ હરી ... ભજો રે ભૈયા
જપ તપ સાધન કહ્યું નહિં લાગત,
ખરચત નહિં ગઠરી ... ભજો રે ભૈયા
સંતત સંપત સુખ કે કારન,
જાસે ભૂલ પરી ... ભજો રે ભૈયા
કહત કબીર જા મુખ રામ નહીં,
તા મુખ ધૂલ ભરી ... ભજો રે ભૈયા

એ ઉપરાંત તુકારામ, નરસી ને મીરાંના પદો ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

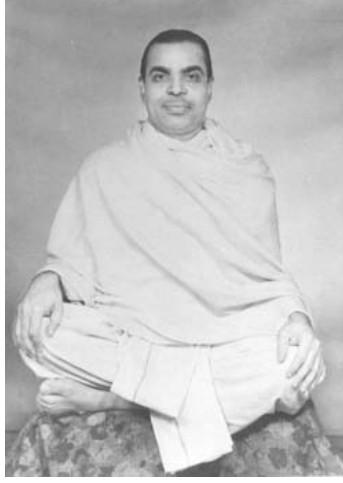
પરંતુ એ નામસ્મરણ યાંત્રિક કે જડ ના હોવું જોઈએ. એનો આધાર લેનારે એની અસરકારકતાને સમજવી ને જીવનમાં ઉતારવી જોઈએ. વિશુદ્ધ જીવનનો આગ્રહ સેવવો જોઈએ. તો જ એના સંબંધમાં કલિસંતરણ ઉપનિષદમાં કરાયેલું વિધાન સાચું ઠરે ને જીવન સફળ બને.

* * *

કલિસંતરણ ઉપનિષદ

* * *

ABOUT THE AUTHOR

(૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૨૧ - ૧૮ માર્ચ ૧૯૮૪)

ગુજરાતની સાહિત્યરસિક અને અધ્યાત્મપ્રેમી જનતાને શ્રી યોગેશ્વરજીનો પરિચય આપવાનો ન હોય. મા શારદાના ચારુ ચરણે સો કરતાં પણ વધુ ગ્રંથો અર્પણ કરનાર મહાત્મા શ્રી યોગેશ્વરજી વીસમી સદીના ગુજરાતમાં થઈ ગયેલા સમર્થ સંત અને સાહિત્યકાર હતા. સંન્યાસ કે રૂઢિગત ચાલી આવતી ભગવા વસ્ત્રોની પ્રણાલિકાને અનુસર્યા વગર તથા કોઈ દેહધારી ગુરૂની સહાયતા વિના કેવળ મા જગદંબા પર અપ્રતિમ શ્રદ્ધા રાખી, અધ્યાત્મ જગતના સર્વોત્તમ શિખરો સર કરનાર યોગેશ્વરજી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર મહામાનવ હતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની પંદરમી ઓગષ્ટે અમદાવાદના ધોળકા તાલુકાના સરોડા ગામે સાધારણ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ લેનાર યોગેશ્વરજીએ માત્ર નવ વર્ષની કુમળી વયે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું હતું. એમને આગળ અભ્યાસ માટે મુંબઈની લેડી નોર્થકોટ ઓફનેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. મોહમયી મુંબઈ નગરીના એમના નિવાસ દરમ્યાન પૂર્વના પ્રબળ આધ્યાત્મિક સંસ્કારોના સુપરિણામ સ્વરૂપે એમને મા જગદંબાના દર્શનની લગની લાગી. એકાંત શોધીને ધ્યાનસ્થ થવામાં કે પ્રકૃતિના ખોળે કલાકો સુધી 'મા' ના દર્શન માટે વિરહાતુર પોકારો પાડવામાં એમનો સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. જ્યારે દર્શન અને સંનિધિની ગંખના અતિ પ્રબળ બની ત્યારે એમણે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ સાધના માટે હિમાલય જવાનો નિર્ણય લીધો. એ સમયે એમની વય માત્ર વીસ વરસની હતી.

ઋષિમુનિસેવિત અને પુરાણપ્રસિદ્ધ હિમાલયની પુણ્યભૂમિમાં બે દાયકાથી વધુ નિવાસ કરી એમણે એકાંતિક સાધના દ્વારા પરમાત્માની અનુભૂતિ અને સિદ્ધિપ્રાપ્તિ કરી. હિમાલયવાસ દરમ્યાન એમને મળેલા અનેકવિધ આધ્યાત્મિક અનુભવો, સિદ્ધ અને સમર્થ સંતોના દર્શન-સમાગમ તથા શાસ્ત્રાધ્યયને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન છતાં એમની નમ્રતા, નિરભિમાનતા તથા સાદગી જિજ્ઞાસુઓને પ્રથમ નજરે આકર્ષતી.

સત્ય અને અહીંસાના પૂજારી તથા પ્રાર્થના પર અખૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીને આદર્શ માનનાર શ્રી યોગેશ્વરજીમાં દેશપ્રેમ ઠસોઠસ ભરેલો હતો. આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધી દેશ માટે કંઈક કરી

છૂટવાની તેમની મનીષા એમના અનેકવિધ સર્જનોમાં પેખી શકાય છે. આજીવન ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ કરી સંસારમાં જળકમળવત્ રહેનાર આ વિરક્ત બ્રહ્મચારી મહાપુરુષે સાધનાકાળ દરમ્યાન અને એ પછી પોતાના જનનીને હંમેશા સાથે રાખ્યા. સાધુ-સંત-સંન્યાસીઓમાં તેઓ માતૃભક્ત મહાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.

યોગ, ભક્તિ અને જ્ઞાન - ત્રણેય માર્ગે કુશળતાથી કેડી કંડારનાર શ્રી યોગેશ્વરજીની આમજનતા માટેની સૌથી વિશેષ અને શકવર્તી ઉપલબ્ધિ તેમના વરદ હસ્તે થયેલ વિપુલ સાહિત્યસર્જનને ગણી શકાય. શાળાજીવન દરમ્યાન રોજનીશી લખવાની ટેવથી શરૂ થયેલી તેમની સાહિત્યયાત્રા ક્રમશઃ વિકાસ પામી સોથીયે વધુ ગ્રંથોના સર્જનનું નિમિત્ત બની. એમના બહુપ્રસિદ્ધ સર્જનોમાં તુલસીદાસના રામચરિતમાનસનો સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમને અંજલિ આપતા લખાયેલ મહાકાવ્ય 'ગાંધીગૌરવ'; ભગવદ્ ગીતા, ગોપીગીત, શિવમહિમ્નસ્તોત્ર, વિષ્ણુ સહસ્રનામ વિગેરેનો સરળ સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; અગિયારસો પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલી એમની સુપ્રસિદ્ધ આત્મકથા 'પ્રકાશના પંથે'; રમણ મહર્ષિના જીવન અને કાર્યો પરનો બેનમુન ગ્રંથ; તથા મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, યોગસૂત્ર જેવા ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા અનેકવિધ ગ્રંથો પરની ટિપ્પણીનો સમાવેશ કરી શકાય. તેમની સિદ્ધ કલમે ગુજરાતી સાહિત્યને ચિંતનાત્મક લેખો, પ્રેરણાદાયી પત્રો, ભાવભરપૂર ભજનો, કમનીય કવિતાઓ, મધુરા બાળગીતો, અદભૂત ગદ્યકાવ્યો, સાધકોના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતી આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોત્તરીઓ, સંતપુરુષોના જીવનની પ્રેરણાદાયી વાતો, ઉમદા વાર્તાસંગ્રહો, નવલકથાઓ તથા નવલિકાઓ પણ પ્રદાન કરી છે. એમના સર્જનો વિશે ઉડીને આંખે વળગે એવી વાત એ છે કે એમણે કેવળ લખવા ખાતર નથી લખ્યું. એમની રચનાઓ કોરો કલ્પનાવિલાસ નથી પરંતુ એમના અસાધારણ જીવનની અભિનવ અભિવ્યક્તિ છે. એમના વૈવિધ્યસભર અને માતબર સાહિત્યપ્રદાનને હજુ ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ અને સાહિત્યરસિક પ્રજાએ યથાર્થ અને પૂર્ણપણે પિછાણવાનો બાકી છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં અસ્ખલિત રીતે વહેતી એમની ઓજસ્વી વાણીમાં થતા જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના રહસ્યોના ઉદઘાટનનું પાન કરવાનું સૌભાગ્ય ગુજરાતના પ્રમુખ શહેરો ઉપરાંત અમેરિકા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા તથા ઝાંબિયાના વિવિધ શહેરના શ્રોતાઓને મળ્યું હતું. શ્રી યોગેશ્વરજી સર્વધર્મ સમભાવમાં માનતા હતા તથા નાત, જાત કે સંપ્રદાયના વાડાઓથી પર હતા. એથી જ એમને રામકૃષ્ણ મિશન, શિયોસોફિકલ સોસાયટી, સત્ય સાંઈ સેન્ટર, ડીવાઈન લાઈફ સેન્ટર વિગેરેમાં તથા જૈન, શીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મસ્થાનો કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં એકસમાન આદરથી આમંત્રિત કરવામાં આવતા હતા. ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની કોલેજો, સ્કૂલો તથા યુનિવર્સિટીમાં એમણે પોતાના અનુભવાત્મક જ્ઞાનનો પ્રસાદ વહેંચ્યો હતો. આજે વિશ્વભરમાં તેમનો બહોળો પ્રસંશક અનુયાયી વર્ગ છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૪ ની ૧૮ માર્ચે તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવત પર પ્રવચન કરતાં સ્થુલ દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમના અનેકવિધ માનવતાવાદી સત્કાર્યો અને તેમના ઝળહળતા આધ્યાત્મિક વારસાને મા સર્વેશ્વરી સર્વોત્તમ રીતે દીપાવી રહ્યા છે. ઈન્ટરનેટ પર swargarohan.org વેબસાઈટ તથા સ્થુળ રીતે અંબાજીમાં દાંતા રોડ સ્થિત સ્વર્ગારોહણ ધામ એમના મહિમાવંત જીવન અને કાર્યોની યશગાથાને ગાઈ રહ્યું છે.

*

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશના પંથે (સંક્ષિપ્ત) • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં (In days of great peace) • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં (A search in secret India) • હિમગીરીમાં યોગી (A hermit in the Himalayas)
ગદ્યકાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • ફૂલવાડી • પરિમલ • સનાતન સંગીત • Tunes unto the infinite
ગીતો	હિમાલય અમારો • રશ્મિ • બિંદુ • તર્પણ • દ્યુતિ
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતાદર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ગીતા તત્ત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી (નારદ ભક્તિસૂત્ર) • શ્રીમદ્ ભાગવત • ગોપીપ્રેમ • યોગદર્શન • પાતંજલિના યોગસૂત્રો (સંક્ષિપ્ત સૂત્રાર્થ)
ભજનો	આલાપ • આરતી • અભિષ્પા • પ્રસાદ • સ્વર્ગીય સૂર • તુલસીદલ • સાંઈ સંગીત
મહાકાવ્યો	રામાયણ દર્શન • શ્રીરામ કથામૃત • કૃષ્ણ રુકમિણી • ગાંધી ગૌરવ •
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Geeta • પ્રભુપ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • યોગમિમાંસા
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ - જીવન અને કાર્ય • મા સર્વેશ્વરી - એક પરિચય •
પદ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ (દુર્ગાસપ્તશતીસાર) • રામચરિતમાનસ • શિવપાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • વૈરાગ્યશતક • વિષ્ણુસહસ્રનામ • ઉપદેશપંચકમ્ • દસ ઉપનિષદ • નારદ ભક્તિસૂત્ર • ચર્પટપંજરિકા સ્તોત્ર • પાતંજલ યોગદર્શન
પ્રવચનો	અમર જીવન • પાતંજલ યોગદર્શન • કર્મયોગ • આત્મસંયમયોગ • પુરુષોત્તમયોગ
પ્રસંગો	ધૂપસુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંતસમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ • દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય और साधना
પ્રવાસ	તીર્થયાત્રા • ઉત્તર ભારતનાં તીર્થો • સમંદરને પેલે પાર
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • સ્મૃતિ • પરિક્ષિત • પ્રીતપુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગાનુયોગ
વાર્તાઓ	રોશની
નાટક	રામનું હૃદય

*

For more information
on Life and works
of
Shri Yogeshwarji

Please visit

www.swargarohan.org

A Gujarati supersite for spiritual aspirants